

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Hüseyin Batuhan
**UĞUR FELSEFE
ÖĞRENİYOR**

3. Baskı

UĞUR FELSEFE ÖĞRENİYOR

Uğur Felsefe Öğreniyor

Hüseyin Batuhan

ISBN: 975-8295-02-9

© Bulut Yayınları, 1998

Birinci Basım: Haziran 1998

İkinci Basım: Eylül 1999

Üçüncü Basım: Eylül 2002

Ofset Hazırlık: Bulut Yayınları

Kapak : Bulut Yayınları

Baskı: Mart Matbaacılık

Bulut Yayın Dağıtım Tic. ve San. Ltd. Şti.

Caferağa Mah. Dr. İhsan Ünlüer Sk. 6/2

Kadıköy-İstanbul

Tel&Faks: (0 216) 330 59 24 - 414 21 75

E-Mail: bulutyayinlari@ttnet.net.tr

bulut@sistemd.com

UĞUR FELSEFE ÖĞRENİYOR

İÇİNDEKİLER

Uğur'a Mektup	9
ÖNSÖZ	13
I. BİLGİ TEORİSİ I	19
1) 'Bilgi'nin Çok Anlamlılığı	19
2) Bir Kimseye Hangi Şartlar Altında Bilgi Atfederiz?	21
3) Bilimsel Bilgi - Sağduyu Bilgisi	24
II. BİLGİ TEORİSİ II	31
1) Bilgi, İnanç ve Şüphe	31
2) Bilgi ve Beceri	39
3) Sorular ve Sorunlar	42
4) Büyük Sorular ve Cevapları	45
5) İlk Teori Denemeleri : Mythos'lar	51
III. TEORİK FELSEFENİN BAŞLANGIÇLARI	59
1) Thales	60
2) Anaximandros	65
3) Anaximenes	66
4) Herakleitos	67
5) Pythagoras	69
6) Empedokles	70
7) Atomculuk	71
8) Aristoteles	82

IV. PRATİK FELSEFENİN AÇMAZLARI	85
1) Olgusal Yargılar - Değer Yargıları	85
2) Değer Yargıları Haklı Gösterilebilir mi?	87
3) Pratik Felsefenin Açmazları	89
4) Değer Yargılarının Görevi	112
V. ÖZLEMSEL DÜŞÜNÜŞ VE BAŞLICA ÇEŞİTLERİ	141
A. Özlemisel Düşünüş (Wishful Thinking)	141
B) Özlemisel Düşünüşün Başlıca Çeşitleri	145
1) Din	145
2) Ahlâk	161
3) Hukuk	165
4) Politika	167
5) İdeolojiler	169
a. Ütopik Toplumcuklar	170
b. Totaliter İdeolojiler	170
c. Demokratik İdeoloji	174
d. Totaliter İdeolojiler ve Demokrasi	182
6) İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi	188
VI. BİLİMSEL VE BİLİM-DIŞI DÜŞÜNÜŞ	193
A. Bilimsel Düşünüşün Temel Ögesi : Mantık	195
B. Bilim-dışı Düşünüş Biçimleri	203
1) Dinî İnançlar ve Şarlatanlık	218
2) Politik Öğretiler	229
VII. TEORİLER VE BELGELEME	241

VIII. ÖĞRETİLERİN DENETLENMESİ	279
A. Ahlâk Öğretilerinin Denetlenmesi	282
B. Politik Öğretilerin Denetlenmesi	289
i. Nazizm	290
ii. Komünist İdeoloji	298
iii. Demokratik Öğreti	302
IX. FİLOZOFLARIN UĞRAŞTIĞI ÖTEKİ SORUNLAR	307
A. Felsefe ve Şüphe	312
B. Felsefe ve İnanç	323
SON SÖZ	341

Sevgili Uğur,

Bilmem hatırlıyor musun, bir gün ziyaretime geldiğinde, biraz da kızgın bir tonda, "Şu bizim felsefe hocasının anlattıklarından hiçbir şey anlamıyorum, lütfen bana felsefenin ne olduğunu söyler misin?" demiştin. Ben o anda "Ohoo, felsefe başlı başına bir ummandır, sana neresini anlatayım?" gibi bir şeyler gevelediğimi hatırlıyorum. Doğrusunu istersen, bu soruyu elli yıldan fazla bir zamandır ben de arada bir kendime sorarım, ama açık-seçik, özellikle **kısa** bir cevap veremediğimi görürüm. Ancak bu defa soruyu felsefe okumaya yeni başlayan senin gibi oldukça zeki bir çocuğun sorması beni bu konu üzerinde daha bir ciddiyetle durmaya iteledi. Öyle ya, senin felsefe öğretmeninin yerinde ben olsaydım, ne yapardım?

Uzun boylu düşünüp taşındıktan sonra şuna karar verdim: Sana felsefenin **ne olduğunu** değil, "felsefe"den **ne anladığımı**, dolayısıyla ondan **ne beklediğimi** anlatabilirim. Aslında felsefenin ne olduğunu anlamak için baştan sona bütün **felsefe tarihini** okumak gerekir, ancak bunun da fazla işe yarayacağını sanmıyorum, zira 2500 yıl boyunca **filozof** denen adamlar birbirinden çok farklı sorunlar üzerinde kafa yormuşlar, bu nedenle onları "filozof" yapan **ortak** özellikler bulmak hemen hemen imkânsız. Ben de onları uğraştıran çeşitli sorunlardan önemli gördüğüm bir ikisi üzerinde durmaya karar verdim. Bunu yaparken de genellikle onların düşünüş biçimini "taklit" etmeye çalıştım ve o zaman gördüm ki, filozoflar arasında bazı ortak yanlar da var. Bunların başında **amaçları** geliyor, zira istisnasız hepsi **bilgi-üretme** işine adanmışlar hayatlarını. Ben de bunu göz önünde tutarak en çok bu noktayı vurgulamaya çalıştım, göreceğin gibi.

Bu vesile ile bilginin elde edilmesi için hangi şartların gerçekleştirilmesi gerektiğini vurguladım, bunu yaparken de gördüm ki, pek az insan bu şartlara uyuyor. O zaman "bilimsel" ve "bilim-dışı" diyebileceğimiz düşünüş biçimleri olduğunu ve birçok insanın --bazen farkında bile olmadan-- bilgi edinmekten çok, kendi düşünce ve inançlarını başkalarına aşılamaya çalıştığını farkettim. Bilgi-üretme çabasında ısrarlı olanların daha çok "doğru" olanı meydana çıkarma tutkusuyla hareket ettiklerini, bu nedenle de kendi (duygusal) tercihlerini elden geldiğince bir yana bırakmaya çalıştıklarını gördüm. İşte "bilim adamı" diye adlandırılanlar da bu işi büyük ölçüde başaranlar, Uğur'cuğum, geri kalanlara ise "filozof" veya "fikir adamı" diyoruz. Bunlar **bilgi**'den çok **görüş** veya **öğreti** dediğimiz türden fikir ürünleri geliştiriyorlar; elbet onların da **amacı** aynı, yani doğruluğu yeterince belgelenmiş bilgiler üretmek, ama bazen ele aldıkları sorunların çok karmaşık oluşu, bazen da kendilerini "özlemsel düşünüş"e fazlaca kaptırmaları amaçlarına ulaşmalarını engelliyor. Everest Tepesine yıllar süren çabalar sonunda ilkin 1953 yılında ulaşıldığını unutma!

"Everest Tepesi" dedim de aklıma geldi: Bilmem bu benzetmem yerinde mi, ama ben felsefenin de, bilimin de zorlu bir "düşünme serüveni" olduğuna inanıyorum. Burada amaç doğru ve güvenilir olanı fethetmek, bu nedenle 2500 yıldır süren bu serüvenin hikâyesi bence Kutup kâşiflerinin veya büyük dağcılarının giriştikleri serüvenden daha az heyecan verici değil. Ne yazık ki, okullarımızda verilen tüm dersler çocuklara heyecan vermek şöyle dursun, "can sıkıcı" olmaktan bir türlü kurtulamıyor. Öğretmenlerin kendileri bu zevki tatmayı öğrenmemişler ki, size tattırırsınlar!

Göreceğin gibi, ben bu kitabı senin ve yaşıtılarının "anlayabileceği" bir dille yazdım. Aslında bu benim her zaman kullandığım dil. Kitabı yazarken duyduğum heyecandan sana da bir miktar aktarabildiysem, ne mutlu bana! Bir de senin gibi gençlerin ilgi duyacağını umduğum konuları seçmeye özen gösterdim. Asıl amacım da sizlerde biraz bilgi-sevgisi (*philosophia*) uyandırmak, bu vesile ile size "bilimsel düşünüş"ün nasıl bir şey olduğunu anlatıp bu tür alışkanlıklar kazanmanızı sağlamak. Bunu yaparken bazen aynı şeyleri birkaç defa tekrarlamış olabilirim. O zaman "Bu kadar kusur kadı kızında da olur!" deyip geçiver, ama anlamakta zorlandığın yerler olursa, umutsuzluğa kapılma, aynı yeri birkaç defa okuyup anlamaya çalış, ama gene de anlamadığını görürsen, anla ki, **yazar** ne demek istediğini bilmiyor! Belki bu kitaptan felsefenin nasıl bir şey olduğu konusunda fazla bir şey öğrenemeyeceksin, ama olsun, içinde felsefeye, daha doğrusu "düşünme"ye karşı birazcık olsun heves uyanırsa, bu kitabı boşuna yazmamış olacağım.

Sana ilk defa çıktığın bu yeni serüvende başarılar dilerim.

Amcan

Hüseyin Batuhan

ÖNSÖZ

'Felsefe' sözcüğü insanların kafasında çok değişik çağrışımlara yol açar. Özellikle hiç felsefe okumamış sıradan insanlar bunun oldukça "garip" bir zihinsel uğraş olması gerekeceğini düşünürlerse de, bu sözcüğe herhangi bir anlam veremezler. Lisede felsefe dersi görmüş, hattâ birkaç felsefe kitabı okumuş olanların da felsefenin ne tür bir uğraş olduğu konusunda açık seçik bir fikir edindiklerini sanmıyorum. Belki farklı bir "ad" taşıdığından ötürü, bunun öteki **bilimlerden** farklı bir uğraş olması gerektiğini düşünürler, ama gene de tam bir aydınlığa kavuşmuş olmaları ihtimâli çok az. Nitekim, bu konuda neredeyse bütün ömrümü bu işe vermiş olduğum halde, ben bile yaptığım işin ne olduğu konusunda kısa bir formülle dile getirilebilecek bir fikir edinmiş değilim. Korkarım, bu bir yerde bütün "felsefeciler"in ortak kaderi.

Ben, sonunda, "Felsefe nedir?" sorusunu sormanın, hele işe böyle bir soruyla girişmenin yararsız, hattâ "anlamsız" olduğuna karar vermiş bulunuyorum. Biryol bu soruya cevap verebilmek için felsefe tarihini başından sonuna kadar --bütün girdi çıktısıyla-- izlemek gerekir, bu da değme babayiğidin harcı değildir. (Elbet aynı şey "din", "bilim", "san'at", "kültür" ve "uygarlık" gibi öteki geniş kapsamlı kavramlar için de geçerli.) Nitekim, "Felsefe Ansiklopedisi" adını taşıyan büyük bir eseri gözden geçirdiğiniz zaman, orada yalnız "filozof" diye bilinen **Platon, Aristoteles, Descartes** ve **Kant** gibi isimlere değil, **Euklides, Copernicus, Einstein** gibi daha çok "bilim adamı" diye tanıdığınız kişilere, hattâ **Origenes, Aziz Augustinus** ve **Aziz Aquino'lu Thomas** gibi büyük **din-adamı** veya **ilâhiyatçı** diye ün yapmış kişilerle karşılaşsınız. Demek istediğim, felsefecileri **felsefeci** yapan,

dolayısıyla onları **bilim adamlarından** ve **ilâhiyatçılardan** ayırdetmemizi mümkün kılan **ortak** bazı nitelikler yok, bu nedenle "felsefe"yi **tanımlayamıyoruz**, ama --bir ansiklopediyi karıştırarak-- felsefecilerle **tanışmamız** gene de mümkün.

Burada akla hemen şöyle bir soru geliyor: Acaba filozofların **özellikle** ilgilenmiş oldukları bazı sorular var mı? Ne yazık ki, bu da çıkar bir yol değil. Bir kere filozoflar akla gelebilecek **her soru** ile ilgilenmişler, onlara cevap bulmaya çalışmışlar. Ancak bu defa da "Felsefeye Giriş" başlığını taşıyan bir kitap yazmaya kalkan kişi bir tür "seçim güçlüğü" (hani şu Fransızların "**embarras du choix**" dedikleri şey) ile karşı karşıya kalıyor. Lise öğrencilerine hiç değilse birazcık "felsefe zevki" tattırmak amacıyla da yazılmış olsa, bu tür bir kitapta binlerce soru arasından küçük bir bölümünü seçmek zorundasınız. İyi de, hangilerini seçeceksiniz?

Düşündüm, taşındım, sonunda işe **soru sorma** ile başlamanın birçok bakımdan yararlı olabileceğine karar verdim. Öyle ya, soru sorma arzusu nereden doğuyor ve insan aklına esen herhangi bir sorunun cevabını bulmak için hangi yollara başvuruyor, çıkmaza saplanınca ne tür taktikler uyguluyor, sözün kısası, soruyu cevaplandırmak için aklını nasıl kullanıyor? Bütün bu sorulara tatmin edici cevaplar bulabildiğimiz takdirde, bilgi-üretimi işinde **insan aklının nasıl çalıştığını** da öğrenmiş olacağız.

Burada bence üzerinde ilkin durulması gereken nokta, **soru sorma arzusunun duyulması**. Bunu bir tür **zihinsel açlığa** benzetebiliriz. Bu tür açlığa da günlük dilde "merak" deniyor. Herhangi bir şeyi merak eden kişi bu açlığı gidermenin yollarını arayacaktır. Merakın, dolayısıyla soruların binlerce çeşidi vardır ve hepsine **aynı** yoldan cevap verilemeyebilir. Ancak yollar ba-

zen çok farklı da olsa, **amaç** aynıdır: *Bilgi edinmek!* Buna göre, "bilgi", merakın uyandırdığı soruya verilecek **güvenilir** veya **do-yurucu** cevap diye tanımlanabilir. Ancak, ileride göreceğimiz gi-bi, insanlar çoğu zaman meraklarını "sözde-bilgi" dediğimiz "gü-venilemez" cevaplarla da giderebiliyorlar. İşte merakı zihinsel bir **açlık** gibi yorumlamanın **yanlışlığı** burada ortaya çıkıyor, zi-ra "bedenî" bir açlık ancak "gerçek" besin maddeleriyle giderildi-ği halde, insanoğlu çoğu zaman "zihinsel açlığı"nı "sözde" be-sinlerle giderebiliyor, daha doğrusu **giderdiğini** sanıyor. Bu du-rumda **yanılmadan** söz ediyoruz.

Bazı halde insan yanıldığının, yani bulduğu cevabın yanlış olduğunun kendisi de farkına varır ve hemen ardından doğru bir cevap arama işine girer. Buna "araştırma" diyoruz. (Bu bazen "soruşturma" biçiminde de ortaya çıkar.) Ancak çoğu halde in-sanlar yanıldıklarını başkalarından öğrenirler. Bir insanın nasıl veya neden yanıldığını ona açıklama işlemine ise "eleştiri" diyo-ruz. Yanılmış olduğunu kendi kendine fark eden insan **eleştiri**yi de kendisi yapar (**özeleştiri**). Bilim adamını sıradan insandan ayırdeden en önemli özellik, onun sadece aşırı derecede "me-raklı" oluşu değil, kendi yanlışlarını kendisinin görebilmesidir; bu da daha çok kendini başkalarının yerine kolayca koyabilen in-sanlarda rastlanan bir özelliktir. Nitekim, asıl görevi ve amacı **bilgi üretmek** olan bilim adamı, sorduğu herhangi bir soruya cevap bulduğunda, kendine hemen ikinci bir soru yöneltmeyi alışkanlık haline getirmiş kişidir: "Bakalım senin bu cevabın **ger-çekten** de doğru mu?" İş gereği, o kendini yalnız kendi zihinsel açlığını gidermekle değil, aynı soruyu soran **herkesin** zihinsel açlığını gidermekle yükümlü sayar. Onlara sadece açıklıklarını "yatıştırıcı" besinler sunmayı bir "zül" bilir.

Bu tür bir sorumluluk duyan insanlara bugün daha çok "bilim adamı" deniyor, oysa başlangıçta onlara "filozof" deniyordu. Böylece 'felsefe' sözcüğünün etimolojisine gelmiş oluyoruz. Bu sözcük Yunanca 'philosophia' sözcüğünün Arapça 'felâsefe' üzerinden Türkçeleşmiş biçimi. 'Philosophia' ise "bilgi-sevgisi" veya "bilgi-tutkusu" demek. Sevgi veya tutkunun konusu "bilgi" olduğuna göre, burada asıl ağırlık 'bilgi' terimi üzerinde. Biz de bu derslerde en çok bu terim üzerinde duracak, dolayısıyla nelere bilgi **dediğimizi** araştıracağız.

Tarih boyunca insanların bu sıfatı birçok değişik zihinsel ürünlere lâyük gördüklerini biliyoruz. O zaman "Bilgi nedir?" sorusunun da tek bir belirgin cevabı olmadığı sonucu çıkıyor. Ancak biz bu soruyu biraz değiştirip, "Nelere bilgi demek caizdir?" veya "Nelere bilgi demeye hakkımız var?" biçiminde soracağız. Burada soru ister istemez bir "ahlâk sorusu" kılığına bürünüyor. İlerde bu son türden soruların **birden çok** cevabı olduğunu göreceğiz, zira burada işin içine --ister istemez-- insanın **duygusal tercihleri** karışıyor. Ancak biz gene de elden geldiğince kendi duygularımızı işe karıştırmadan işin içinden çıkmaya, bunun için de, bir yandan **bilgi-üretimi** işine doğrudan doğruya katılmış olan büyük bilim adamlarının bu konuda söylediklerine kulak kabartırken, bir yandan da onların neden belli bazı iddialardan bu niteliği esirgediklerini **anlamaya** çalışacağız. Genellikle bu tür bir çalışmaya "bilgi öğretisi" (epistemoloji) deniyor. Bu ikinci türden araştırmaların da bir bakıma bir "bilgi edinme" çabası olduğu söylenebilir.

Ancak burada "dünyada olup biten şeyler" **hakkında** bilgi edinmek değil, daha çok insanların bu şeyler (yani olaylar) hakkında **nasıl** bilgi edindiklerini, dolayısıyla nelere "bilgi" dedikleri-

ni araştırmak söz konusu. İsterseniz buna "bilginin bilgisi", "bilgi-teorisi", hattâ "meta-bilgi" diyebiliriz. İlerde göreceğimiz gibi, birinci türden bilgi üreten bilim adamları arasında nelere bilgi demeye hakkımız olduğu konusunda iyi-kötü bir **birlik**, bir uzlaşma sağlanabildiği halde, **bilginin bilgisi** veya **bilgi-teorisi** konusunda bu tür bir uzlaşma her zaman sağlanamıyor. İşte bu gibi durumlarda işe kişilerin duygusal tercihlerinin veya **semantik zevklerinin** karıştığını görüyoruz.

I

BİLGİ TEORİSİ I

1) 'Bilgi'nin Çok Anlamlılığı

Dildeki hemen her genel terim gibi, 'bilgi' teriminin de bazen değişik anlamlarda (başka bir sözcük yerine) kullanıldığını görüyoruz. Örneğin, size, "**Bil bakalım**, ben bugün kime rastladım?" veya, "**Bil bakalım**, avucumun içinde ne var?" diye soran bir tanıdığınız herhalde burada 'bilmek' sözcüğünü daha çok "tahmin etmek" anlamında kullanıyor. Aslında size bu soruyu soran kimse sizin bu sorunun cevabını **bilmediğinizi**, hattâ **bilemeyeceğinizi** düşündüğü için sorusunu bu biçimde soruyordur. Öyle ya, dostunuz sizin de tanıdığınız birisine rastlamıştır, ama onun rastladığı kişiyi görmemiş olduğunuz için, olsa olsa onun kim olduğunu **tahmin** edebilirsiniz, bunun için de ortak tanıdıklarınız arasından onun rastlamak ihtimali **en az** olan birini **düşünüp bulmanız** gerekecektir, bu da hiç kolay bir iş değildir. İlerde göreceğimiz gibi, bilimde **tahmin** sık başvurulan bir yöntemdir; bu tür tahminlere bazen **hipotez**, bazen de **teori** diyoruz.

'Bilmek' fiilinin bir başka kullanımına bir cenaze töreninde imamın törene katılanlara sorduğu "**Merhumu nasıl bilirdiniz?**" sorusunda rastlıyoruz. Aslında o bu sorusunu şöyle de sorabilirdi: "**Merhumu nasıl tanırdınız?**" Burada 'tanımak' aslında bir insanı "değerlendirmek" anlamında kullanılıyor. Nitekim, oradaki-ler bağlamdan bunu kolayca anladıkları için, âdet olduğu üzere, "**İyi bilirdik**" diye cevap verirler; bu da "**Merhumun bizim üzeri-**

mizde bıraktığı genel izlenim, onun iyi bir insan olduğu biçiminde idi" anlamına gelir. Elbet imamın burada 'bilmek' fiilini kullanmasının daha derin bir anlamı var: Bu da törende hazır bulunanların merhumu yakından **tanımış**, yani onun çeşitli söz ve davranışlarına uzun zaman **tanık** olmuş kişiler olduğunu varsayması. "Görmek" ve "duymak" bir insanı tanımanın, dolayısıyla onun hakkında bilgi edinmenin en gözle görülür yolları olduğuna göre, burada imamın sorusu çok yerinde; ancak verilen cevap genellikle gerçeği yansıtmaktan uzaktır, zira, ilerde göreceğimiz gibi, insanların **değerlendirmeleri** genellikle birbirinden farklıdır.

'Bilgi' sözcüğünün bazen karışıklığa yol açan bir başka kullanımı daha var: "Bu kitapta yanlış bilgiler var" veya "Düşmanın haber alma servisleri bize yanlış bilgi vermiş" türünden cümlelerde 'bilgi' sözcüğü "information" (Osmanlıca "mâlumat") anlamında kullanıldığı için, en azından Türklerin kafasında kavram kargaşasına yol açabilir. Nitekim, hemen herkesçe kabul edilen anlamına göre 'bilgi' (Fr. 'Connaissance', İng. 'knowledge', Alm. 'Erkenntnis') **yanlış** olamaz, zira "doğru" olmak bilginin en **temel** niteliğidir. Buna göre, yukarıdaki cümlelerin "Bu kitapta yanlışlar var" ve "Düşmanın haber alma servisleri bizi **yanıltmaya** çalışmış" biçiminde **yorumlanması** gerekir. Ankara'ya Mavi Trenin kaçta kalktığını sorduğunuz memur size, tren 14:30'da kalktığı halde, "Saat 15:30'da kalkıyor" diye cevap verirse, size **yanlış bir bilgi** vermiş olmaz, düpedüz sizi **yanıltmış** olur, ancak dilimizde 'information' sözcüğünün ayrı bir karşılığı olmadığı için, bazen 'yanlış bilgi' terimi kullanılmaktadır. Belki biz de 'informasyon' yerine 'öğreni' gibi bir terim kullanarak bu tür karışıklıkları önleyebiliriz. Derslerde genellikle çocuklara "bilimsel" dediğimiz (doğruluğu bilim adamlarınca kabul edilen) türden bilgi-

ler öğretilmeye çalışılır. Ancak işe **öğretme** karıştığı için, öğretmenin çocuklara bazen "bilimsel" açıdan **doğruluğu saptanmamış**, hattâ bazen **yanlış olduğu saptanmış** şeyler öğretmesi mümkündür. Bu bakımdan öğrencilerin ders kitaplarında yazılan, dolayısıyla öğretmenin derste anlattığı **her şeyin** bir "bilgi"yi dile getirdiği varsayımından kurtulmaları gerekir. Bilgi, tanımı gereği, yanlış olamaz, ama kitaplar ve öğretmenler çocuklara yanlış şeyler **öğretebilir**, daha doğrusu **belletebilirler**. Bu nedenle öğretmenler çocuklara öğrettikleri şeylerin **doğru** olduklarını kanıtlamakla yükümlüdürler. Aynı şekilde, öğrenciler de öğretmenler karşısında **eleştirici** bir tavır takınmaya, yani her söylenene inanmamaya çalışmalıdırlar.

2) Bir Kimseye Hangi Şartlar Altında Bilgi Atfederiz?

Herhangi bir şey bildiğini sanan kişi genellikle bir **iddiada** bulunur. Buna göre, iddiada bulunmak insanın doğru olduğunu **varsaydığı bir inancını** dile getirmesidir. Bir inanç **doğru** da olabilir, **yanlış** da, dolayısıyla bir insanın herhangi bir inancının doğru olduğunu **sanarak** bir iddiada bulunması onun gerçekten bir şey **bildiğini** göstermez. Bu nedenle, bizim herhangi bir insana bilgi **atfedebilmemiz** (onun bir şey bildiğini söyleyebilmemiz) için onun iddiasının doğru olduğunu **kanıtlayabilecek** durumda olması gerekir. Bir insan yanlış bir inanca saplanmışsa, **yanılıyor** demektir; inancının doğru olduğunu sanıp bir bilgi iddiasında bulunuyorsa, başkalarını da **yanıltıyor** demektir. İnsan bir şey bildiğinden **emin olmadıkça** bilgi iddiasında bulunmamalıdır; bu özellikle öğretmenler için geçerli. Aynı şekilde, öğrenme arzusu ve isteğini duyanlar da **yeterince belgelenmemiş** iddialara iltifat etmemek, onları **şüphe** ile karşılamakla yükümlüdürler, zira ancak bu şekilde kendilerini **yanılmaktan** koruyabilirler.

Bilgi iddiasında bulunan **sıradan** insanlar bu konuda her türlü sorumluluk duygusundan yoksundurlar, zira bunu ya akıllarına öyle estiği, ya da "bilgiçlik taslamak" için yaparlar, hattâ bazen düpedüz "işkembeden" attıkları bile olur. Doğruluğundan emin olmadıkça herhangi bir iddiada bulunmamak, bulununca da iddiasını kanıtlamakla yükümlü olduğunu düşünmek ancak kendilerini **bilgi-üretme işine** adanmış olan kişilerde, yani filozoflarla bilim adamlarında rastlanan bir nitelik. 'Filozof' sözcüğünün "bilgiye tutkun" anlamına geldiğine daha önce değinmiştim. Bugün kendilerini insanlığın bilgi dağırcığını daha da zenginleştirme tutkusuna kaptırmış olanlara "bilim adamı" diyoruz. Bilim adamını sıradan insandan ayırdeden en önemli özellik onun "doğruluk sevgisi" ile tutuşması, dolayısıyla doğruluğunu kanıtlamayacağı herhangi bir iddiayla ortaya çıkmaktan dikkatle kaçınmasıdır. Böylece bilgi üretimi son derece **meraklı**, o ölçüde de üstün zekâlı ve başkalarına karşı sorumluluk duyguları son derece gelişmiş küçük bir azınlığın iş edindiği bir uğraş. Biz de **bilgi**'den her söz edişimizde bu azınlığın gerçekleştirmeye çalıştığı **standartları** göz önünde tutuyoruz.

Bilgi iddiasında bulunan kişi kim olursa olsun, bu standartlara göre, o kişiye bilgi atfedebilmemiz için şu üç şartın gerçekleşmiş olması gerekli ve yeterlidir: 1) **İnanma** şartı; 2) **Doğruluk** şartı; 3) **Belgeleme** şartı. a herhangi bir iddia sahibinin adını, p, a'nın iddiasını temsil etsin. O zaman a'nın p'yi bildiğini şöyle dile getirebiliriz:

TANIM : a, p'yi biliyor = a, p'nin doğru olduğuna inanıyor
+ p gerçekten de doğru'dur + a'nın elinde p'nin doğru olduğunu belgelemeye yetecek kadar kanıt vardır.

Birinci şart aslında biraz da sudan bir şart, zira insanlar doğru olduğuna **inanmadıkları**, hattâ bazen doğruluğundan **emin**

olmadıkları bir iddiada bulunmazlar. Bunun tek istisnası **yalan söyleme** durumudur. Yalnız bu defa da yalan söyleyen kişi iddiasının **yanlış** olduğundan emindir, bir deyim **bile bile** yanlış bir şey söylemektedir. Bunun dışında insanlar genellikle doğrudan doğruya emin oldukları iddialarla ortaya çıkarlar.

Buna göre inanma **bilme**'nin onsuz olunamaz bir şartı oluyor. Ancak daha çok **psikolojik** bir önemi olan bu şart gerekli olmakla birlikte **yeterli** değildir, zira bir insanın **kesinlikle** emin olduğu bir iddia bile **yanlış** olabilir, yoksa **inanma** (dolayısıyla emin olma) ile **bilme** arasında hiçbir ayrım kalmazdı. Bu nedenle sadece inanca dayanarak bilgi iddiasında bulunmak **sorumsuzca** bir davranıştır. (İlerde **ideolojiler**'den, bu arada **din**'den söz ederken, bu tür sorumsuzca davranışların toplumları felâkete götürebildiğini göreceğiz.)

Herhangi bir iddiaya muhatap olanlar için bu şart yeterli olmadığı gibi, **gerekli** de değil. Nitekim, reklâm ve propaganda amacıyla öne sürülen iddiaların hemen hiçbirisine iddia sahipleri inanmaz, zira onların amacı, herhangi bir iddianın doğruluğuna **başkalarını inandırarak** bir malı beğendirmek veya bir fikri kabul ettirmektir. Burada uyanık olmak, yani iddianın duygusal etkilerine kapılmamak hitap edilen kişilere düşüyor. Sorumluluk duygusu taşıyan, dolayısıyla söylenenlere **kolayca kanmayan** muhataplar öne sürülen iddianın doğruluğunu destekleyen belgeler aramakla yükümlüdür.

Doğruluk şartına gelince: Bu şart da gerekli, ama gene de yeterli değil, zira büsbütün "işkembeden" atılan bir iddia da bazen doğru çıkabilir. Hemen bütün şans oyunlarında bu durumla sık sık karşılaşırız. Attan hiç anlamayan birisinin bir at yarışında

gelişigüzel oynadığı atın birinci geldiğini, (daha ilginç bir örnek almak için) bir başkasının bir sayısal loto kağıdını gelişigüzel doldurduğu halde büyük ikramiyeyi kazandığını düşünelim: Her iki durumda da o kişiye "bilgi atfetmeyi" düşünür müyüz? Elbet hayır, zira o kişinin büsbütün "işkembeden atma" tahmini **doğru** çıkmıştır, ama ne o kimse başta tahmininin doğru çıkacağına inanmıştır (1. şart), ne de elinde onun doğru çıkacağına dair herhangi bir "ipucu" veya belge vardır, yani 3. şart gerçekleşmemiştir. Biz ancak her üç şartın da gerçekleştiği durumda bir kimseye **bilgi atfedebiliriz**.

Buna göre, bir kimsenin bir şey bildiğini iddia etmeye **hak kazanması** için elinde iddiasının doğruluğunu **kanıtlamaya yeterli** belgeler **sunabilecek durumda** olması gerekir. **Belgeleme** (veya kanıtlama) iddia sahibinin bir şeyi **nasıl** veya **nereden** bildiğini açıklayarak iddiasının doğruluğuna **güvenilebileceğini**, başka bir deyişle, iddiasının doğruluğundan **şüpheye mahal olmadığını** göstermesidir. (Örneğin, ben 200 yıl yaşayacağıma veya Bolivya'nın başkentinin Tegucigalpa olduğuna inanabilirim, ama bunları **bildiğimi** iddiaya kalkarsam, herkese alay konusu olurum, zira bir insanın kaç yıl yaşayacağını bilmesi söz konusu değil, kaldı ki Bolivya'nın başkenti Tegucigalpa değil, La Paz.)

3) Bilimsel Bilgi - Sağduyu Bilgisi

Çoğu sıradan adam birçok şey **bildiğini sanır**, ama gerçekte pek az şey **bilir**. Bunun nedeni şudur: Sıradan adamın bilgi edinmeye ne fazla ihtiyacı, ne yeteneği, ne de zamanı vardır. O genellikle **yaşamını sürdürebilmesi** için mutlaka gerekli olan bilgilerle yetinir. Bunlar da beş **duyusu** ile elde ettiği, **belleği** yardımı ile akılda tutmak zorunda olduğu bilgilerdir. Bunlardan yararlanırken bazen **mantiğini**, yani sağduyusu ile doğru-

dan doğruya elde edip aklında tuttuğu bilgiler aracılığıyla **dolaylı** biçimde başka bilgiler elde etme yeteneğini kullanır. Örneğin, bir babanın oğlunu belli bir uçakla Almanya'ya yolcu ettiğini, bir süre sonra da o uçağın bir dağa çarpıp parçalandığını ve uçaktakilerden kimsenin kurtulamadığını radyodan duyduğunu düşünelim. İşte baba duyuları ile elde ettiği bu iki bilgiden şöyle bir sonuç çıkarmakta gecikmeyecektir: "Benim oğlum da o kazada ölmüş olmalı!" Gerçekte oğlunun ölenler arasında cesedini görüp bu sonuca varmış değildir, ama geçerli mantık kuralları uyarınca oğlunun da ölmüş olması gerekir. İnsanlar mantıkları yardımıyla durmadan bu tür bilgiler edinirler, nitekim sözü geçen babanın oğlunun ölümünü kendi **gözleriyle** görmüş gibi davranmasında (örneğin ağlamaya başlamasında) şaşılacak hiçbir yan yoktur. Nitekim biz bu durumda ona "Oğlunun öldüğünü nereden **biliyorsun?**" diye sorduğumuzda, vereceği cevap genellikle şu olacaktır: "Ben oğlumu kendi ellerimle o uçağa bindirdim; radyo o kazada uçaktakilerden hiçbirinin kurtulmadığını bildirdiğine göre ..." Gerçi bu durumda insanlar duyduklarına kolay kolay **inanmak istemezler**, ama gerçek ergeç ortaya çıkacaktır.

İlerde **sağduyu** bilgisi ile bilimsel bilgi arasındaki ayrımlara daha sistematik bir biçimde dokunacağım; ancak bilginin hangi türü söz konusu olursa olsun, bilgi iddiasında bulunan kişinin bu iddiasının **hesabını verebilmesi**, bunun için de şu veya bu nedenle iddiasının doğruluğundan **şüphe eden** kişilerin --**herkesin kabul edebileceği** belgeler göstererek- bu şüphelerini **dağıtabilmesi**, bu şekilde iddiasının "inanılmaya değer" olduğunu kanıtlaması gerekir. Bu kural **bilgi-üretim** iddiasında olanlar için haydi haydi geçerli.

Bazı bilgiler kişilerin **özel** malı olduğu, dolayısıyla onlarla birlikte yok oldukları halde, başka bazı bilgiler doğrulukları bilim

adamlarının ezici çoğunluğu tarafından onaylandıktan sonra herkesin her zaman başvurabileceği ortak bir kaynak oluştururlar. Ansiklopedilerin sistematik bir biçimde **derlediği** bu bilgiler aynı zamanda ders kitaplarının da belkemiğini oluşturur. Bugün **bilgi üretimi** işinde küçük büyük milyonlarca kişi çalışmakta ve bu şekilde insan bilgisi her geçen gün çığ gibi büyümektedir. Başta bu bilgilerin her biri onları ilk üretenlerce birer iddia olarak ortaya atılmışlar, sonradan bu iddialara yöneltlen **itirazların** haklı olup olmadıkları uzun boylu tartışıldıktan ve iddiaya artık yeni itirazlar yöneltmediği saptandıktan sonra, iddialar **bilgi katına** yükseltilmişlerdir. Eğer bir iddia itirazlara hedef olmakta devam ediyor, ama gene de bilim adamları tarafından ciddiye alınıyorsa, o zaman ona **hipotez** veya **teori** adı lâyük görülür. Bu tür hipotez veya teoriler henüz **bilgi-adayı** durumundadırlar, bazen bilgi katına yükselmeleri yüzlerce yıl alabilir. Ancak bilgi katına yükseltildikten sonra tekrar **teoriye** dönüşen iddialar da vardır.

Genellikle ansiklopedilerle ders kitaplarında hem bilgiler, yani doğruluklarından artık akli başında hiçbir bilim adamının şüphe etmediği iddialar; hem de doğrulukları bir çoklarınca yeterince belgelenmemiş sayılan hipotez ve teoriler yer alır. Bu bakımdan matematikle mantığa ait doğruların dışında kalan bütün iddiaları gerçekte "bilgi-adayı" saymak mümkün, ancak insan hayatı oldukça kısa, buna karşılık öğrenilecek şey neredeyse sınırsız olduğu için, insanlar her şeyi bu kadar ince eleyip sık dokumazlar ve oldukça iyi (=yeterince) belgelenmiş iddialara bilgi gözüyle bakmakta bir sakınca görmezler. Buna göre, "bilimsel" bilgiyi kabaca şöyle tanımlamak mümkün:

TANIM : P olduğu biliniyor = P doğrudur + elde P'nin doğru olduğunu kanıtlayan yeterli sayıda belge var + konunun uzmanı hemen hiçbir bilim adamı P'nin doğruluğundan şüpheye gerek görmüyor.

Ben bu tanımda bilim adamı dediğimiz insanların herhangi bir iddia karşısındaki genel tavır ve davranışlarını özetlemeye çalıştım. Gene de tanımda geçen bazı terimlerin anlamını açıklamam gerektiğini düşünüyorum.

İlkin 'doğruluk' ('truth') terimi üzerinde duracağım. Daha önce de dediğim gibi, dürüst bir insan doğru olduğuna **inanmadığı** bir iddiayla ortaya çıkmaz. Birisinin "Tegucigalpa Honduras'ın başkentidir" dediğini düşünelim: Bu iddianın doğru olması için Honduras'ın başkentine gerçekten de 'Tegucigalpa' adının verilmiş olması gerekir. Genellikle bu adı taşıyan şehir ya gerçekten de Honduras'ın başkentidir, ya değildir. İddia sahibi Tegucigalpa'nın gerçekten de Honduras'ın başkenti olduğuna inanıyorsa, yani iddiası gerçek bir durumu dile getiriyorsa, böyle bir iddiada bulunur; buna karşılık, bir başkası Honduras'ın başkentinin **başka bir ad** taşıdığına inanıyorsa, bu iddiaya itiraz eder, yani onun doğru olmadığını, gerçeği yansıtmadığını iddia eder. Her iddianın doğruluk-değerinin ne olduğunu bilmek pek kolay olmadığı gibi, bir iddianın yanlış olduğunu kanıtlamak da o derece zordur. Burada son derece basit bir örnek üzerinde durduk, söz konusu iddia (örneğin Darwin'in "Evrin Teorisi" gibi) çok kapsamlı ve karmaşık bir **teoriyi** dile getirseydi, teorinin doğru mu, yanlış mı olduğu bazen yüzlerce yıl süren tartışmalara yol açabilirdi.

Belgeleme şartı'na gelince: Burada en çok tartışmaya yol açabilecek deyim 'yeterli sayıda belge' deyimini olsa gerek. "Kime göre yeterli sayıda?" Sıradan insanlar büyük teorilerin doğruluk veya yanlışlığını tartışacak durumda değildirler. Ya buna ilgi duymazlar, ya da teori sahibinin dayandığı belgeleri değerlendirecek **ön-bilgiye** (background knowledge) sahip değildirler. Bu nedenle sıradan insanlar kendilerine en **çekici** veya **kolay** ge-

len teorileri tercih ederler. Nitekim, "Evrim Teorisi" onlara genellikle fazla karmaşık veya zor gelir, bu nedenle de eğer esaslı bir "bilim kültürü" almamışlarsa, onlara çok daha kolay ve çekici gelen "yaratılış teorisi"ni tercih ederler, zira sıradan insanın "doğru olan hangisidir?" türünden bir kaygısı yok gibidir.

Böylece üçüncü şartta 'konunun uzmanı' deyimini niçin kullandığımı da kısmen açıklamış oluyorum. "Uzmanlık" bilgi birikiminin tek kişinin öğrenme kapasitesini aşacak boyutlara vardığı bir dönemde ortaya çıkmış olan bir olay. Bu anlamda uzmanlığın uygarlıkla birlikte oluştuğu söylenebilir. İnsanların çiftçi, zanaatkâr, memur, yönetici, din adamı gibi değişik beceri öbeklerine ayrılmasını uzmanlığın başlangıcı sayabiliriz. İşin ilginç yanı, bilgi-üretme işinde uzmanlaşanların da, kendi alanlarında üretilen bilgi tek kişinin altından kalkamayacağı kadar artınca, ister istemez uzmanlaşmak, yani daha dar bir bilgi alanında çalışmak zorunda kalması. Bu nedenle astrofizikle ilgili bir konuda öne sürülen yeni bir iddianın doğru olup olmadığını ancak bir başka **astrofizikçi** denetleyebilir.

Yalnız belli bir alanda öne sürülen yeni bir iddianın **yeterince** belgelenmiş olup olmadığını pratikte ancak o alanda uzman olanların o iddianın doğruluğundan artık şüpheye gerek olmadığına karar verip vermemelerinden anlarız. Bunun da en kestirme yolu iddiaya yöneltilen itirazların durup durmadığına bakmaktır.

Şu noktayı hatırlatmakta da yarar görürüm: Dünyada olup bitenleri **açıklama** amacına yönelik hemen hiçbir teori yoktur ki, artık eleştirilemez olsun! Gerçekte olan şudur: Eleştiriler bazen insanların fazla ilgisini çekmeyecek kadar azalır. Hatırlatmakta yarar gördüğüm bir nokta da şu: Neyin **bilgi** adına lâayık olduğu-

na sadece ve sadece konunun uzmanları karar verir, burada sıradan adamın söz hakkı yoktur, zira o sadece bir bilgi **tüketicisi** olup yalnız kendisine gerekli olan bilgileri **öğrenmek** hakkına sahiptir, hepsi o kadar. İşte bu ayrımın bilincinde olmayıp da uzman bilim adamlarının ortaya koymuş oldukları bilgi veya teorileri eleştirmeye kalkanlara "şarlatan" diyoruz.

II

BİLGİ TEORİSİ II

1) Bilgi, İnanç ve Şüphe

Bundan önceki bölümde hangi şartlar altında herhangi bir inanç veya iddianın bilgi katına yükseldiğini gördük. Aslında her insan sonunda "bilgi"ye ulaşmak, bu şekilde "yanılma" ihtimalini ortadan kaldırmak ister, ancak onun bu arzusu nadir durumlarda gerçekleşir, bu nedenle de çoğu zaman **inanmak**la yetinmek zorunda kalır. Bu anlamda inanç insanın bilme açlığını gideremediği durumlarda, onu **yatıştırmaya** yarayan psikolojik bir sözde-besin maddesi sayılabilir. Genellikle insan günlük yaşamını beş duyusu, belleği ve bir de mantığı yardımıyla elde ettiği dolaysız ve dolaylı bilgilerle sürdürür. Beş duyusu ona çevresindeki nesneleri, bunların çeşitli niteliklerini **tanımayı** öğretir. Bu tür bilgi sayesinde ileride nesneleri değişik gruplara ayırmayı ve böylece **kavram** kurmayı, hattâ onlara değişik adlar vermeyi öğrenecektir. Bu yetenek, belli bir ölçüde öteki hayvanlarda da vardır; nitekim bir köpek bir kediye başka bir köpekten, bir insanı ise bütün öteki hayvanlardan ayırdedebildiği gibi, bir inek hangi tür otların "yenebilir", hangilerinin yenemez olduğunu bir iki denemeden sonra kolayca ayırdedebilir. Bunları hayvanların **davranışları**ndan anlıyoruz. Nitekim, bazı hayvanlar binlerce insan arasından kendi **sahiplerini** bulup çıkarmakta **yanılmazlar**. Onlar en çok birbirine çok benzeyen biri canlı, öteki cansız (yapay) iki nesne karşısında yanılırlar, bu da onlarda "canlılık" kavramının fazla gelişmediğini gösteriyor. Ona bakarsanız, bir köpek

zeki bir insanı **aptal** olanından, hattâ **güzel** birini **çirkin** olanından da ayırtedemez. Bu nedenle bazı kavramları sadece insanların geliştirmiş olduğunu düşünüyoruz.

Yukarıda hayvanların da bazı nadir durumlarda **yanıldıklarını** gördük. Hayvanların en **zekisi** diye kabul edilen bir şempanze bile aynada veya suda gördüğü kendi hayâlini bir başka hayvan **sanabilir**. Aynı şey bebek yaşındaki bir çocuk için de geçerli. Ancak şempanze de, küçük çocuk da uzun deneme ve yanılmalarından sonra aynadaki hayâlin kendi hayâlleri olduğunu **öğrenebilirler**. Burada **öğrenme** eski bir yanılmayı **tekrar etmeme** anlamına geliyor. Yanıla yanıla **yanılmamayı öğrenme** yeteneğine **sağduyu** (common sense) diyoruz. Bu anlamda sağduyuyu **akıl**ın ilk aşaması sayabiliriz. Yanılmalarından ders alamayan, **yanılmamayı** öğrenemeyen hayvanlar yok olmaya mahkûmdur, zira bir hayvan ancak bu öğrenme yeteneği sayesinde alışık olmadığı durumlara ayak uydurabilir. İnsan için bu haydi haydi geçerli, zira son derece gelişmiş olan **merak** duygusu sayesinde insan durmadan çevresini değiştirdiği için, durmadan yeni yanılma tehlikeleriyle karşı karşıyadır, dolayısıyla bu tehlikeleri atlatabilmesi için durmadan yeni şeyler **öğrenmek** zorundadır, bunun için de yeni denemeler yapacak ve bu deneylerinden herhangi biri **başarısızlıkla** sonuçlandığında, ondan aynı denemeyi tekrarlamaması gerektiğini öğrenecektir. Böylece **yanılmalar** da bir yerde öğrenmenin dolaylı bir aracı oluyor.

Duyu-yanılması diye bir şeyin varlığı **yanlış**, dolayısıyla **doğru** kavramlarının kaynağını oluşturur. Aynadaki hayâlini aynanın arka tarafında başka bir şempanzenin varlığına **yoran** şempanze gibi, suya batırılmış düz bir çubuğu suda **kırık** gören insan da bir **duyu-aldanması** karşısındadır, şu farkla ki, şempanze aynanın arkasında gördüğünü **sandığı** öteki şempanzeyi uzun süre yaka-

lamaya çalışıp da bu işi başaramadığını gördükten sonra, **yanıldığı** gibi **anlar gibi** olduğu halde, zekâ düzeyi çok daha yüksek olan insan, çubuğu sudan çıkarınca düz olduğunu, suya sokulduğunda tekrar kırık görüldüğünü görür ve bundan bir **duyu-aldanması** karşısında bulunduğu sonucunu çıkarır. Aslında bundan "suya daldırılan her düz çubuk kırılır" sonucunu da çıkarabilirdi, ancak bu çıkarımlardan hangisinin gerçeği yansıttığını anlamak için suya batırılmış bir çubuk üzerinde parmaklarını gezdirerek de karar verebilirdi, o zaman gerçeği tanımada **dokunma** duyusuna **görme** duyusundan daha fazla güvenmiş olacaktı, oysa başka deneymelerinden suya daldırılan bir çubuğun suda kırılmadığı sonucunu çıkarmış olduğu için, buna gerek duymayabilir.

İnsanoğlunun duyuşal deneyleri (experience) arasında **sanrı** (hallucination) denilen yanılmalar da yer alır. Bir insanın gerçekte var olmayan bir şeyi gördüğünü veya duyduğunu sanmasına **sanrı** diyoruz.* Bazı ilâçların da bu tür sanrılara yol açtığı biliniyor. Bütün bu örneklerden anlaşılacağı gibi, **yanılma** beklenen bir durumun gerçekleşmemesi veya beklenmeyen bir durumun gerçekleşmesi demek. Örneğin, pencereden dışarı bakarken gökten su taneciklerinin düşmekte olduğunu görünce, kendi kendime "Yağmur yağıyor!" derim. Aslında o sırada üst katta oturanların çiçeklerini sulamakta olmaları veya benim bir sanrı görmekte olmam mümkün. Eğer ben yağmur yağdığına **inandığım** (yani yağmur yağmasını beklediğim) halde, gerçekte yağmur yağmıyorsa, **yanılmış** olurum. Aynı şekilde içerde otururken yağmurun çıkardığı seslere benzer sesler duyup "Aaa, yağ-

* 'yanılış'ı kısaltarak 'yanlış' yapmışız, ancak bu 'sanrı' sözcüğünün "sanmak"tan nasıl türetildiğini anlamış değilim. Daha uygun bir karşılık bulmaya çalışılmalı bence. Kaldı ki, aynı kökten 'sanı'yı da (fikir, görüş) türetmişiz. Halk dilinde 'hallucination'a sanırım "hayâlet görmek" deniyor. Sözcüğün Osmanlıcası 'birsam'dır.

mur yağıyor!" der de, pencereden dışarı baktığımda bunun sadece rüzgârın söğüt yapraklarında çıkardığı sestten ibaret olduğunu görürsem, gene **yanılmış** olurum. Bunun elbet tersi de geçerli: Yağmur yağdığı halde, bunu beklemediğim için, rüzgârın söğüt dallarında çıkardığı seslere benzetip, "Gene rüzgâr çıktı!" dersem, gene **yanılmış** olurum. Ancak her iki durumda da işe **inançların** karıştığı şüphe götürmez. Duyu-yanılmasında, gördüklerime veya duyduklarıma **inanıp** (veya güvenip) "Yağmur yağıyor" veya "Gene rüzgâr çıktı" gibi sözler etmekle **yanılma** ihtimalini yaratmış oluyorum.

Bu tür yanılmalardan kaçınmak imkânsız gibi, yoksa tümüyle **şüpheli** bir tavır takınıp, "Yağmur damlalarına benzer su damlaları görüyorum!", "Yağmurun çıkardığı sese benzer sesler duyuyorum!" türünden cümleler kullanmam gerekirdi. Nitekim, bazen buna benzer sözler ettiğimiz olur. Örneğin, içerde kitap okurken dışardan belli bir ses duyup "Yoksa yağmur mu yağıyor?" veya "Sakin gene yağmur yağıyor olmasın?" diyerek pencereden dışarı baktığımız çok olur. Burada kafamızda beliren bir inancın şüphemizi iyice dağıtmadığı bir durumla karşı karşıyayızdır. Buna yağmur yağıp yağmadığından **emin olamama** durumu da diyebiliriz. Kullandığımız cümlelerin **soru** biçiminde oluşundan da anlaşılacağı gibi, burada basit bir **tahminle** yetiniyor, bu şekilde **yanılma** riskini de ortadan kaldırmış oluyoruz. Günlük hayatımızda bu tür yanılmalara önem vermediğimiz (yanılmayı göze alabildiğimiz) için, birinci türden kesin cümleler kullanmaktan çekinmeyiz.

Küçük yanılmaları göze almamızın nedeni. bunların günlük yaşamımız için bir "tehlike" oluşturmamalarıdır. Buna karşılık, yanılmanın yaşamsal bir tehlike doğurabileceği durumlarda

"şüpheli" bir tavır almamız, kendimizi inançlarımıza kaptırmamız gerekir. İşte bu gibi durumlarda **bilginin** önemi kendini gösteriyor. Nitekim, trafiğin yoğun olduğu bir yol üzerinde karşıdan karşıya geçmek isteyen bir insanın şansa hiç yer vermemeye özen göstermesi gerekir, bu da "akıllı" insanların harcıdır. O kişi eski deneylerine dayanarak bu durumda şansın payını **en aza** indirmek zorundadır. Önceden görülemeyen olayların ortaya çıkmasına **şans** veya **rastlantı** diyoruz. Gerçekte doğada rastlantı diye bir şey yoktur, zira her şey belli doğa yasalarına göre olup biter. İleriyi görebilmek için bütün bu yasaları bilmek şarttır. Örneğin uzaktan 100 km hızla yaklaşan bir arabayı görüp de karşıdan karşıya geçmeye kalkmak düpedüz "çılgınlık" sayılır, zira o anda hızla bir hesap yapıp siz geçerken arabanın nerede olacağını tahmin edemezsiniz, dolayısıyla o araba önünüzden gelip geçinceye kadar yerinizde durup beklemeniz gerekir, elbet intihar etmeye niyetiniz yoksa...

Sağduyu sahibi insanlar, hattâ yüksek zekâlı hayvanlar, günlük denemelerinden elde ettikleri bilgiler sâyesinde yaşamlarını oldukça güvenli bir biçimde sürdürmeyi başarırlar. Bu başarıda en büyük pay şüphesiz doğada her şeyin belli bir **düzen** içinde, yani değişmeyen yasalara uygun biçimde olup bitmesidir. Eğer bu düzen olmasaydı, ne hayvanlar, ne de insan yaşamını sürdürebilirdi, zira her şey o zaman rastlantılara bağlı olurdu.

Ancak insanın yaşamasını sürdürebilmesi için doğada değişmez bir düzen olması yeterli değil, ayrıca bu düzenin nasıl işlediğinin **bilinmesi** de gerekli. Öyle sanıyorum ki, işin başından beri insan bu düzenin sırlarını çözmeye çalışmış. İnsan şüphesiz önce duyuları ile bu düzenin farkına varıyor ve böylece "sağduyu" dediğimiz öğrenme yeteneği geliyor. İlk düzen **fikrinin**

gök-cisimlerinin hep aynı şekilde tekrarlanan hareketlerinden çıkmış olması çok mümkün. Herhalde insanoğlu bu hareketlerle mevsim değişimleri arasında bir korelasyon olduğunu farketmekte gecikmemiş, buna bakarak ne zaman neler olacağını önceden görmeye (tahmin) başlamış. Ayrıca insan ancak her yemek yediğinde karnının doyduğunu, her su içtiğinde veya sulu bir şey yediğinde susuzluğunun yok olduğunu göre göre, yiyeceklerle doygunluk, su veya sulu şeyler ile susuzluğun giderilmesi arasında da bir nedensellik (causality) bağı olduğunu farketmiş ve böylece yaşamını yakından ilgilendiren buna benzer pek çok olayı göre göre doğaya belli bir düzenin egemen olduğu düşüncesi kafasında yer etmiştir.

"Sağduyu" yoluyla insanın bilgi edinmesi çoğu zaman uzun deneme ve yanlışlar sonunda mümkün olmuştur. Yalnız her yanlışması ona bir daha aynı yanlışları tekrarlamamayı da öğretir. Bir meyveyi gördüğünde bunun hem açlığını hem susuzluğunu giderdiğini hatırlayan kişi, onu her yediğinde aynı etkileri doğuracağını beklediği gibi, yediği bir başka nesnenin, örneğin zehirli bir mantarın, kendisini hasta ettiğini hatırlayarak, onu bir daha yememesi gerektiğini öğrenir. İnsanın eski yanlışlarından "ders alması" onu bazı hareketleri tekrarlama külfetinden kurtarır, bu da **yeni** denemeler yaparken daha dikkatli ve ihtiyatlı olmasını sağlar. Yeni bilgiler edinmek isteyen her insan yapacağı yeni denemelerin daima bir **yanılma riski** taşıdığını da bilir. Kâşiflerin, dağcılarının ve bilim adamlarının giriştikleri işlerin bir "serüven", yani yanlışlarla, dolayısıyla tehlikelerle dolu bir olaylar dizisi olması bundandır.

Bu noktaya kadar insanlarla yüksek (yani insana yakın) hayvanlar arasında pek bir ayrım olmadığı anlaşıyor. Hayvanlar da

insanlar gibi hangi besin maddelerini nerede ve ne zaman bulabileceklerini, su ihtiyaçlarını nerede ve nasıl gidereceklerini bilirler. Nitekim, susuz bölgelerde yaşamını sürdüren bir hayvan belli bir bitkinin köklerini çıkarıp yemek suretiyle su ihtiyacını karşılayabilmektedir. Özellikle hayvanlar arasında "öğrenme" taklit yoluyla olduğu için, yavru hayvanlar ana-babalarının su ihtiyacını nasıl karşıladıklarını **görerek**, aynı hareketleri taklit ederler. Bu şekilde bilgi edinmede **gözlemin**, yani duyu organlarını kullanmanın önemi anlaşılmış oluyor.

"Merak"ın daha çok insanda rastlanan bir özellik olduğunu biliyoruz. Ancak bunun ilkel biçimlerine bazı hayvanlarda da rastlandığı bence şüphe götürmez; hattâ bir anlamda merak, yani çevrelerinde neler olup bittiğini **görüp anlama arzusu** (buna "içgüdü" de diyebilirsiniz) **yaşamsal** bir önem taşır. Pek çok hayvanın başka hayvanlara yem (av) olmamak içgüdüleriyle sürekli tetikte durduklarını birçok belgeselde görmüşsünüzdür. Yaşamını sürdürebilmesi için hayvanın buna ihtiyacı vardır, zira bir anlık dikkatsizlik bile bazen onun hayatına mal olabilir. Buna, isterseniz, bilgisizlikten **kaçınma** davranışı da diyebilirsiniz, zira kendisine sinsice yaklaşan bir yırtıcı hayvanı görmeyen bir ge-yik, hattâ zebra bu **bilgisizliği** yüzünden kendini bir aslanın veya kaplanın pençeleri arasında bulabilir.

Ne var ki, hayvanların merakı ancak duyularını kullanarak doyurabilecekleri bir meraktır, bu anlamda **gözlemsel** bilgiyle yaşamlarını sürdürebilirler. Ne yazık ki, hayvanlar bazen duyularını gerektiği kadar iyi kullanamadıkları veya yırtıcı hayvanlar kadar çevik veya güçlü olmadıkları için yaşamlarını yitirirler. Demek ki, merak ayakta kalabilmek için **gerekli**, ama her zaman **yeterli** değil.

Şüphe etme yeteneğinin de hayvanlarda bir miktar gelişmiş olduğunu söyleyebiliriz. Bunu bazen "tereddüt" (duraksama, karar verememe) gibi davranışlarından çıkarıyoruz. Yalnız bütün düşünsel yetenekler gibi, şüphenin de en belirgin biçimlerine in-sanda rastlıyoruz. Biraz yukarıda andığım yağmur hikâyesinde bunun en basit örneklerinden birine değindim. İnsanın bir bek-lentisinin gerçekleşip gerçekleşmeyeceğinden emin olmadığı durumdaki zihinsel yaşantısına "şüphe" diyoruz. Ali sınava gir-miştir, ama sorulara yeterince doğru cevap verip veremediğinden emin değildir, yani ne "Ben bu sınavdan geçecek not alı-rım!", ne de "Ben bu sınavdan geçecek not alamam!" diyecek durumdadır. İkisi arasında gidip gelmektedir. Nitekim Ali bu du-rumu, isterse, "Benim bu sınavdan geçecek not almam biraz şüpheli!" cümlesiyle de dile getirebilir.

Pratik günlük yaşamlarında ergin insanların "bilme", "bilgisizlik", "şüphe" konusunda genellikle isabetli kararlar verdiklerini görüyoruz. Bu durum Descartes'ın ünlü bir sözünü doğrular ni-teliktedir: "**Sağduyu** insanlar arasında en iyi bölüşülmüş olan şeydir!" Nitekim, hemen hiç kimseyi kor haline gelmiş bir soba-ya elini değdirmeye veya 10 m yükseklikten sert bir zemine atla-maya ikna edemezsiniz, zira bu tür bir davranışın ölümle değil-se bile, en azından yaralanma ile sonuçlanacağını "aklı-başın-da" herkes bilir. Bu nedenle de ana-babalar henüz sağduyu ye-teneği kazanmamış çocuklarını bu tür "çılgınca" davranışlardan korumaya çalışırlar. Ergin insanlar bu türlü davranışlardan dik-katle kaçarak, zira kaçamadıkları takdirde başlarına büyük işler açılacağından **emindirler**. Yüksekten suya atlamayı yeni yeni öğrenen çocuklar ilk denemelerini fazla yüksek olmayan bir yer-den yaparlar, ancak atlamanın kazasız belâsız geçtiğini gördük-ten sonra biraz daha yüksekten atlamayı denerler, derken so-

nunda ---suyun derinliğini de iyice hesapladıktan sonra-- en yüksek noktadan atlamayı göze alırlar. İnsanlar herhangi bir spor dalında rekor denemelerine ancak uzun bir deneme ve yanılma döneminden, yani bu işi başarabileceklerine iyice kanaat getirdikten sonra katılırlar. Herhangi bir yaşamsal tehlikenin söz konusu olduğu yerde "sağduyu" sahibi olan herkes sonucundan emin olmadığı bir işe girmez.

Sıradan insan genellikle vücut sağlığına çok düşkündür, bu nedenle **sağlığa zararlı** diye bilinen yiyecek, içecek ve davranışlardan uzak durmaya çalışır. Bu konuda **bilgisizlik** gibi **yanılma** da çok kötü sonuçlar doğurabilir. Herhangi bir riske girmek bilgisiz veya sorumsuz kişilerin işidir. Bilgi bizi her zaman amacımıza götürmeyebilir, ama bilgisizlik ve yanılmanın **çoğu zaman** zararlı sonuçlar doğuracağı apaçık olsa gerek. Zaten öyle olmasaydı, insanoğlu tâ baştan beri **elden geldiğince** çok bilgi edinmeye çalışır mıydı?

2) Bilgi ve Beceri

Buraya kadar hep insanın **pratik** hayatı bakımından bilginin yer ve önemini belirtmeye çalıştım. Ayakta kalabilmek için bazı şeyleri bilmek ve belki daha da önemlisi, bazı şeyleri yapabilmek şart. Dikkat ederseniz burada 'kalabilmek', 'yapabilmek' gibi içinde 'bilmek' fiilinin geçtiği deyimler kullandım. Bunların yerine 'yemek pişirmesini **bilmek**', 'yazı yazmasını **bilmek**', 'İngilizce konuşmasını **bilmek**' deyimlerini de kullanabilirdim. Bütün bu gibi bağlamlarda, belli bir işi (davranışı) tatminkâr bir ölçüde yapma yeteneğinde olmak söz konusu. Birisi "Ben piyano çalmasını bilmem" dediği zaman piyanoda kulağa hoş gelen müzik parçaları çalmak **yeteneği** olmadığını söylemek istiyor. İşte bütün bu tür pratik bilgilere "beceri" diyoruz. Buna göre,

"Piyano çalmasını bilmem" diyen kişi bu tür bir becerisi olmadığını dile getirmek istiyordur. "Piyano çalmasını bilmem, ama çok iyi yemek pişiririm!" diyen kişi de kendisinin bir "piyanist" olmakla birlikte, iyi bir "aşçı" olduğunu dile getirmek istiyordur. Nitekim insanlar becerileri açısından çeşitli öbeklere ayrılmaktadır. Matematikten iyi anlayan, ayrıca matematik problemlerini hızla çözeabilen insanlara "matematikçi", hastalıklardan anlayan, dolaşısıyla hastalıkları isabetle teşhis ve tedavi edenlere "hekim" diyoruz. Ancak beceri ve yeteneklerin dereceleri var. Bir beceriye herkesi hayran bırakacak derecede sahip olanlara ayrıca "usta", "hoca", "virtüöz" gibi vasıflar atfederiz.

Bu becerikli insanlar arasında **filozofların, bilim adamlarının, kâşif ve mucitlerin** ayrı bir yeri var. Filozoflar fikir, bilim adamları bilgi, kâşifler daha önce insan eli ve ayağı değmemiş yerler hakkında enformasyonlar, mucitler ise yeni alet, makine ve yöntemler üretirler. Ancak hepsinin ortak yanı, amaçlarının bilgi üretmek veya eldeki bilgileri insanların yaşamını kolaylaştıracığına inandıkları yeni alet, gereç veya yöntemler geliştirmek için kullanmalarıdır.

Filozof aklını kurcalayan **herhangi** bir sorun'a çözüm olarak bir fikir, görüş veya öğreti (teori) üretip onu insanların seçimine sunar, teorisi bazılarınca kabul görür, ama başka bazıları onu **yeterince** inandırıcı bulmadıkları için kabul etmezler, neden kabul etmediklerini açıklarlar, derken fikrin sahibiyle onu kabulmeyenler arasında bir tartışmadır veya çekişmedir başlar. Teoriyi yadsıyanlar sadece onu niçin kabul etmediklerini belirtmekle yükümlüdürler, yani onun **yanlış** olduğunu **kantılamak** onların görevi değildir. Buna karşılık, fikri ilk ortaya atan kişi başta olmak üzere, onu kabul edenler onun doğru, dolayısıyla gerçek-

ten de **kabule değer** olduğunu **kanıtlamakla** yükümlüdürler (onus probandi). (Bu bakımdan felsefî teorilerle bilimsel teoriler arasında bir fark yoktur.)

Kâşiflere gelince: Bunlar şimdiye kadar başka bir insanın girmemiş olduğu bir **bölge** (bir çöl, deniz, orman, vs.) veya kimse-nin ulaşmamış olduğu bir **nokta** (bir dağ zirvesi, kutup noktası, v.s.) hakkında ilk defa gözlem yapıp bu gözlemlerini başkalarına bildiren kişilerdir. Gözlemleri ileride başkaları tarafından yanlış-lansa bile, orayı ilk defa gezip görmüş olma şerefi onlara ait ola-caktır. Kâşifler genellikle normal insanların yaşamasına, hattâ ulaşmasına imkân vermeyen yerleri büyük tehlikeleri göze ala-rak keşfederler. Bunun için çoğu zaman büyük engelleri aşma-ları, güçlük ve yoksunluklara katlanmaları gerekir. Bu kuvvet, sabır, dayanıklılık, hattâ çokluk büyük özveri ister. Bu davranış-larıyla kâşifler birçok konuda insanlara yepyeni bilgiler kazandır-dıkları için **bilgiye değer veren** kişilerin övgü ve hayranlığını kazanırlar. Onu harekete geçiren de **merak**, yani bilgi açlığıdır ve bu açlık bazen öylesine dayanılmaz bir hâl alır ki, kişinin gö-zü tehlikeleri görmez olur. Sıradan insan genellikle meraksız ol-duğu için tehlikeli serüvenlerden özenle kaçır, onu tek ilgilendi-ren şey o küçücük "bildik" dünyasında ezici çoğunluğunu başka-larının üretmiş olduğu bilgilerle gününü gün etmek, yaşamını kazasız belâsız sürdürmektir. Bu anlamda "sıradan adam" bir **bilgi tüketicisi**, hattâ bir **bilgi asalağıdır**. Buna karşılık, her tür-lü uygarlıktan uzak bir bölgede, el değmedik bir orman içinde veya ulaşılması güç bir dağın yamacında yaşayan bir ilkel toplu-mu ilk defa görüp inceleyen, onların dilleri, dinleri ve çeşitli âdet-leri üzerinde bilgi toplayan bir antropolog da, gene bu gibi yer-lerde yaşayan çeşitli yaban hayvanlarının davranışlarını incele-yen bir zoolog da "kâşif" kategorisine sokulabilir. Bütün ömürle-

rini maymunların, yılanların, karıncaların, hattâ hanım böceklerini yaşam ve davranış biçimlerini incelemeye adanmış kişiler de derinlemesine araştırma yapan birer kâşif sayılabilirler. Bu tür kişileri bal arılarına benzetebiliriz, zira bunların topladıkları bilgiler çok titiz, sistemli ve sabırlı **gözlemlere** dayanır. Bu açıdan bakıldıkta, gözlemsel astronomi ile uğraşanları da "Evrenin kâşifleri" saymak mümkün.

"Mucitler"e gelince: Bunlar **sağduyusal** (dolayısıyla **gözlemsel**) veya teorik bilgilerden yararlanarak yeni alet, makine veya yöntemler geliştiren insanlardır. Aralarında muhtaç oldukları **teorik** bilgiyi de kendileri üretenler vardır : Örneğin **dinamoyu** icat etmiş olan **Faraday** böyle biridir. Buna karşılık **Edison'u** sadece teknolojiye katkıda bulunmuş bir "mucit" saymak mümkün. **Einstein** belki bir alet icat etmemiştir, ama zekâsı ve kalem kağıt yardımıyla bazı temel teorilere imzasını atarak, insanın düşünme ufkunu alabildiğine genişletmiş, ayrıca bölük pörçük bazı bilgiler arasındaki **gizli** bağları ortaya çıkararak insan bilgisinde belli bir birlik ve bütünlük sağlamayı başarmıştır. Bu açıdan onu "Fikir kâşifleri" kategorisine sokmak mümkün.

3) Sorular ve Sorunlar

Soru eldeki bilgilere dayanılarak kısa sürede giderilebileceği varsayılan bir merakın dile getirilmesidir. Buna karşılık, "sorun" bu şekilde cevaplandıramadığımız, dolayısıyla cevaplandırmak için **araştırma** yapmak zorunda olduğumuz sorulara verilen adıdır. Buna göre,

(1) Mavi Tren saat kaçta kalkıyor ?

bir soru,

2) Evren nasıl oluşmuştur?

türünden bir soru ise bir "sorun"dur.

Sıradan adam genellikle "meraksız"dır, bu nedenle kendine çok az soru sorar, o daha çok sorularını başkalarına yöneltir, cevabını "merak" ettiği sorular ise çoğu zaman (1) türündendir. Başka bir deyişle, sıradan adam (2) türünden **sorun**ları hemen hiç merak etmez, etse bile bir araştırma yapacak yerde, kendisine en kolay görünen, bir de "en çok işine gelen" cevaplarla yetinir. Bir soruna **çözüm aramak** ancak filozoflarla bilim adamlarının işidir, zira bunlar hem bu tür soruları soracak kadar **zekidir**ler, hem de onlara çözüm arayacak kadar zamanları ve sabırları vardır. Bunlar sıradan insanlar gibi, sadece kendi günlük yaşamları için gerekli olan bilgilere karşı değil, genellikle "bilgi"ye karşı giderilmez bir açık duyarlar. Birinci soruyu soran kişinin bu soruyla kendisini Ankara'ya götürecek treni kaçırmamak **kaygısını** dile getirdiği meydanda. Zaten Türkçe'deki "merak" sözcüğü de bizim daha çok bu tür **pratik** kaygılarla soru sordüğümüzü belli eden bir sözcük. Şüphesiz **her** insan günlük yaşamında tutulduğu hastalığın ne zaman iyileşeceğini, yarın havanın nasıl olacağını, kimden borç para alabileceğini, genç kızının dün akşam saat kaçta eve döndüğünü, hattâ barbunya fasulyesinin düdüklüde kaç dakikada piştiğini merak edebilir ve bu merakını gidermenin çarelerini arar. O bunun fazla zaman almayaacağını da bilir, ama ikinci türden sorular sormayı ya hiç **akıl edemez**, ya da onları çözmeye zekâsının, bilgisinin, hattâ zamanının yetmeyeceğini düşündüğü için, onları kendine "sorun" yapmaz.

Burada kullandığım 'akıl etme' deyimini biraz daha açmak ihtiyacını duyuyorum. Birinci türden soruları sormaya insanı bazı **pratik** kaygıların **itttiğini** gördük. Oysa "Evren nasıl oluştu?" tü-

ründen bir soru sormayı akıl edebilmek için insanın sıradan insanlarda rastlanmayan bir "zihinsel açlık" duyması gerek. Bunun nasıl bir şey olduğunu açıklamak **zekâ-psikolojisi** dediğimiz bilim dalının işi olsa gerek. Sıradan insanın belki hiçbir zaman anlayamayacağı bir **sır** var burada. Ancak gerçek şu ki, insanlardan bazıları hayatlarını birinci türden sorular sormakla geçirdikleri halde, biraz daha meraklı ve zeki olanları,

(3) Yağmur neden yağar?

gibi, (2). tür kadar olmasa bile, gene de çözümü bir hayli güçlük çıkaran sorular sorarlar. Yağmur yağması bir bakıma herkesi ilgilendiren bir olaydır, ama bu tür bir sorunun genellikle köylü ve çiftçileri daha yakından ilgilendirdiği şüphe götürmez, zira bu olayın onlar için "yaşamsal" bir önemi vardır. Nitekim, bu insanlar yağmurun en çok **ne zamanlar** ve **ne kadar** yağdığını dikkatle izleyip **gözlerler** ve bu gözlemlere dayanarak belli bir bölgede yağmurun **ne zaman** yağacağını **tahmin etmeye** çalıştıkları da olur, fakat bu konuda **her zaman** başarılı olmadıklarını görmeleri yağmur yağması denen olayı açıklamaktan uzak olduklarını gösterir. Yalnız bu onların yağmurun neden yağdığını **merak** etmedikleri anlamına gelmez. Tam tersine, halk arasında yağmurun neden yağdığını açıklayan bazı **mythos**'lar vardır ve bunlar halkın merakını fazlasıyla giderdiği için, onlar ayrıca bir açıklama aramaya gerek görmezler. Örneğin eski Yunanlılar yağmur yağmasını "Zeus'un işemesi"ne yoruyorlardı. Tek-tanrılı dinler de aynı olayı Tanrı'nın **isteğine** bağlarlar. Buna göre, kuraklık, yani yağmurun istenildiği kadar yağmaması, Tanrı'nın insanların bazı davranışlarına öfkelenip onları **cezalandırmak** istemesine yorulur. Bu durumda tek yapılacak şey, yağmur duasına çıkıp ondan af dilemektir.

Meteoroloji dediğimiz uygulamalı bir bilimin ortaya çıkması bu tür açıklamaları **tatmin edici** bulmayan zeki insanların, tanrıları işe karıştırmayan doğal açıklamalar bulmaya çalışmalarıyla başlamış, bu çabalar sonunda bugün 24 saat sonraki hava durumunu % 95 isabetle tahmin etmek mümkün olmuştur.

4) Büyük Sorular ve Cevapları

Şimdi irdelemek istediğim asıl sorun şu: Neden bazı soruları sorabilmek **zekâ** denilen özel bir yetenek gerektiriyor?

Tarihe baktığımızda insanoğlunun, en zor olanları da dahil, **her türlü** soruyu sorduğunu ve bunların cevabını merak ettiğini görüyoruz. Nitekim, bu sorular arasında (2)yi andıran şu sorular yer alıyor:

- (4) İnsan ve öteki hayvanlar nasıl meydana gelmişlerdir?
- (5) Maddî cisimlerin kökeni nedir?
- (6) Ruh ölümsüz müdür?
- (7) Neleri bilebiliriz?
- (8) Erdem nedir?

İnsanoğlunun bu tür sorulara cevap vermek için giriştiği düşünme denemelerine *teori* diyoruz. (Yunanca, **theorein**: bakmak, seyretmek kökünden gelen bu sözcüğü kabaca "görüüş" diye çevirebiliriz.) Eskiler arasında bu tür soruları akıl edenlerin çok zeki kişiler olduğunu unutmamak gerekir. Bunlar günlük kaygılarını bir yana itip duydukları bir tür "düşünsel açlığı" gidermeye çalışmışlardır. Bu sorulardan hemen hiçbirinin günlük **pratik** bir ihtiyaçtan doğmadığı apaçık olsa gerek. Öyle ya, evrenin, dünyanın, insan ve hayvanların nasıl meydana geldiğini öğrenip de ne olacak? Belki ruhun ölümsüz olup olmadığını bilmek ölümden

korkan insanlar için bir anlam taşır, ama "neleri bilebileceğimiz" konusunda bilgi edinmek insana ne gibi pratik bir yarar sağlayabilir?

İşte işin asıl püf noktası da burada: Bazı insanlar salt **meraklarını gidermek için** bilgi edinme zahmetine katlanabiliyor, hattâ bundan büyük bir düşünsel zevk alabiliyorlar! Dünyanın en büyük pire uzmanı (Evet, yanlış okumadınız: "pire uzmanı") ünlü Rotschild ailesinden bir hanım. İcinizden bazılarının "Pire de incelenmeye değer mi?" dediğini duyar gibiyim. Hani "Renkler ve zevkler tartışılmaz" diye bir söz vardır. Anlaşılan bu bayan pirelerin türlerini ve davranışlarını bütün ömrü boyunca gözlemeyi, hattâ onlar üzerinde bazı denemeler yapmayı ilginç, "ilginç" de lâf mı, "heyecan verici" bulmuş! Neden mi? Pire hakkında şimdiye kadar kimsenin farkında olmadığı gerçekleri meydana çıkarmak ve böylece insanlığın bilgi dağarcığını zenginleştirmek ona doyulmaz bir "düşünsel haz" veriyor da, ondan. Oysa, sıradan adam, başka birçok şeyle olduğu gibi, pirelerle de genellikle pratik bir amaçla ilgilenir, bu da çoğu zaman onları en etkili biçimde nasıl yok edebileceğimiz biçiminde kendini gösterir. Nitekim "haşarat ilacı" üreten bir firma bu araştırmacının üretmiş olduğu bilgilerden yararlanarak, piyasaya çok daha etkili bir pire ilacı çıkarabilir, ama işin bu yanı bayan araştırmacıyı hiç mi hiç ilgilendirmemektedir. Görüldüğü gibi, "bilgi için bilgi" kaygısıyla hareket eden herkesin yukarıda andığım türden "büyük sorunlar"la ilgilenmesi gerekmiyor. Demek ki, bu da sonunda bir **zevk sorunu**!

Şimdi evrenin nasıl oluştuğunu merak eden ilk zeki insanın (buna ilk **filozof**, hattâ **bilim adamı** demek de mümkün) bir an için siz olduğunuzu varsayın ve bu tür bir soruya **nasıl** cevap

vereceğinizi düşünün.* Bu vesile ile hemen bir noktayı hatırlatmak isterim: Her soru bazı varsayımlar içerir. Nitekim kendisine (2) sorusunu yönelten kişi "evrenin baştan beri bugünkü biçiminde var olmadığını, **zaman içinde bugünkü biçimini aldığını**" varsayıyor demektir. O zaman bu soruyu soran kişi evrenin başlangıçta nasıl bir görünüşte olduğunu, sonradan ne tür nedenlerle o görünüşünü değiştirip bugünkü biçimini aldığını öğrenmek istiyor demektir. Ancak kendisi evrenin ne başlangıçtaki durumunu, ne de sonradan aldığı biçimleri doğrudan doğruya gözlemiş olamayacağına göre, vereceği cevabın sadece **gözlemlere dayanması** söz konusu değildir. Evi yanan bir kimseye evinin daha önce ne durumda veya görünüşte olduğunu sorarsanız, evini kendisi yaptırmış ve içinde yıllarca oturmuş bir kişi olarak, size o eski gözlemlerini uzun uzun anlatabilir, ama bir insana hiç gözlememiş olduğu bir olayın nasıl olup bittiğini sorarsanız, yapabileceği tek şey, gözlemlerinden bazı ipuçları bulmaya çalışarak, ama daha çok *hayâl-gücüne* dayanarak, olayı kafasında canlandırmaya çalışmaktan ibarettir. Buna genellikle **spekülasyon** diyoruz.** Hayâl-gücü de malzemesini gözlemsel bilgilerden devşirdiğine göre, spekülasyonun da en azından bazı benzetmelere dayanması gerekecektir, ne var ki, bu benzetmelerin "isabet şansı" eldeki gözlemsel bilginin zenginlik derecesine göre değişir. Akşam işten döndüğünde evinin yerinde bir enkaz bulan kişi evinin yanmış olacağını düşünür ve çoğu zaman bu düşüncesinde "isabet" vardır. Ama evi bir patlama so-

* Her fırsatta vurgulamaya çalışacağım gibi, insanlar bu tür "düşünme denemeleri" yapmadan bilginin **serüvenini** anlayamazlar.

** Aslında bu sözcük de Lâtince "gözetleme" anlamına gelen 'spekulare' fiilinden türemiş olup "hayâl ederek veya düşünerek bulma" demektir. Bu bakımdan Yunanca "theoria" ile Lâtince "speculatio" (spekülasyon) arasında çok yakın bir anlam benzerliği olsa gerek.

nunda da o hâle gelmiş olabilir. Bütün bunlar hayâl-gücünü sınırlandıran gözlemsel bilgilerdir, ancak evrenin nasıl oluşmuş olabileceğini hayâl etmeye çalışan insanın elinde buna benzer pek az gözlemsel veri vardır, bu nedenle de üretebileceği hiçbir senaryo gerçeği yansıtmayabilir.

Evrenin oluşumunu açıklamaya çalışan ilk senaryolara bugün "mythos" diyoruz. Buna göre, mythos'lar ilk **teori denemeleri** sayılabilir. Nitekim sonradan 'kozmoji' adını alan bu senaryolar insan kafasının eski çağlarda üretebilmiş olduğu ilk **bilimsel** teorilerdir. Bu teorileri üretenlerin hemen hiçbirini adıyla tanımıyoruz, ama bugün bize çocuksu, hattâ biraz da gülünç gelen bu teorileri üretenlerin zamanlarının en meraklı ve "en zeki" insanları oldukları şüphe götürmez.

Burada birkaç nokta üzerinde önemle durmak gerektiğini düşünüyorum: Bir, herhangi bir teoriye 'bilimsel' sıfatını vermemiz için teorinin ne doğru olması gerekiyor, ne de akla-yakın olması. Doğru olması gerekmiyor, zira bazı teoriler doğru diye **kabul edilirse** de, teorinin **kesinlikle** doğru olduğunu, yani her türlü akla-yakın şüpheyi giderdiğini söyleyemiyoruz.* İki, bugün "mythos" diye küçümsediğimiz teoriler yok denecek kadar az bir gözlemsel bilgi te-

* Buna karşılık, matematiksel bir iddianın doğru veya yanlış olduğunu **kanıtlayabiliyoruz**. Doğru olduğu kanıtlanabilen matematiksel bir iddiaya **teorem** diyoruz. Yalnız matematikte ne doğruluğu ne yanlışlığı kanıtlanabilen iddialar da var; bunlara matematik dilinde "karar verilemez teoriler" deniyor. Her hâlde teori denmesinin baş nedeni bunların çözümü son derece güç sorunları andırması. Nitekim, 17. yüzyılda **Fermat** adındaki Fransız matematikçisinin ortaya attığı teorem (adayı) yüzyıllar boyunca kanıtlanamamış, bu yüzden "karar verilemez" teorilerden biri olduğu tahmin edilmiştir. Bundan bir süre önce genç bir İngiliz matematikçisi bu teoremi kanıtladığını iddia etmişse de, kanıt tam 240 sayfa tuttuğundan **iddiasının geçerli olup olmadığı** henüz kanıtlanamamıştır. (*Scientific American* dergisinin 1997, 5. sayısında Andrew Miles adındaki bu genç matematikçinin Fermat teoremini kanıtlamış olduğu iddia edilmektedir. Bkz. s.36 v.d.)

meline dayandıkları için, bize bugün "çocuksu" gibi geliyorlar; onların gerçekten de bilgi açısından insanlığın "çocukluk" döneminde ortaya atıldıklarını hatırlarsak, bizde bu tür bir izlenim uyandırmalarının bir tarihî "perspektif değişikliğinden" kaynaklandığını anlarız. Üç, bilgi-açlığını şu veya bu biçimde gidermek ihtiyacını duyan insanoğlu --başka çaresi olmadığı için-- açlığını mythos dediğimiz senaryolar **uydurarak bastırmaya** çalışmıştır. Bu anlamda **teoriler** insanın sorduğu soruya bir an önce cevap vermek için neredeyse sabırsızlandığını gösteriyor. Bu sabırsızlık mythos uyduranların sordukları sorunun cevaplandırılması çok güç bir soru olduğunu farketmemelerinden de kaynaklanmış olabilir. Ancak böyle davranışlarından şöyle bir sonuç da çıkarılabilir: İnsanoğlu zihnini kurcalayan bu tür bir soruya cevap vermeden edemiyor.

Bu insan zekâsının bir özelliği olsa gerek. Nitekim, bazı sorulara cevap vermenin çok güç olduğunu bilen bugünün insanı da, kendi kafasının ürettiği veya bir başkasının ona yönelttiği bir soruyla karşılaştığı zaman, "Ben buna cevap verecek durumda değilim!" diyecek yerde, ona şu veya bu biçimde bir cevap bulmaya çalışır. Bunu yaparken daima daha önceki bilgilerini göz önünde bulundurur, ayrıca cevabının akıl ve mantığa ters düşmemesine dikkat eder. Ne demek istediğimi basit bir örnek üzerinde açıklamak istiyorum.

Gene bir tanıdığınızın size "Bil bakayım, bugün ziyaretimize kim geldi?" diye sorduğunu düşünelim. Burada tanıdığınız gerçik 'Bil bakayım' deyimini kullanmıştır, ama sorusuna doğru cevap veremeyeceğinizden, doğru cevap verseniz bile, bunun **rastlantı** ürünü olacağından emindir. Öyle ya, yüzlerce eşi dostu arasından onu kimin ziyaret ettiğini **nereden** bileceksiniz? (Bir de bunu "Evren nasıl oluştu?" sorusuyla karşılaştırın!) Bu tür bir soruya

cevap ararken insan kafasının kabaca şöyle çalıştığını **tahmin** edebiliriz: Önce dostunuzun **tanımadığı** kişilerin onu ziyaret etmiş olmasına pek **ihtimal** vermeyeceksiniz, böylece büyük bir insan grubunu **ihtimal dışı** bırakacaksınız. Ayrıca **onu tanımayan** kişilerin de onu ziyaret etmiş olmaları pek akla-yakın görünmüyor. Belki bir gazeteci veya emlakçı onu ziyaret etmiş olabilir, ancak dostunuzun **tanınmış** bir kimse olmadığını ve satılık veya kiralık herhangi bir mülkü bulunmadığını hatırlayarak, bunun da **ihtimal dışı** olduğuna karar vereceksiniz. İhtimalleri böyle azalta azalta onu ziyaret etme ihtimali en düşük insanların **kimler** olduğunu düşüneceksiniz. Ancak bunların sayısı gene de birden çok olacağına göre, bunlar arasında bir **seçim** yapmanız gerekecek. İşte en büyük güçlük bu noktada karşılaşacaksınız. Bu gibi durumlarda işi şansa bırakmaktan, halkın deyimiyle "işkembeden atmak"tan başka yapacağınız bir şey olmasa gerek. Sonunda vereceğiniz cevap basit bir "tahmin"den öteye geçmeyecektir.

Bütün hipotez ve teorileri "tahmin" kategorisine sokabiliriz. Bu anlamda **her** tahminin doğru çıkma şansı vardır, ama o kadar! Elbet tahminde bulunurken, **ihtimal dışı** olan şeyleri ne kadar iyi dışarda bırakabilirseniz, tahmininizin doğru çıkma şansı da o derece artar. Örneğin dostunuzun yukarıdaki sorusuna, düşünmeden, "Kraliçe Elizabeth!" diye cevap vermeye kalkarsanız, tahmininizin neredeyse **kesinlikle yanlış** çıkacağından emin olabilirsiniz, zira Kraliçe Elizabeth gibi bir kişinin durup dururken **tanımadığı**, üstelik **tanınmamış** bir kişiyi ziyaret etmesi çok az muhtemeldir ama ne mantığa ne de doğa yasalarına aykırıdır, zira bir gün Kraliçenin aklına herhangi bir Türk'ü ziyaret etmek "esmiş" olabilir.

Bu örnek üzerinde uzunca durmamın nedeni şu: Günlük hayatta bile bazen "isabetli" bir tahminde bulunmak bu kadar güç

olduğuna göre, "Evrenin nasıl oluştuğunu" merak eden ilk zeki insanın **doğru** bir teori üretmesinin ne kadar daha güç olacağını tahmin edebilirsiniz! Bu bizi ister istemez insanlığın çocukluk ça-ğında üretmiş olduğu teorileri değerlendirirken çok daha alçak gönüllü olmaya götürüyor.

Bu noktada gene "inanma" konusuna döneceğim. Çok zeki olmayan insanların "meraksız" olduklarını, dolayısıyla kendilerine "büyük sorular" diye nitelendirdiğim türden soru sormayı akıl edemediklerini gördük. Ancak kendileri soru sormasını becere-meyen insanların başkalarının sorduğu sorulara verdikleri ce-vaplar (yani teoriler) karşısındaki tutumları son derece ilginç: Sı-radan insanlar genellikle bu teorilerin doğru olup olmadığını bile sorup soruşturmadan, onları doğru diye **kabul ederler**. Biz bu-na günlük dilde "belleme" diyoruz. Burada "belleme" toplumda bilgi diye bilinen saygın kişilerin söylediklerini aynen belleğine kazıma anlamına geliyor. Kişinin bilgenin sözlerini bellemesi için, onun ortaya attığı teoriye inanması bile gerekmiyor, zira ço-ğu zaman sıradan kişi bellediği sözlerin anlamını bile kavramak-tan âcizdir, o sadece büyük bir saygı duyduğu kişinin sözlerine **inanmak gerektiğini** düşünür.

5) İlk Teori Denemeleri : Mythos'lar

İlerde dinlerden söz ederken bu konuya döneceğiz, ancak ilk teorilerin nasıl bir şey olduğunu anlamak için Sümerli bir bilge-nin uydurmuş olduğu **Enuma Eliş** mythos'unu kısaca incele-mekte yarar görürüm.* Bu mythos "Evrenin nasıl yaratılmış ol-

* İlk versiyonları İ.Ö. 1800 yıllarında Hammurabi zamanından bu yana bilinen bu mythos İ.Ö. 700 yıllarında son biçimini almış, bir tür "Yaratılış Masalı"; bu bakımdan Tevrat'ın ilk kitabını hatırlatıyor. (Bkz. S.Toulmin, **The Architecture of Matter**, s.48-49)

duğu" sorusuna karşılık olarak üretilmiş.* Bir şiir biçiminde dile getirilmiş olan bu mythos'a göre, başlangıçta belirgin hiçbir yanı bulunmayan uçsuz bucaksız bir su tabakasını örten, gene şekilsiz bir gökten oluşan bir **kaos** varmış:

Yukarıdaki göklerin henüz bir adları yokken,
Ve aşağıdaki göklere bir ad takılmamışken,
Henüz ortada sadece onları doğuracak olan **Apsu** varken,
Bir de hepsini doğuran, hepsinin anası olan Ti'amat varken ortada,
Ve her şey daha sularla karmakarışık iken,
Ortada hiçbir kara, hattâ bir bataklık bile görünmezken,
Daha Tanrılardan hiçbiri ortaya çıkmamışken,
Hattâ adları verilip kaderleri belirlenememişken,
İşte tam o zaman doğuranlar arasında Tanrılar yaratıldı.

Şiirin bundan sonrasında göklerin kurulması buyruğunun verildiği aşamaya geliyoruz. Tanrıların hareketleri doğal bir zaman ölçüsü işlevi görüyor ve ayın fazları başlıyor :

O zaman Marduk Büyük Tanrıların yerlerini yarattı.
Onların benzerleri olan burçları oluşturdu.
Yılı saptayıp onu bölümlere ayırdı.
On iki ayın her biri için üç burç yerleştirdi.
Yılın günlerini burçlarla saptadıktan sonra,
Hepsinin ölçüsü olsun diye Nibiru'yu (Zodyak Şeridi) yerine oturttu,
Hiçbiri ne fazla uzun ne fazla kısa olmasın deyü
Enlil ile Ea'nın (yukarı ve aşağı göklerin) yerlerini saptadı.
Her iki yanda açık kapılar yarattı,
Doğuda ve Batıda kuvvetli kilitleriyle,
Tam ortaya de Zenit'i oturttu.

* Burada 'yaratma' sözcüğünü kullanmamın nedeni, ilk mythos'larda evrenin oluşumunun bir "yaratma" süreci olarak anlaşılmış olmasından kaynaklanıyor.

Bilgi Teorisi II

Ay'a ışık saçtırarak, geceyi kumandası altına aldı.
Onu gökte dolaşıp zamanı saymakla görevlendirdi,
Ay be ay diskini durmadan büyüttü.*

"Ayın başında, yerden yükselmeye başladığında
Altı gün boyunca boynuzdan bir hilâl gibi parlayacaksın,
Yedinci gün de yarım daire biçimini alacaksın.
Dolunayda ise, her ayın ortasında,

tam güneşin karşı tarafında duracaksın.

Doğu ufunda Güneş her seni geçtiğinde,
Küçülüp eski hilâl şeklini almaya başlayacaksın.
Görünmezlik yakındır, Güneş'in kaybolduğu yola yaklaşmaya başla ve
Yirmi dokuzuncu gün ikinci defa Güneş'le aynı çizgi üzerinde bulun!

Daha sonra **Marduk**, **Ea**'ya insanı yaratmasını emreder; amacı insanların Tanrılara hizmet etmelerini sağlatmaktır. Buna karşılık, Tanrılar Babil kentini, bu arada Marduk'un evi ve Babil dininin merkezi olan **Esaglia**'yı, yani Ziggurat denilen basamaklı tapınağı inşa ederler.

Bilge **Ea** insanları yaratıp onlara

Tanrılara hizmet görevini yükledikten sonra,**

Tanrıların kralı **Marduk Anunnaki**'nin (Tanrılar) hem altında

Hem üstündeki bütün halkı öbeklere ayırdı,

* Bazen karışıklığa yol açan Türkçe 'ay' sözcüğünün iki anlamı vardır:

1) Bir gök cismi anlamında 'Ay' (çokluk büyük harfle yazılır).

2) Bir zaman birimi anlamında 'ay' Bu elbet bir rastlantı değil, zira nasıl 'gün' sözcüğü Güneş'in iki doğuşu (veya batışı) arasında geçen zamanı gösteriyorsa, 'ay' da Ay'ın iki benzer görünüşü arasında geçen zamanı gösterir. (İng. 'month', 'moon' sözcüğünden, Alm. 'Monat', 'Mond'tan, Fr. 'mois' ise Lat. 'mesis'den türetilmiştir.)

** Bu yaratış insan anlayışını aşan bir olaydı ve Marduk'un ustaca plânlarına göre gerçekleştirilmişti.

Uğur Felsefe Öğreniyor

Onları, buyruklarını yerine getirsinler diye

Anu'nun emrine verdi.

Üç yüzünü Göklerin bekçiliğine atadı,

Ve Yeryüzü tanrılarının yollarını belirledi.

Gökte ve yerde altı yüz kişiyi yerlerine yerleştirdi.

Gökte yerdeki tanrılar her birine görevinin ne olduğunu söyledikten sonra,

Onlara neler yapacaklarını teker teker bildirdi.

Anunnaki (Tanrılar) ağızlarını açıp

Efendileri Marduk'a şöyle seslendiler:

"Sen ki şimdi, ey efendimiz, bizi her emekten kurtardınız,

Sana olan şükran borcumuzu eda etmek için,

Ne yapalım şimdi?

Bir tapınak yapıp adına

"Geceleyin dinlenme yeri" diyeceğiz,

Ve yapacağımız bu tapınakta

Geldiğiniz gün (yeni yıl günü) dinleneceğiz."

Marduk bunları duyunca

Yüzü gün gibi aydınlandı ve şöyle dedi:

"Yapmayı kurduğunuz Babil var olsun!

Bir kent kurulsun ve mazbut bir tapınak yükselsin üzerinde!"

Anunnaki (Tanrılar) küreğe sarılıp hemen

Bütün bir yıl boyunca tuğla yaptılar,

İkinci yıl gelip çatınca da

Esagla'yı kurup basamak basamak yükselttiler

Apsu'nun üzerinde!

Bu eski Mezopotamya mythos'unu uzun boylu anışımın asıl nedeni sizlere bu tür mythos'ların genel çizgileri hakkında bir fikir vermektir. Bu mythos'larda bir "masal" havası estiği dikkatinizi çekmiş olmalı. Bildiğiniz gibi, masallar gerçek hayatta olması ih-

timal dışı olan, tümüyle **hayâl-ürünü** hikâyelerdir. "Evvel zaman içinde, kalbur saman içinde..." gibi kısmen anlamsız sözlerle başlayan, "ben annemin beşiğini sallar iken" gibi olması imkânsız şeyler anlatan veya "bir dudağı yerde, bir dudağı gökte" olan devlerden söz eden bu masalların gerçek dünyada gerçekleşmeyen olaylardan bahsettiklerini anlamakta çocuklar bile gecikmezler. Gene de hayâl-gücünün bu hiçbir engel tanımayan uçuşları nedense insanların çok hoşuna gider.

Ancak mythos'ları uyduranların da, onları dinleyenlerin de bunların **gerçekten** olmuş bitmiş olaylardan bahsettiklerine inandıkları bence şüphe götürmez. Nitekim, yukarıda andığım mythos da oldukça "akla-yakın" bir senaryoyu dile getiriyor. Burada şüphesiz hayâl-gücünün rolü büyük, ama besbelli ki bu senaryoyu düşünmüş olan dâhi kişi gerçek bazı olaylardan esinlenmeyi de ihmâl etmemiş. Nitekim, yerden, gökten, sulardan söz ediyor. Sonra **başlangıçta kaos** olduğu, kozmos'un sonradan, zamanla oluştuğu düşüncesi de hiç yabana atılmaz, hattâ bugünkü bilim anlayışımız bakımından da yerinde bir düşünce.* Başlangıçta şekilsizliğin (kaos) egemen olduğu, zamanla şekilli nesnelerin oluştuğu düşüncesi bence hârika bir buluş. Bu bakımdan mythos'lar sadece hayâl-gücünün değil, bu güçle kanatlanan gözlemlerin ve mantıksal çıkarımların ortak ürünü.

Bu senaryolarda modern bilim adamını en çok tedirgin eden şey işe "Tanrılar" denilen gizli, yani hiçbir şekilde gözlenemeyen varlıkların karıştırılmış olması.

* Modern kozmolojide bugün en akla-yakın teori "Big Bang" (Büyük Patlama) teorisi, bilindiği gibi. Buna göre, başlangıçta madde ve enerji tek bir noktada yoğunlaşmış bulunuyordu; elementer parçacıklar patlamadan çok kısa bir süre sonra oluştu. Zaman ve uzay bile bu süreçle birlikte ortaya çıktı.

Enuma Eliş mythos'unda hayâl-gücünün gemi iyice azıya almış olduğu düşünülebilir. Ancak burada bile "Bu gizli varlıklar sadece hayâl-gücünün ürünü mü?" gibi bir soru geliyor hemen akla. Sorunun cevabı ne olursa olsun, evrenin nasıl oluştuğunu kendine iş edinecek kadar zeki olan ilk insanın bunun **sıradan bir olay olmadığını** düşünebilmiş olması bile övgüye değer görünüyor. Böyle bir düşünceden kalkan birinin her şeyi ilk defa meydana getiren çok güçlü bir varlık (Tanrı) veya varlıklar (tanrılar) olması gerektiğini varsayması akla-yakın bir görüş bence. Bu "yaratıcı" bir varlık; isterse (Tevrat'ın "yaratılış" mythos'unda olduğu gibi) her şeyi "hiçten" var edebilir; isterse, çamurdan herhangi bir aygıt oluşturan çömlekçi veya şekilsiz taştan bir insan şekli yontan bir heykeltıraş gibi, var olan amorf bir malzemeye biçim vererek yepyeni bir varlık meydana getirebilir. Demek istediğim, mythos'ları düşünenler de istediği her şeyi yaratabilen bir Tanrının veya tanrıların varlığını bazı gözlemlerinden esinlenerek ileri sürmüş olmalıdır. Belki **Tanrı fikrini** yaratan onlar, ama bunu "işkembeden atarak" yaptıklarını düşünmek doğru değil. Sanırım, yaratıcı bir Tanrı fikri nedensellik fikrinin ilkel biçimi.

Yalnız sıradan insanların bu mythos'lar karşısındaki tutumu genellikle bir aptallık örneği sayılabilir. İşin daha da ilginç yanı, eski zamanlarda yaşamış olan sıradan insanlarla şimdikiiler arasında bu bakımdan hemen hiçbir fark olmayışı. Eski Mezopotamyalılar nasıl **Enuma Eliş** mythos'unu gerçek bir hikâyeye, yani evrenin başlangıcında olup bitmiş bir olay olarak --sorup sual etmeden-- kabul ediyor idiyse, aynı şekilde, günümüzün insanı da ondan bundan öğrendiklerini, özellikle ders kitaplarında yazılanları ve öğretmenlerinin anlattıklarını **gerçeğin tâ kendisi** gibi görüp bellemektedir. Elbet birinin belledikleri bir diğerininkine hiç uymayabilir. Örneğin sadece kilisede papaz efendiden duy-

duklarını veya kutsal kitapta okuduklarını bellemiş olan bir kimse, lisede astronomi ve fizik dersinde okutulanları bellemiş olan bir kimseden --zihinlerinde yer etmiş olan senaryolar bakımından-- çok farklıdır, hattâ bu yüzden birbirleriyle kavga ettikleri bile olur, ama **belledikleri şeyler karşısındaki tutumları bakımından tıpatıp aynıdır**lar, zira kendilerine **doğru** diye öğretilen şeylerden şüphe etmedikleri gibi, onları eleştirmeyi de düşünmezler.

İşte **bilgi-üreticisi** ile **bilgi-tüketicisi** arasındaki ayrım da burada. Mythos'ları kimlerin uydurduğunu bilmiyoruz,* ancak o zamanlar bunları eleştiren, hiç değilse yeni mythos'lar öneren **başka** kişiler çıkmadığı (ekonomi diliyle söylersek, "rakipsiz" oldukları) için, sıradan insanlar bunları doğru diye kabul etmişler ve bunlar ağızdan ağıza aktarılarak yaşamlarını sürdürmüşler. Burada çok önemli bir nokta daha var: Bu mythos'lar öylesine halkın beğenisini kazanmış olmalı ki, bunları çok değerli bir hazine gibi korumayı üstlenen bir **rahipler sınıfı** türemiş, onların da yardımıyla ve zaman geçtikçe bunlar bir tür **kutsallık**, dolayısıyla "dokunulmazlık" kazanmışlar. Bu durumun değişmesi için, yeni mythos'lar, yeni görüşler, yeni teoriler üreten başka düşünürlerin ortaya çıkmasını, dolayısıyla "fikir rekabeti" diyebileceğimiz bir sürecin başlamasını beklemek gerekecektir.

Burada üzerinde durulması gereken bir nokta da şu: Gerçi bu mythos'larda her şeye karar veren, böylece hem doğanın, hem insanın kaderini belirleyen tanrılar var, ama **Enuma Eliş**'te

* Yunan Mitolojisi hakkındaki bilgilerimizi **Homer**os adındaki şairin **İlyada** ve **Odise**os başlıklı eserleriyle, **Hesiod**os'un **Günler ve İşler** başlıklı eserinden elde ediyoruz. Onlar da yazdıklarını halk ağzında dolaşan "mythos"lardan derlemişler. Bu kitaplarda daha çok Olympos tanrılarının başlarından geçenler anlatılıyor.

de açıkça görüldüğü gibi, bunlarda insanların o zamana kadar gözlem yoluyla elde etmiş oldukları bazı astronomik **bilgiler** de yer alıyor. Burada Mezopotamyalıların bu konuda birçok "sağ-duyu" bilgisi elde etmiş oldukları anlaşıyor. Bu durum insanların bu mythos'larda geçen hayâl ürünü olan hikâyeleri de ciddiye almalarında rol oynamış olabilir. Yalnız unutmayalım ki, **koz-moloji** bugün de hayâl ürünü olmaktan büsbütün kurtulmuş değil. Ne var ki, bugün hayâl-gücünün işe karıştığı yerde daha çok **spekülâsyondan** söz ediyoruz. Mythos ile spekülâsyon arasındaki en önemli ayrım, ikincisinin birincisiyle karşılaştırılamayacak kadar **zengin bir ön-bilgi** malzemesine dayanması, ayrıca bu bilgilerden son derece sıkı **mantıksal** (=matematiksel) işlevlerle sonuçlar çıkarılmasıdır. Bu noktaya ilerde döneceğiz.

III

TEORİK FELSEFENİN BAŞLANGIÇLARI

Birçok kitapta felsefenin dinden ayrılarak "bağımsız" bir **disiplin** haline geldiği söylenir. Bu yanlış, hiç değilse **yanıltıcı** bir iddia. Gerçi bazı pratik ihtiyaçlar insanı 'din', 'metafizik', 'felsefe', 'bilim' ve san'at' gibi terimler kullanmaya zorluyor, ama buna bakıp bu adların birbirlerinden kesin çizgilerle ayrılan değişik zihnî uğraşları dile getirdiğini sanmak yanlıştır. İleride bu konuyu daha yakından inceleyeceğiz; hemen şu kadarını söyleyeyim ki, felsefenin dinden ayrılması diye bir şey yok, sadece bilgi üretmeye çalışan insanlar arasında önem verdikleri sorunlar ve bunları çözmek için başvurdukları yöntemler bakımından bazı ayrımlar var, o kadar. Bugün herhangi bir konuda belli bazı yöntemlerle bilgi-üretme amacına yönelik **her** sistemli çabaya "**bilim**" diyoruz. Bu tür çabalar "merak"la başladığına göre, insanlığın baştan beri bu merakını gidermek için harcadığı her düşünsel çabaya 'bilimsel' sıfatını takmak mümkün. Ancak bazı felsefe tarihçileri, herhalde "bilgi sevgisi" anlamına gelen 'philosophia' sözcüğünü ilkin Yunanlıların kullanmış olduklarını göz önünde tutarak, felsefenin Thales adındaki filozofla başladığını söylüyorlar. Tarihçiler her olayı bir **tarihle** başlatmak alışkanlığındadırlar. Yalnız organizmalar gibi din ve felsefenin de **başladığı** belli bir tarih yoktur, dolayısıyla dinin nerede bittiğini, felsefenin ne zaman ve nerede başladığını, felsefenin ne zaman bilime dönüştüğünü araştırmak. hele bu konuda kesin kararlar vermek doğru değildir. Nitekim, bu kitap boyunca vurgulamaya çalıştığım gibi, "dinî" dediğimiz düşünüş biçimi bazen felsefe için-

de, daha doğrusu, genellikle "filozof" denilen insanların düşüncü biçiminde sürer gider. İnsan maymundan evrimleşmiştir, ama maymunlar insanla birlikte varlıklarını sürdürdükleri gibi, bazı insanlar onlar gibi davranmaya devam eder. Bu durum filozoflarla bilim adamları için haydi haydi geçerlidir, hattâ bazı bilimsel teorilerde dinî düşüncünün izlerine rastlamak mümkündür.

1) Thales

Gene ben de bu geleneğe uyarak, Thales'le işe başlayacağım. Thales, her nedense, "Evren nasıl oluştu?" gibi bir soruyla değil de, "**Maddî** nesnelerin kaynağı (veya ana-madde) nedir?" sorusuyla başlamış işe. "İnsanların akıllarına sorular nasıl, nereden gelir?" sorusu da çok ilginç belki, ama anlaşılan şu veya bu nedenle insanın aklına şu veya bu soru "esebiliyor". Birisinin aklına nasıl bir sorunun eseceği ise o kişinin zekâ düzeyine, ilgilerine, içinde yaşadığı toplumun bilgi düzeyine ve bunlara benzer birçok faktöre bağlı. Bugün **Scientific American** gibi bir bilim dergisini açtığınızda, orada "Evren nasıl oluştu?" gibi sorular yanında, "Gri ağaç kurbağaları eşlerini nasıl seçer?" veya "Samanlık baykuşu avını nasıl yakalar?" türünden sorulara ayrılmış makalelerle karşılaşacaksınız. Demek ki, insanların "soru sorma zevkleri" de değişebiliyor.

Evet, rastlantı bu ya, Thales'in aklına "Maddenin ilk yapı taşları nelerdir?" gibi bir soru esmiş. Elbet aklına gelen tek soru bu değil, zira dendiğine göre Thales "pek meraklı" biri imiş. Nitekim, o dönemlerin uygarlıkta en ileri olan iki ülkesini, Mezopotamya ve Mısır'ı gezip görmüş, hattâ oralarda yıllarca kalıp ilkinden **astronomi**, ikincisinden **geometri** konusunda pek çok şey öğrenmiş, o kadar ki, yurdu Miletos'a döndüğünde İ.Ö. 585 yılında Yunanistan'da Güneş tutulacağını önceden haber vermiş,

ayrıca gölgesinin uzunluğundan bir piramidin yüksekliğini ve bir geminin kıyıdan ne kadar uzakta olduğunu hesaplayacak kadar geometri biliyormuş.* Ama, onun asıl ününü yapan yukarıdaki soruyu sorup ona oldukça akla-yakın bir cevap vermeyi başarmış olması.

Bana sorarsanız, Thales'in dehâsını asıl ortaya çıkaran onun bu tür bir soruyu **akıl edebilmiş** olması. Bu deyimim özellikle altını çiziyorum, zira bir insanın bu tür bir soruyu sorabilmesi için, önce dünyadaki bütün cisimlerin bir tek ana-maddeden (Thales buna **arché** diyor) oluştuğunu, başka bir deyişle, onun **değişik** görünüşleri olduğunu **düşünebilmiş** olması gerekir, bu ise son derece zeki insanların harcıdır. Sıradan insan çevresinde gördüğü binbir çeşit nesnenin bir ve aynı maddeden **türemiş** olabileceğini tasavvur edemez, bu nedenle de onun Thales'in sorusunu **yadırgaması** normaldir. Hattâ bugün üniversitede kimya eğitimi görmüş olanlardan bazıları bu bilimin Thales'in sorusu ile başlamış olduğunun farkında bile değildir.

Doğrusunu isterseniz, felsefe öğrenmeye başladığım ilk yıllarda ben de Thales'in sorusunu bir hayli yadırgamıştım. Öyle ya, birbirine hiç benzemeyen iki nesne, örneğin bir taş parçası ile bir demir, hattâ demir ile kurşun, nasıl aynı nesneden türemiş olabilir? Ya su ile ateşe, bu birbiriyle zıt nitelikler gösteren iki nesneye ne buyrulur? Diyelim ki, elma ile armut aynı tür nesneden türemiştir, ama armut veya elma ile hava arasında ne gibi bir ortak

* Thales'in şu geometri teoremlerini bildiği anlaşıyor:

- 1) Bir dairenin kutru onu iki eşit parçaya ayırır.
- 2) Eşkenar bir üçgenin taban açıları birbirine eşittir.
- 3) İki doğru kesiştiğinde karşılıklı açılar eşittir.
- 4) Bir yarım daire içine çizilen bir üçgen dik açılıdır.
- 5) Bir üçgenin tabanı ile taban açıları belli ise üçgen bellidir.

(Bkz. W.K.C. Guthrie: **A History of Greek Philosophy**, vol. I, s. 53)

yan olabilir? Hadi maymunla insan aynı kökten gelmiş olsun, ama her ikisinin de toprak ve sudan türediğini düşünebilir misiniz?

Bu örnekleri alabildiğince çoğaltabilirsiniz, ama gene de **Thales**'in "her şeyin sudan türediği", yani taş, demir, kurşun, toprak, ateş, elma, armut, maymun ve insan, ne varsa hepsinin, hava dahil, ana-maddesinin (arché) "su" olduğu yolundaki iddiasının iler-tutar yanı var mı? Hele su nasıl olur da ateşe dönüşür? Felsefeye ilk başlayan herkesin aklına bu ve buna benzer sorular gelmiş olmalı, zira duyularımızla gözlediğimiz dünya bizde işin başından beri çevremizde taş, toprak, hava, su gibi çeşitli maddeler, sonra bitkiler, hayvanlar ve insanlar bulunduğu ve bunlardan her birinin hiç değişmeyen bir maddî yapısı olduğu izlenimi uyandırır. Nesne türlerinin baştan beri aynı kaldığı fikri bize "sağduyu"nun dayattığı bir varsayımdır, zira biz belli bir nesnenin zaman içinde biçim ve renk değiştirdiğini, hattâ bazen maddî yapısının değiştiğini gözlerimizle görürüz, ama **su** diye bildiğimiz doğal bir maddenin **havaya** veya **ateşe** dönüştüğüne hiç tanık olmamışızdır, dolayısıyla sağduyumuz bize böyle bir şeyin olamayacağını "imâ eder".*

İşin ilginç yanı da burada bence: Hepimiz gibi dünyayı beş duyusuyla tanıyan Thales adında biri çıkıyor ve bize "Görünüşe aldanmayın! Bütün bu gördüğünüz değişik nesneler bir ve aynı ana-maddenin değişik görünüşleridir, bu ana-madde de hep bildiğimiz sudur!" diyor. İşte tam da "Ne sihirdir, ne kerâmet!" demenin sırası. İyi de, Thales'in buradaki "el çabukluğu" ne gibi bir marifetten kaynaklanıyor?

* İleride göreceğimiz gibi, insanların her türlü "evrim" fikrine karşı çıkışlarının da ana nedeni bu olsa gerek. Thales ile onu izleyenlerin en azından "maddî evrim" fikrini ilk keşfetmiş kişiler olduğunu söyleyebiliriz.

İlk akla gelen ihtimal şu bence: Thales "Her şey bir ve aynı maddeden türemiştir" **varsayımını** bir mantıksal çıkarımın **ana-öncülü** olarak almıştır. Ancak bir tek öncülden "Her şeyin ana-maddesi sudur" sonucunun çıkmayacağı apaçık. Dolayısıyla Thales'in --gözlemlerine dayanarak-- daha başka öncüller bulması şart. Örneğin şu gözlemlerden yararlanmış olabilir: Su dünyada en çok bulunan cisimdir, zira yalnız nehirler, göller ve denizler değil, çöller de dahil, nereyi biraz kazsanız su çıkar. Ayrıca yalnız buhar ve bulut biçiminde havada bulunmaz, bazen yağmur, bazen kar biçiminde havadan yere iner. Yeryüzünün pek çok yerlerini, ama özellikle kutup bölgelerini kaplayan o muazzam kar ve buz yığınları da suyun katı hâl almış biçimlerinden başka bir şey değildir. Kokusuz, renksiz, tatsız ve biçimsiz oluşu da onun her kılığa girebilen bir nesne olduğunu göstermektedir. Her kılığa girebilen bu nesne Mitolojilere kadar girmiş, yeryüzünü yukarıdan (gökyerinin üstünden) ve aşağıdan (yeryüzünün alt tarafından) sardığı tasavvur edilmiştir. Ana-madde olmaya bundan daha uygun bir "adaya" düşünülebilir mi?

Şimdi bütün bu gözlemlerin de ikinci öncülü oluşturduğunu düşünelim. Bu iki öncülden, "O halde, her şey sudan meydana gelmiştir!" sonucu **mantıkça** çıkıyor mu? Çıkıyor. Zaten çıkardı, başkalarının da aynı sonucu çoktan çıkarmış olması gerekmez miydi? Kaldı ki, Thales'den sonra gelen filozoflar da bu sonucu çıkarmayacak ve yeni teoriler teklif edeceklerdir. Thales burada sadece şöyle bir savunmada bulunabilirdi: "Gerçi ben hiçbir zaman suyun ondan farklı bir cisme dönüştüğünü gözlemlerimle görmedim, ama esinlendiğim bütün bu örnekler böyle bir dönüşümü çok **muhtemel** kılıyor".

Doğrusu Thales'in bu cevabına pek bir diyeceğimiz olmazdı, ama gerçek şu ki, ondan sonra gelen Anaksimandros da, Anaxi-

menes de Thales'in bu iddiasını **yeterince inandırıcı** bulmamış, hattâ kendilerince daha **akla-yakın** teoriler uydurmak ihtiyacını duymuşlar.*

Şimdi, isterseniz, bu iki hemşerisinin Thales'in teorisini niçin **kabule-değer** bulmamış olabileceklerini araştıralım. Önce her üçünün de ana varsayım (ilk öncül) konusunda **anlaştıklarını** hatırlatmak isterim. Bu nokta çok önemli, ama fikir tarihi açısından çok daha önemli bulduğum bir başka noktaya değinmeden geçemeyeceğim: Burada belki de tarihte ilk defa olarak --herhangi bir Tanrıyı işe karıştırmadan-- salt **rasyonel** gerekçelere dayandırılan bir teori ortaya atan ve bu teoriyi gene **rasyonel** gerekçeler göstererek çürütmeye çalışan insanlarla karşılaşırız. Nitekim, ne Anaximandros, ne de Anaximenes Thales'in teorisini dinî inançlara aykırı olduğu gerekçesiyle reddediyor. Başka bir deyişle, arkalarını herhangi bir otoriteye dayayacak yerde, Thales'in teorisinin ya mantığa, ya deneyimlerimize, ya da her ikisine birden **ters düştüğünü** göstermeye çalışıyorlar. Buna bugünkü adıyla **eleştiri** diyoruz. Bu çok yeni bir tavır, zira eskiden kim tarafından üretilmiş olduğu pek bilinmeyen mythos'lar genellikle insanlar tarafından --doğru olup olmadıkları araştırılmadan-- **doğru diye** kabul edilir, hele bunlar rahip sınıfı tarafından sıkı bir koruma altına alındıktan sonra, binyıllar boyunca herhangi bir **şüphe**, dolayısıyla **eleştiri** konusu yapılmadan varlıklarını sürdürürlerdi. Şimdi ise hiçbir tanrısal otoriteye tenezzül etmeyen (sonradan "doğa filozofları" diye

* İleride göreceğimiz gibi, bir teoride öncüller ile sonuç arasındaki boşluğu kapatmak hemen hemen imkânsızdır; hep doğru öncüller seçilmiş olsa bile, onlarla sonuç arasında dalma bir boşluk kaldığı için, bu tür öncüllerden türetilen sonucun (teorinin) **yanlış** çıkma ihtimali büsbütün ortadan kalkmaz.

anılan) adamlar çıkıyor ortaya ve ilk defa özgür bir **tartışma** ortamı yaratıyorlar! Bence yarattıkları bu yeni ortam ortaya attıkları teorilerden de önemli, zira böylece ilk defa bir "araştırma geleneği" kurulmuş oluyor. İleride göreceğimiz gibi, teoriler üzerindeki tartışmalar bazen binyıllar sürebilir, bazen de hiç bitmeyebilir. Bu, bilgi-üretmenin bazen ne kadar güç bir iş olduğunu gösteriyor, ama bence burada asıl üzerinde durulması gereken nokta, akıllı insanların bilgi üretme işinde ne kadar titiz davrandıklarını, ne büyük bir sorumluluk duygusuyla hareket ettiklerini görmektir.

2) Anaximandros

Bu ara-açıklamadan sonra asıl sorumuza dönebiliriz: Evet, Anaximandros Thales'in teorisini neden ötürü kabule değer görmemiş olabilir? Soruyu bu biçimde soruşumun nedeni şu: Bu ilk filozoflardan elimize yazılı hiçbir eser geçmediği veya sadece birkaç cümle geçtiği için, kafalarından geçenleri bir ölçüde bizim **tahmin etmeye** çalışmamız gerekiyor. Theophrastos'tan öğrendiklerimize göre, onun Thales'in **ana-varsayımına** bir itirazı olmamakla birlikte, gözlemlerimizden onun çıkardığı sonucu çıkarmaya hakkımız olmadığı kanısında, zira ona göre ana-maddenin gözlediğimiz nesnelerden hiçbirine **benzememesi** gerekiyor. Kaldı ki, suyun öteki maddelerden herhangi birine dönüştüğünü de görmüş değiliz! Bu nedenle ana-madde kendisinin **apeiron** dediği "belirsiz" bir şey olmak gerekir,* dolayısıyla "su" ana-madde olmaya "aday" olamaz.**

* Bazı yazarlar "apeiron"u "sınırsız", hattâ "sonsuz" diye çeviriyorlar, ama bence bu deyim daha uygun.

** Bu konuda Platon'da "Timaios" adlı diyalogunda Anaximandros'un düşüncelerinin hayâli bir **reconstruction**'unu yapmayı denemiş, ama bugünkü anlayışımıza ters düşen bu **reconstruction**'un ayrıntılarına girmeyeceğiz. (Bkz. **The Architecture of Matter**, s 52-53. Ayrıca bkz. Aristoteles, Fizik, Burnet, s.53)

3) Anaximenes

Onun genç çağdaşı Anaximenes'e gelince: O da Anaximandros'un teorisini yeterince **doyurucu** bulmamış olmalı ki, başka bir ana-madde aramış ve sonunda bunun "hava" olabileceğine karar vermiş. Bu yeni teori de bugün bizlere ötekiler kadar "çocuksu" gelebilir, ama ne zaman bu tür bir duyguya kapılsak, hemen şunu hatırlamaya çalışmalıyız: Onlardan 2500 yıl kadar sonra yaşayan bizler onların sahip olmadığı pek çok yeni bilgiye sahibiz, dolayısıyla bize bugün "çocuksu" gibi görünen teoriler ortaya attıkları için onları "aptal" sanmamız, sadece bizde henüz bir tarih bilincinin gelişmemiş olduğunu gösterir.

O halde Anaximenes'in "hava"yı, "su" ve "apeiron"a kıyasla ana-madde olmaya daha uygun bulmasının gerekçeleri ne olabilir?

"Hava" gözle görülmeyen ve elle tutulamayan bir madde olmakla birlikte, varlığı başka nitelikleriyle **bilinen** bir madde. Bu bakımdan kısmen Thales'in "su"yuna benziyor. Ayrıca onda "su" gibi her şekle girme niteliği de var. Öte yandan, Anaximandros'un "apeiron"unu hatırlatan bir yanı da var, zira o da hem belirsiz, hem sınırsız.

Anaximenes'in onu ana-madde olarak seçmesinin bir nedeni de "su"yun "hava"nın **yoğunlaşması** sonucu oluştuğuna inanması. Gerçekten de hava sıkışıp genleşebilen bir madde ve Anaximenes'e göre, hava yoğunlaştıkça ilkin rüzgâr, sonra bulut, daha yoğunlaşınca su (yağmur ve buz), sonra toprak, en sonunda da kaya hâlini alır. Bütün öteki nesneler de bunlardan oluşur.

Aslında Anaximenes nesnelerin **yoğunlaşma** (condensation) ve **seyrekleşme** (rarefaction) sonucunda oluştuğu fikrini

Anaximandros'tan almış ve Thales'in "su"yu yerine gene **algılanabilir** (somut) bir nesneyi koymakla kendisinden önce gelen bu iki filozofun teorilerini "uzlaştırma"yı denemiş. Felsefe tarihinde bu tür denemelere sıkça rastlanıyor. Thales "gözlenebilir" bir nesneyi ana-madde saydığına göre, onu **deneysel** fizikçilerin ilki, Anaximandros "apeiron" gibi **gözlenemez** bir nesneyi ana-maddeliğe aday gösterdiği için onu **teorik** fizikçilerin ilki sayabiliriz. Anaximenes ise ikisinin arasında yer aldığı için hem teorik hem deneysel fizikçilerin ilki sayılabilir. Bunu her bilim adamının bir çeşit "düşünsel mizacı" (intellectual temperament) olduğunu vurgulamak için belirtiyorum. Her hâlde Anaximenes ne idüğü belirsiz bir "apeiron" yerine, varolduğu herkesçe bilinen "hava"yı geçirmekle daha akla-yakın bir teori geliştirmiş olduğunu düşünmüş olmalı.

4) Herakleitos

Elli yıl kadar sonra gelecek olan Efesos'lu Herakleitos da tek ana-madde geleneğini devam ettirecek, ancak buna en uygun adayın bu defa "ateş" olduğunu iddia edecektir. Burada gene kısmen Anaximenes'in "hava"sını andıran bir elemanla karşılaşıyoruz. Yalnız "ateş"i seçerken Herakleitos'un bu defa Anaximandros'un bir düşüncesinden esinlendiği anlaşılıyor. Aslında "ateş"i bir dördüncü eleman olarak öteki üçüne katan da bu filozofmuş, ancak gördüğünüz gibi, o algılayabildiğimiz hiçbir maddenin ana-madde olamayacağını düşündüğü için, "apeiron"u bulmuş. Ona göre, "apeiron"dan oluştuktan sonra sırasıyla toprak, su, hava ve ateş katmanları meydana gelmiş. (Bunda onların ağırlıkları göz önünde bulundurulmuş olmalı.) İşin asıl ilginç yanı, Anaximandros'un bu dört elemanın ana-maddeden çıkışlarını açıklama tarzı: Öyle ya, **neden** "apeiron" apeiron olarak

kalmıyor da, bu elemanlara dönüşüyor? (Göreceğimiz gibi, filozofla bilim adamını sıradan adamdan ayırdeden bir özellik de ikide bir bu "niçin" veya "neden" sorusunu sormaları!)

Burada işe bazı "ahlâkî", hattâ "hukukî" diyebileceğimiz kavramların karıştığını görmek ilk bakışta şaşırtıcı, zira Anaximandros, belki de eski bir Babil **mythos**'undan esinlendiği için, bir elemanın bir başka elemana dönüşmesini ve onlardan başka nesnelerin oluşmasını "suç işleme" ve "cezalandırılma" süreçleri gibi görüyormuş. Örneğin, kışın soğuk sığağa haksızlık ettiği için, sıcaklık ondan öcünü (=işlenen suçun bedelini) almış. Her şey geçicidir, nitekim herhangi yeni bir şey ortaya çıkınca, daha önce varolan şeylere karşı haksızlık etmiş olur, bunun bedelini ödemesi gerekir.*

Bu garip açıklamadan söz etmemin iki nedeni var: Genellikle insanoğlu insan-dışı doğa olaylarından söz ederken, bazen işe bugünkü anlayışımıza göre konuyla ilgisi olmayan kavramlar karıştırıyor. İlerde göreceğimiz gibi, bugün bile bazı teorilerin tercih edilmesinde işe sadelik veya şıklık gibi "estetik" kaygılar karışmakta. Bu nedenle değil felsefenin, bilimin bile iyice yalıtılmış bir araştırma havasında yapıldığını sanmak yanlış. Burada da, ne kadar dikkat edilirse edilsin, işe yabancı unsurlar karışıyor. Bunlara --enformasyon teknolojisindeki bir deyimle-- fikir "gürültüsü" veya "paraziti" (noise) demek mümkün.

İkinci neden de şu: "Ateş"i ana-madde olarak seçmiş olan Herakleitos da gerek gök cisimlerini, gerek elemanların birbirlerine dönüşmesini, gerekse doğal süreçleri buna benzer bir ilke-

* Doğal süreçlerde de "suçun cezasını ödeme" ilkesinin insan toplumlarında geçerli olan ve Musevîlikte "göze göz, dişe diş" sözleriyle dile getirilen ilkel adalet anlayışından kaynaklanmış olma ihtimali bir hayli yüksek.

nin yönettiğine inanıyormuş. Buna göre, her değişimin **nedeni** bir tür **öç-alma** (=retribution) oluyor. Her şeyin temelinde ateş vardır, dolayısıyla bu kural nedeniyle bir şey **nitelik** açısından bir başka şeye dönüşür, ama **nicelik** açısından hiç değişmeyen bir şey vardır.*

5) Pythagoras

Bu arada Pythagoras adındaki filozofun,** yepyeni bir ana-madde teorisiyle ortaya çıktığını görüyoruz. Belki duyunca biraz şaşıracaksınız, ama ona göre bu ana-madde "sayılar" imiş! Her hâlde sayıların aday gösterilebileceği hiçbirinin aklından geçmemiştir. Belki her şey "sayılabilir", ama her şeyi sayılardan türetmek akıl-alır gibi değil. Ancak, Pythagoras'ın aptal biri olmadığı ilk büyük **matematikçi** olmasından belli; belki de niçin sayıları ana-maddeliğe aday seçmiş olabileceğini de **matematikçi** olmasından çıkarmak mümkün. Sıradan insan için sayılar "soyut" kavramlardır; onları nesneleri sayarken, bir de aritmetik işlemleri yaparken kullanırız, ama hiçbir zaman onların, armutlar ve elmalar gibi, zihnimiz veya düşüncemiz dışında, kendi başlarına varolabileceklerini düşünmeyiz. O halde nasıl olmuş da, Pythagoras varolan her şeyin onlardan türediğini düşünebilmiş?***

En azından bize çok "garip" gelen bu teoriyi pek benimseyen ve geliştiren olmadığına göre, bu sırrı çözmeye çalışmanın pek anlamı yok, ama bu teorinin --hiç değilse dolaylı olarak-- bilimin,

* Bazı modern fizikçilere (örneğin Heisenberg ve Schrödinger'e) göre, Herakleitos'un "ateş"ini bugünkü anlamda "enerji"ye benzetmek mümkün.

** 'Philosophia' sözcüğünü de ilkin onun veya öğrencilerinden birinin kullandığı söylenmektedir.

*** Sayıların insanlardan (düşünceden) bağımsız olduğuna inanan modern matematikçiler de var; yalnız, ikinci teoriyi savunan bir tek Pythagorasçılar.

hattâ bilimsel düşüncenin gelişmesinde büyük bir rol oynamış olduğunu hatırlatmam gerek. Nitekim, burada belki ilk defa olarak, **nicelik** (quantity) kavramının öne çıkarıldığını, hep **nitelikleri** vurgulayan daha önceki teorilerin tersine, maddî değişimin **nicel** yönüne önem verildiği görüyoruz. Dünya temel **birim**lerden oluşur, dolayısıyla onun nasıl bir şey olduğunu tam anlayabilmemiz için, nesnelerin **sayısal** veya geometrik özelliklerini incelememiz gerekir. Dünyada gördüğümüz değişim aslında gördüğümüzü **sandığımız** bir şey olup bu **sani** (illusion) duyularımıza fazla güvenmemizden kaynaklanıyor. Şüphesiz renkler, sesler, tat ve kokular durmadan değişirler, ancak bilge kişi odur ki, bu duyusal değişimlerin gerisindeki hiç değişmeyen matematiksel düzeni görmeye çalışır. Pythagorasçılar yalnız niceliğe gittikçe artan bir önem verilmesine önyak oldukları için değil, aynı zamanda atomculuk (atomism) denilen bir teoriye de esin kaynağı oldukları için saygı ile anılması gereken filozoflar.*

6) Empedokles

Onlardan etkilendiği anlaşılan bir başka filozof da Empedokles olduğu için, atomculara geçmeden önce, Pythagorasçılarla onlar arasında bir köprü görevi yapmış olan bu filozoftan da bir iki cümleyle söz etmek yerinde olur. Anlaşıldığına göre, Empedokles bir ressamın dört ana-rengi değişik oranlarda karıştırıp çeşitli renk tonları elde ettiğine bakarak, ateş, su, toprak ve havanın da çeşitli oranlarda birleşmesinden doğada gördüğümüz

* Matematikle başı pek hoş olmadığı anlaşılan Aristoteles onları şu sözlerle küçümsüyor: "Pythagorasçı denilenlerden bazılarının yaptığı gibi, kimileri tüm evreni sayılardan oluşturma sevdasındalarmış. Oysa maddî cisimler hep ya ağır, ya hafiftirler, oysa sayı birimlerini ne şekilde bir araya getirirseniz getirin, (ağırlıkları olmadığından) herhangi bir cismi veya ağırlığı oluşturamazsınız, öyle değil mi?"

binbir çeşit nesnenin meydana geldiğini düşünmüş. Bu benzetme insana ilk bakışta biraz aykırı görünüyorsa da, ilerde atomist kimyacılar bir esin kaynağı olacaktır. İleride bu tür benzetmelere sıkça başvurulduğunu göreceğiz. Ancak burada bence asıl önemli olan, bazı fikirlerin bir süre unutulduktan sonra tekrar filiz verdiğini görmek. Dolayısıyla bir fikir garibimize gidiyor diye onun tümünden yanlış olduğu sonucu çıkarmak doğru değil.

7) Atomculuk

Şimdi ilkçağ'da öne sürülmüş olan en önemli teoriye geliyorum: Atomculuk! Bugünün en gözde bilimsel teorilerinden biri ve şüphesiz en önemlisi olan Atomculuğun ilk biçimine bundan neredeyse 2400 yıl önce rastlanması gerçekten şaşırtıcı. Elbet o günden bugüne pek çok değişiklikler geçirmiş bir teori bu, ama ana-fikrin daha o zaman bulunmuş olması insan zekâsına karşı büyük bir hayranlık uyandırıyor. Ama gene de bu fikrin **birden-bire**, gökten düşer gibi bulunduğunu sanmak yanlış olur. Her yeni fikrin oluşmasında daha önce ileri sürülmüş olan fikirlerin büyük payı var; yeni fikrin üstünlüğü, daha önceki fikirlerdeki bazı kusurlardan sıyrılmış olması! Leukippos ile Demokritos'un geliştirmiş olduğu bu yeni teoriye göre, dünyada gördüğümüz her şey "atom" denen gözlenemez parçacıklardan oluşur.* Leukippos'a göre, "bunların sayısı **sonsuz** olup, sürekli hareket halindedirler. Atomların kendileri tümüyle kompakt olup **varolan** (varlık) diye adlandırılabilirler; buna karşılık, boşluk içindeki (ki, bu-

* Yunanca 'atomos', bölünemez, parçalanamaz, dolayısıyla "en küçük parçacık" anlamına geliyor. ('Tomo-grafi' sözcüğü de aynı kaynaktan geliyor.) Bugün bu sözcük yerine 'elementer parçacık' deyiimi kullanılıyor. **Elektron**, **proton** ve **nötron** yakın zamanlara kadar elementer parçacık (=atom) sanılıyordu. **Elektron** için bu halâ geçerli, ama **protonun** bile "quark" denilen daha küçük parçacıklardan oluştuğu anlaşılmış bulunuyor.

na da **varolmayan** veya **yokluk** denebilir) hareketlerinde tümüyle özgürdürler. Bir araya gelerek maddî cisimleri meydana getirdikleri gibi, birbirinden ayrılarak onların gözden kaybolmalarına yol açarlar."

İşin ilginç yanı, Atomcuların bunların gözle görülemeyecek kadar küçük olduklarını söylemelerine rağmen, onlarda sırasıyla şu **niteliklerin** olduğunu iddia etmeleridir: 1) Hiçbir cisim onlardan küçük olamaz; onlara Yunanca "bölünemez" (kesilemez) anlamında "atom" demelerinin nedeni bu zaten. 2) Atomların aralarında --sürekli hareket etmelerini sağlayan-- bir boşluk, yani her türlü özellikten yoksun bir uzay-bölgesi vardır, bu nedenle birbirlerini ancak direkt temas, çarpışma veya kenetlenme yoluyla etkileyebilirler. 3) Bütün atomlar aynı malzemeden yapılmış olmakla birlikte, birbirlerinden biçim ve büyüklük bakımından farklı **atom türleri** vardır. 4) Her türdeş (homojen) cismin atomları da kendilerine özgü biçimdedir ve bu cisimlerin bize değişik duysal nitelikte görünmeleri atomların vücudumuz üzerindeki etkilerinin farklı olmasından kaynaklanır.

"Bu atomlar sonsuz bir boşlukta, birbirlerinden tümüyle ayrı biçimde hareket edip dururlar; yalnız biçimleri, boyları, konum ve sıralanış veya dizilim bakımından farklıdır. Boşlukta hareket ederken bazen çarpışırlar veya birbirini geçerler. Bazen birbirine çarpıp gelişigüzel dağılırlar, bazen de --biçimleri, boyları, konum veya tertipleri birbirine uyduğu için-- kenetlenirler ve böylece bir arada kalırlar. **İşte bileşik cisimler böyle meydana gelir.**

Atomların biçim, görünüş ve boy bakımından binbir çeşidi vardır. Bazılarının yüzeyi pütürlü, bazıları da kanca biçimindedir; kimi içbükey, kimisi dışbükeydir; daha başka sayısız türleri vardır."

Simplikios'tan* aktardığım bu metin üzerinde bu kadar durmuş olmamın nedeni, burada anlatılanların fiziğin bugün bize anlattıklarına bir hayli benzemesi! Elbet Leukippos da, Demokritos da bu teoriyi kurarken bazı gözlemlerinden esinlenmiş olmalılar. "Gözlenemeyecek kadar küçük" madde parçaları olabileceğini ancak güneş ışığı vurunca görülebilen **toz** zerreciklerinin varlığından veya kaynayan bir suyun çıkardığı su buharının bir süre sonra gözden kaybolmasından, ya da bir bıçağın, köselenin, mermerin gözle görülemeyecek biçimde aşınmasından çıkarmış olabilirler. Aslında bunlar herkesin yaptığı gözlemler, ama pek az insan bu tür gözlemlerden yola çıkarak, **her şeyin** gözle görülemez ve artık bölünemez parçacıklardan oluşabileceğini akıl edebilmiş! Ne demiş atalarımız: "Akıl akıldan üstündür!" Bu filozofların "üstün zekâlı" oldukları da şüphe götürmez.

Bunu anlatmak için, atomcuların ortaya atmış olduğu bu te-
orinin bugünkü fizik bilgilerimize ne kadar yakın olduğunu göstermeye çalışacağım:

1) Onların "atom"larına 17. yüzyıldan itibaren en ünlü düşünür ve bilginlerin de inandığını biliyoruz. Bunlar arasında Gassendi, Boyle ve Newton'u sayabiliriz. 19. yüzyılın başında İngiliz kimyacı John Dalton da aynı inancı paylaşıyor, hattâ "atomculuğa" **bilimsel** bir teori niteliği kazandırıyor. Ne var ki, Dalton'un "atom" dediği şeyin sonradan daha küçük parçacıklardan oluştuğu anlaşıncaya, bu sözcük de anlam değiştiriyor. Bugün "parçalanamaz" anlamında daha çok 'elementer parçacık' deyimini kullanılıyor. Nitekim, "elektron" bu tür (atom-altı) bir parçacık; yakın za-

* Simplikios dokuz yüzyıl sonra yaşamış bir Yunanlı. Atomculuğun belki en eksiksiz anlatımını Lâtin filozofu Lucretius'un **De Rerum Natura** adlı eserinde bulmak mümkün. O da bu konudaki bilgilerini daha önce gelmiş olan yazarlardan aktarmış olabilir.

manlara kadar "proton"un da parçalanamaz olduğu varsayılıyor-
du, oysa şimdi onların da "quark" (kuark) denilen daha küçük
parçacıklardan oluştuğu önce teorik olarak düşünülüyordu, ama
şimdi deneysel olarak da saptanmış bulunuyor. Ancak elemanter
parçacıkların sayısı hâlâ bilinmiyor, belki de hiçbir zaman tam
olarak bilinemeyecek. Zaten bu atom-altı parçacıklardan büyük
bir kısmı çok, ama çok kısa bir zaman boyu varlıklarını sürdüre-
bildiği için, onların varolduğunu ancak son derece büyük ve kar-
maşık detektörler aracılığıyla saptamak mümkün. Buna karşılık,
"kimyasal atomlar"ın artık resmi bile çekilebiliyor. Demokritos
atomları, yani maddenin en küçük yapı-taşlarını, hiçbir zaman
gözlenemez nesneler olarak düşünmekte gene haklıymış, zira
bunların varlığından son derece dolambaçlı bir biçimde haberdar
olabiliyoruz. Atomların varolması gerektiğini bundan 2400 yıl ön-
ce iki Yunan filozofu akıl edebilmişti, bugün ise fizik okumuş he-
men herkes onların varlığından emin. Hiçbir teorisinin bu kadar iyi
belgelenmiş olduğunu söylemek mümkün değil.

2) Atomcuların bu varsayımı da birçok bakımdan kanıtlanmış
durumda. Biryol atomların boşlukta sürekli **hareket** halinde ol-
duğu bir gerçek. Gaz halindeyken herhangi bir cismin atomları
arasında oldukça geniş bir boşluk vardır, ısı düştükçe bu mesa-
fe kısalır, dolayısıyla atomlar birbirlerine daha çok yaklaşırlar.
Katı hâl ise atomlar arasındaki boşluğun en aza indiği durum-
dur. Ancak atomlar birbirlerine en çok yaklaştıkları zaman da
hareket halindedirler. Bilardo topları gibi birbirlerine çarptıkları
ve gelişigüzel savruldukları da olur. Ancak Demokritos atomla-
rın birbirlerine kenetlenmelerini açıklamaya kalkınca "saçmalıyor",
zira bu noktada **gözlenebilir** cisimlerden esinleniyor. 2400
yıl önce fizik henüz emekleme çağındayken onun daha isabetli
bir tahminde bulunması beklenemezdi. Nitekim, büyük cisimle-

rin birbirlerini çektiği düşüncesi nasıl ancak 17. yüzyılda Newton tarafından ortaya atılmış ve ancak 18. yüzyılda Cavendish tarafından **deneysel olarak** doğrulanmışsa, atomların birbirine yapışmasını (moleküllerin oluşmasını) sağlayan kuvvet 19. yüzyılda, atom-altı parçacıkları kaynaştıran kuvvet ise 20. yüzyılın ortalarında bulunmuştur. Ancak bu böyledir diye Demokritos'u küçümsemeye hakkımız yok, kaba saba da olsa, atomları kaynaştıran gizli bir **mekanizma olduğunu düşünebilmesi** bile onun dehâsını kanıtlamaya yeter.

3) Günümüz fiziği ve kimyası 92 çeşit (durmuş-oturmuş) atom olduğunu kabul ediyor. Birden çok atom türü olduğu fikri Demokritos'ta da var, ancak ona göre dünyada ne kadar değişik türden maddi nesne varsa, o kadar atom **türü** olması gerekir. Bunlar büyüklükleri ve biçimleri bakımından birbirinden ayrılırlar. Demokritos'un atomları bugünün "elemanter parçacıkları"na tekabül ediyor. Gerçi bu sonuncuların büyüklükleri (=kütleleri) birbirinden farklı, ama sayıları birkaç düzineyi geçmez. Demokritos'un gene de atomlar arasındaki farkın **nicel** (kantitatif) olduğunu düşünebilmiş olması büyük bir başarı. Ne var ki, ona göre **doğada gördüğümüz her türden** cisim kendine-öz atomlardan oluşmuştur. Elbet bu doğru değil, zira bu cisimlerin ezici çoğunluğu birçok değişik kimyasal atomdan oluşuyor. Örneğin bir "su" molekülü iki hidrojen atomuyla bir oksijen atomundan oluşur. Oysa Demokritos suyu bir **kimyasal element** sandığı için, onun kendine-öz atomlardan oluştuğu inancındaydı.

4) Demokritos'un dördüncü varsayımının eleştirecek bir yanı olmadığını sanıyorum. Yalnız bu atomlardan doğada gözlemlediğimiz büyük cisimler nasıl oluşuyor? Anaximandros ile ondan sonra Anaximenes'in bu süreci **yoğunlaşma ve seyrekleşme**

ile açıkladığını hatırlayacaksınız. İyi de, yoğunlaşma ve seyrekleşme nasıl oluyor? Demokritos bu konuda da daha akla-yakın bir açıklama getiriyor, üstelik onun açıklaması bugünkü anlayışımıza daha da uygun.

Atomlar büyüklüklerine göre de birbirinden farklı olup boşlukta hareket ederken bir "girdap" oluştururlar, bu hareket iri (dolayısıyla daha ağır) olan atomları merkeze doğru çeker, daha ufak (dolayısıyla daha hafif) olanları da dışa doğru iter. Merkeze doğru çekilen ağır atomlar kenetlenip daha yavaş hareket etmeye başlarlar. İşte bunlardan toprak oluşur. Daha ufak olan su, hava ve ateş atomları ise dışa doğru savrulup orada bir burgaç (vortex) hareketi oluştururlar. Yer'in çevresinde (dönen) iri atomlar bir araya gelip ıslak kütleleri oluşturur, bunlar da dönerken kuruyup ateş alırlar. Nitekim gök cisimleri böyle oluşmuştur. Atomların sayısı, içinde hareket ettikleri uzay (boşluk) gibi **sonsuz** olduğundan, birçok dünya vardır, bunlardan bir kısmı meydana gelirken, başka bir kısmı yok olur (kaybolur). İçlerinden bazılarının birçok güneşi ve ayı vardır, bazılarının ne güneşi vardır, ne ayı, ancak hepsinin bir başlangıcı ve bir sonu vardır. (İnsan bunları okurken modern bir astronomi kitabı okuduğu izlenimine kapılıyor!) Yalnız, her nedense, Demokritos --Pythagorasçılardan farklı olarak-- dünyayı küre biçiminde değil de, bir silindir biçiminde düşünmüş. (Ne demiş atalarımız: "O kadar kusur kadı kızında da bulunur!")

Bence işin daha ilginç yanı, atomcular sadece madde dünyasının değil, hayvanlarla bitkilerin de nasıl oluşmuş olabileceğini merak etmişler. Dediklerine göre, canlılar bir "ilk çamur"dan oluşmuş. (Sanırım, bu fikir eski Mezopotamyalılarda da var.) Bütün atom çeşitlerini içinde bulundurduğu için, insan da küçük bir **evren** (=mikrokozmos) sayılmış. Canlılık (=hayat) ve ruh, minik

küremsi atomlardan oluştuğu için, ateşle akraba imiş. Bunlar nefesle vücuttan dışarı çıkar ve havayla (=solunumla) tekrar vücutta girer, solunum durunca, yaşam da vücudu terk edermiş.

Burada "mış"lı geçmiş kipi kullandığım için atomcularla alay ettiğim sanılsın. Biryol "evrim" düşüncesini öncelemiş olmaları bence büyük bir başarı; kaldı ki, canlılık konusunda söyledikleri ne kadar "çocuksu" olursa olsun, canlılığın, hattâ ruhun da "maddî" bir olay olduğu öyle yabana atılır bir düşünce değil. Ne yazık ki, onlardan sonra gelen birçok filozofta bunların maddî olmayan (**sui generis**) bir **töz** (substance) olduğu fikri ağır basacak, hele Hıristiyanlıkla birlikte bu fikir birçoklarının kafasında iyice yer edecektir. Atomcuların sadece maddeden oluşan bir evren fikrine ancak 19. yüzyılda dönülecektir. (İleride göreceğimiz gibi, 'hayat' ve 'ruh' gibi aslında dilde bir **kısaltma** sağlamak amacıyla kullanılan sözcükler birçok filozof tarafından bir "nesne türünün adı" sanıldığından, yüzlerce yıl boyunca "ruhun ölmez olup olmadığı" gibi sorunlar --boşuna yere-- tartışma konusu yapılmıştır. Bazı modern filozoflar bu tür "semantik yanlışlar"ı da gidermeye çalışacaklardır.)

Atomcular, ama özellikle Demokritos üzerinde fazlaca durmamın nedeni, bu filozofun yeni zamanların başından itibaren bilimin gelişmesine büyük katkısı olmasıdır. Gerçekten de modern bilim şu üç açıdan onun fikirlerinden esinlenmiştir:

I. Bunlardan biri maddî cisimlerin **duyusal** (beş duyumuzla algıladığımız) niteliklerinin bu nesnelerin yapısına olduğu kadar bizim vücudumuzun özelliklerine bağlı olduğu fikridir. Sıradan adam dışımızdaki nesnelerin renk, koku, sertlik, vbg. niteliklerinin biz algılamadığımız zaman da onlarda var olduğunu **sanır**. İlk defa Demokritos bunun boş bir sanı olduğunu ve bu cisimle-

rin bizden bağımsız olarak sahip oldukları niteliklerin büyüklük, biçim, hareket ve dizilim (arrangement) gibi nitelikler olduğunu, onların **özünü** oluşturan bu nitelikleri hiçbir zaman algılayamayacağımızı, ancak aklımızla (=hayâl-gücümüzle) **bilebileceğimizi** söylüyor. Nesnelerin (=atomların) bu **öz niteliklerini** Demokritos "birinci dereceden" nitelikler, onların bizim vücudumuzla (duyu organlarımızla) temâsı sonucunda **tanıdığımız** (renk, tat, ses, koku gibi) niteliklerini ise "ikinci dereceden" nitelikler diye adlandırıyor. Biz atomlardan oluşan doğal nesneleri bu duyusal niteliklerinden **tanırız**, ama onlar hakkındaki asıl bilgimizi düşünerek (spekülâsyon yoluyla) elde ederiz.*

II. Atomcuların ne kadar "modern" olduklarını gösteren bir buluşları da, atomlar arasında bir **boşluk**, yani hiçbir niteliği olmayan bir uzayın bulunduğunu düşünmüş olmaları. Buna göre, bu boşlukta durmadan hareket eden atomlar ya çarpışarak, ya da kenetlenerek birbirleriyle temas ederler. Bugün katı cisimleri oluşturan atomların normal şartlarda yanyana ve üstüste dizile-

* Bu **algılayamadığımız** (objektif) dünya ile **gözlediğimiz** (sübjektif) dünya ayrılığı fikri yakın zamanlara kadar devam etmiş; gerçekten sadece birinci dünyanın var olduğunu iddia edenlere **materyalist**, tek gerçekliğin algılarımız ve onlardan türettiğimiz fikirler olduğunu iddia edenlere ise **idealist** filozoflar deniyor. Bu ayrıma bilim adamları arasında da rastlıyoruz. Bunlara (örneğin Galileo'ya) göre, **tanıyabileceğimiz tek gerçek** algılayabildiğimiz dünya olduğu için, bilim sadece **fenomenlerle** uğraşmalıdır. **Teorik** fizikçilerin gözünde bilim adamlarının asıl tanımaya çalışması gereken görünür dünyanın (=fenomenlerin) gerisindeki **objektif dünyadır**. Bugün bu ayrımlar bir ölçüde ortadan kalkmış durumda, zira bütün maddî cisimlerin esasını oluşturan atomlar birer **teorik** (yani varlıkları birtakım spekülâsyonlar sonucunda varsayılan) nesne olmanın çıkmış, tarama tünelleme mikroskobunun (tunnelling scanning microscope) bulunmasından sonra, **gözlenebilir** (=fotoğrafları çekilebilir) hâl almışlardır. **Mach** ölünceye kadar (1916) atomların **gerçekten** de var olduğunu kabul etmemiştir. Bu da onları ilk defa **düşünmüş** olan Demokritos'un ne kadar büyük bir zekâ olduğunu kanıtlamaya yeter.

rek bir **kristal** oluşturdıkları biliniyor. Ancak bu **kimyasal** anlamda atomlar için söz konusu. Öte yandan, bu tür bir atomun çekirdeği ile çevresinde döndüğü düşünülen elektronlar arasında muazzam boşluklar olduğuna göre, atomcuların bu konuda da isabetli bir tahminde bulunmuş olduğu söylenebilir. Kaldı ki, evrendeki büyük cisimler (yıldızlar, gezegenler, uydular) arasında da uçsuz bucaksız boşluklar olduğu biliniyor.

III. Atomculara göre, bütün atomlar **aynı** tür malzemeden meydana geldikleri halde, her bir cismin (suyun, havanın) atomları boy ve biçimce başka cisimlerinkinden **farklıdır**. Bu açıdan da görüşleri modern fiziğin son buluşlarına çok benziyor, zira 92 çeşit kimyasal atom vardır, ancak bunların hepsi aynı elementer parçacıklardan (elektron, proton, nötron) oluşur. Elbet bu iki görüş arasında önemli ayrılıklar var, ama atomcuların bundan 2400 yıl kadar önce, hemen hiçbir bilimin olmadığı bir dönemde yaşadıklarını da unutmayalım. Hele başka bazı filozofların yaptığı gibi, cisimler arasındaki birleşme ve ayrılmaları "sevgi" ve "nefret" gibi psikolojik mekanizmalarla açıklayacak yerde, büsbütün "mekanist" bir açıklama yapmış olmaları, bu şekilde "bilimsel düşünüş"ten her tür "antropomorfizm"i dışlamaları ne kadar övgüyle anılsa azdır. Bilgi-üretiminde akla (düşünüp taşınmaya) birinci derecede yer vermeleri de çok önemli, zira Galileo ile birlikte başlayan bilimsel gelişmede aklın başrolü oynadığını görüyoruz. Bu özellikle fizik, astronomi, astrofizik ve kozmoloji için geçerli. Bilimin gözlemler yaparak olaylar arasındaki nedensellik bağlarını (doğa yasalarını) saptamaktan ibaret olduğuna inananlar onun sadece bir yüzünü (aspect) görüyorlar demektir.

* Yunanca 'anthropos' insan demekmiş. Buna göre, 'antropomorfizm' sözcüğü, spekülasyonlarda "insana benzetme"lere fazla yer vermek anlamına geliyor.

Gerçi **olgusal** (empirik) bilimlerin birçoğu, örneğin zooloji, botanik, jeoloji, hattâ **gözlemsel** astronomi daha çok bunu yaparlar, ama bilimler için nesnelerin asıl ilginç yönleri akılla **tanınan**, **teorik** yönleridir. Nitekim, büyük teoriler aynı zamanda gözlem yoluyla bulunan yasaların da **neden** ötürü **geçerli** olduklarını açıklarlar. Gerçi bu teorilerin sonunda gözlemlerle elde edilmiş olan yasalarla belgelenmesi gerekecektir, ama bilimin asıl **yaratıcı** yanı teorilerdir. Belki onlar da bazı gözlemlerden **esinlenerek** bulunuyor, ama gene de insan zekâsının asıl **yaratıcı** yönü teorilerde kendini gösteriyor. Atomcuların bu bakımdan bilimsel düşünceye büyük bir hız kazandırdığı bence şüphe götürmez. Hattâ biraz daha ileri gideceğim: Atomculuğu iyi anlamadan modern bilimi de anlayamayız.

Yalnız, Aristoteles'in de belirttiği gibi, atomcular da dahil, bütün bu ilk filozoflar bulduklarını sandıkları tek ana-maddeden bütün cisimlerin nasıl çıkabileceğini açıklayacak durumda değildiler.

Bu konuda bazı isabetli tahminlerde bulunmuş olsalar da, bu buluşlarını doğrudan doğruya doğa olaylarına uygulayıp hayata geçiremediler. Ancak, bugüne kadar durmadan gelişen bir düşünme geleneğini onlar kurdu. Burada astronot Neil Armstrong'un Ay yüzeyine ilk adımını atarken söylediği ünlü sözü tekrarlamadan geçemeyeceğim: "Bu insan için küçük bir adım, ama insanlık için büyük bir adım!" İyonyalı doğa filozoflarını, bu derece kapsamlı sorular sormayı akıl edebildikleri, atomcuları ise, bu soruları en başarılı biçimde cevaplandırabildikleri için övgü ve saygıyla anmamız gerekir. Belki de ana fikirlerini hayata geçirememiş olmalarının da asıl nedeni bu. Eğer, örneğin Galileo gibi, daha küçük çaplı, cevabı daha kolay bulunabilir sorular sormuş olsalardı, mekanik bilimini kurabilirlerdi. İlkçağda bunu

yapan Archimedes gibi bilginler çıkacak, ama ne yazık ki, ondan sonra Galileo'ya gelinceye kadar bu geleneği sürdüren pek olmayacaktır. Galileo da, tıpkı Archimedes gibi, "Cisimler serbest bırakıldıklarında hangi hızla düşerler?" türünden oldukça basit, üstelik günlük yaşamda "işe yarar" sorular sormuş, örneğin cisimler serbest bırakıldığında **niçin** düşer?" sorusunu bile fazla "iddialı" bulmuştur. O öldüğü yıl doğmuş olan Newton bu sonuncu soruyu sormak cesaretini bulmuş, ama "çekim" (gravitasyon) ne tür bir kuvvet olduğunu açıklayacak güçte olmadığını itiraf etmiş, hattâ bu konuda spekülasyon yapmanın bir yarar sağlamayacağını düşündüğünden, o ünlü "**Hypotheses non fingo**" sözünü söylemiştir.*

Burada bir noktayı bir defa daha vurgulamak isterim: Asıl amaçları **bilgi üretmek** olan filozoflarla bilim adamlarının bu amacı gerçekleştirmek için **kendi** gözlem, deney ve akıllarına başvurmaları gerektiği konusunda "hemfikir" olmaları! Bu tutumdan şöyle bir fikir-ahîâkı kuralı çıkıyor: Herhangi bir bilgi ürettiğini iddia eden kişi, bu iddiasını başkalarına kabul ettirmek istediği zaman, iddiasını onların da **denetleyebileceği** gözlem ve deneylere ve onların da onaylayacağı mantıksal çıkarımlara dayanarak **belgelemekle** yükümlüdür. Dolayısıyla, bu tür bir iddiayla ortaya çıkan kişi, iddiasını, kutsal kitaplar da dahil, herhangi bir **otoriteye** dayandıramayacağı gibi, onu özel bir "sezgi" sayesinde elde ettiğini de iddia edemez. Bazı felsefe tarihçileri felsefenin zamanla dinden ayrılıp bağımsızlığını kazandığını söylerken de aynı şeyi

* Literatürde genellikle Lâtince olarak geçen bu söz kabaca "Hipotezler uydurmuyorum" biçiminde çevrilebilir. Newton'un bu sözle bilimde **spekülasyona** (yani hayât-gücüyle mantığın işbirliğine) fazla iltifat edilmemesi gerektiğini belirtmek istediği söylenir, oysa kendisi bu yola sık sık başvurduğu gibi, 19. yüzyıl sonundan itibaren bilimde **teori-kurmanın** (spekülasyon) rolü durmadan artmıştır.

kastetmiş olmalılar. Felsefecilerin kurmuş olduğu bu "rasyonel düşünme" geleneğini bilim adamları daha da sıkı kurallara bağlayacaklardır. Nitekim, bugün bu gelenek sayesinde, bilim adamlarının ezici çoğunluğunun kabul etmediği veya yeterince belgelenmiş saymadığı hiçbir iddia bilgi katına yükseltilmemektedir.

8. ARISTOTELES

Thales'in dile getirdiği "Her şeyin türediği ana-madde ne olabilir?" sorusuna cevap vermiş olan filozoflardan her birini bu kitap çerçevesinde anmamız elbet mümkün değil. Ancak, ilk-çağ'ın en büyük **bilgin-filozofu** diye tanınan Aristoteles'in bu konudaki tutumunu kısaca anmadan geçemeyeceğim. Bu filozofun en belirgin özelliği, her halde bütün maddeleri bir **tek** ana-maddeden türetmenin güçlüğünü gördüğü için, **toprak, su, hava ve ateşi** birer ana-madde saymayı tercih etmiş olmasıdır. Bu şekilde, o her şeyi gereksiz spekülâsyonlara kaçmadan, beş duyumuzun bize tanıttığı bu maddelerden türetmenin daha kolay olacağını düşünmüş olabilir. Gerçi bugün atomların resmini bile çekebiliyoruz, ama 2400 yıl önce atomcuların ortaya atmış olduğu teori "sağduyu" ile kavranamayacak kadar **soyut** bir teoriydi. Ona bakarsanız, İ.Ö. 3. yüzyılda yaşamış olan Aristarkhos, Copernicus'tan bunca zaman önce **güneş-merkezli** (helyosantrik) teoriyi ortaya atmıştı, ama teorisini bazı gözlemlerle belgeleyecek durumda olmadığı için, bu teori **akla-yakın** bir tahmin olmaktan öteye geçememişti. Günümüz fiziğinin çok önemli bir teorisini öncelemiş olan Demokritos'un "atomculuğu" Aristarkhos'un astronomik teorisinden bile **az belgelenmiş** durumdaydı.

Aristoteles'in, kendinden önce Empedokles adındaki Yunan filozofunun da savunmuş olduğu "dört ana-madde" teorisini tercih etmesinin baş nedeni bu teorinin sağduyu aracılığıyla daha

kolay belgelenebilir olduğunu düşünmüş olmasıdır. Bugünkü deyimiyle, Aristoteles'i daha çok "deneysel fizikçi" kategorisine sokmak gerekir. Biyoloji, politika gibi disiplinlerde de onu bir "gözlemci" kisvesinde görüyoruz. Hocası Platon, Empedokles'i izleyerek, dört ana-madde teorisini benimsemiş, ancak atomculardan da esinlenerek, toprak, su, hava ve ateşi birbirinden ayırdetmemizi mümkün kılan özelliğin, bunlardan her birini oluşturan atomların değişik biçimlerde olmalarından kaynaklandığını düşünmüştü. Aristoteles ise bu ayrımı **sıcaklık ve soğukluk, kuruluk ve yaşlık** dediğimiz dört temel niteliğin bu maddî cisimlerde değişik biçimlerde bir araya gelmesine dayatıyordu. Örneğin **toprak** kuru ve soğuk, **su** ıslak ve soğuk, hava ıslak ve sıcak, **ateş** ise kuru ve sıcak olma niteliklerine sahiptir. Aristoteles bu dört tür ana-madde ve dört temel nitelik ile canlıların da nasıl meydana gelmiş olduğunu **açıklanabileceğini** düşünüyordu.

Bütün bunlar bugün bize ne kadar "çocuksu" görünüyor, değil mi? Ancak, dikkat ederseniz, dört ana-madde de, dört temel nitelik de algılanabilir nesne ve nitelikler. Yalnız Aristoteles'in ana-maddelerinden hiçbiri **saf** değil, zira toprakta, havada, hattâ ateşte bir miktar su (=ıslaklık) bulunduğu gibi, su soğuk olabileceği gibi sıcak da olabilir. Zaten sıcak-soğuk, kuru-yaş gibi birbirinin **zıttı** iki nitelik çifti olduğunu düşünmek de saçma, ama Aristoteles'in --Platon'un etkisiyle-- her sözcüğün **apayrı** bir "idea"nın sembolü olduğuna inandığı anlaşılıyor.

Bugün Aristoteles gibi bir dehanın soğuklukla sıcaklığın, yaşlıkla kuruluğun bir **derece ayırımından** ibaret olduğunu görememiş olmasını **yadırgıyoruz**, ama bu bizim ondan daha **akıllı** olduğumuzu değil, sadece daha **bilgili** olduğumuzu gösterir. Yalnız bugün bizim sahip olduğumuz bu birikime bütün bu eski filozofların da önemli bir katkısı olduğunu hiçbir zaman unutmamalıyız.

Gene de birçok konuda atomculardan çok ileri olan Aristoteles'in, teorik açıdan onlardan geride olduğu bence şüphe götürmez.

Bu bölümün başlığında 'felsefe' sözcüğünü kullanmış olmama bakarak felsefenin bilimden farklı olması gerektiği gibi yanlış bir izlenime kapılanlar olabilir. Oysa, başta da belirtmeye çalıştığım gibi, ben burada 'felsefe' sözcüğünü "her türlü bilgi edinme çabası" anlamında kullanıyorum, dolayısıyla buraya kadar andığım **bütün** filozoflar aynı zamanda bugünkü anlamda da birer bilim adamı, yani daha "özel" konularda da kafa yormuş insanlar. Nitekim, Thales'in aynı zamanda astronomi ve geometri ile uğraştığını, hattâ bu konularda bazı buluşları olduğunu belirtmiştim. Öteki hemşerileri için de aynı şeyi söylemek mümkün. Nitekim Anaximandros da, Anaximenes de nesnelerin nasıl oluşmuş olabileceği konusunda fikir ürettikleri gibi, gök-cisimlerinin yapısı ve oluşumu, dünyanın biçimi, güneş ve ay tutulmaları, bunların boyutları, gök gürültüsü ile şimşek çakması, rüzgârın oluşumu ve buna benzer konularda akıl yürütmüşler. Hemen hiçbir doğru olmayan bu teorilere girip de belleğinizi boşuna yormak istemem, ama onların yaşadığı dönemde bugünkü bilimsel disiplinlerden (matematik, tıp ve tarih gibi) sadece biri veya birkaçıyla uğraşan kişiler bulunduğu gibi, matematik dışında o zaman mevcut olan bütün bilimsel disiplinlerle uğraşan, Aristoteles gibi filozoflar da vardı. Ondan sonra, yani İ.Ö. IV. yüzyıldan itibaren, bilimsel uğraşma alanları bir tek kişinin başedemeyeceği boyutlara vardığından, "uzmanlaşma" dediğimiz süreç başlayacaktır. Bunun ilk belirtisine Sokrates'te rastlıyoruz. Onun çağdaşı olan Demokritos'un her konuda 400'e yakın kitap yazmış olduğu anlaşılıyor; ne var ki, ondan elimize sadece birkaç pasaj kalmış; dolayısıyla onun bazı konulara ait düşüncelerini, başta Aristoteles ve Theophrastos olmak üzere, başkalarının elimize geçen eserlerinden öğreniyoruz.

IV

PRATİK FELSEFENİN AÇMAZLARI

1) Olgusal Yargılar - Değer Yargıları

Bu bölümde büsbütün değişik soruların sorulduğu bir alana geçiyoruz. Bunu belirtmek için kullandığım 'pratik felsefe' deyimini insanların birbirlerine karşı **nasıl davranmaları gerektiği** sorusu ile uğraşan disiplinlerin genel adı. **Ahlâk, politika, hukuk ve ekonomi** bunlar arasında yer alır. Altını çizdiğim deyimlerden de anlaşılacağı gibi, burada yer alan sorular bundan önceki bölümde incelediğimiz sorulardan bir hayli farklı, üstelik cevaplandırılması çok daha güç sorulardır. **Teorik** sorular olup bitenle, **pratik** sorular ise olması **gereken** (istenen, arzulanan, özlenen) insan davranışları ile ilgili. Nitekim,

(1) Dün annesi Ali'yi misafirlerin önünde fena halde azarladı, cümlesi olup biten bir olayı dile getirir, dolayısıyla bu cümle ya doğrudur, ya yanlış. Buna karşılık,

(2) Annesinin dün Ali'yi misafirlerin önünde azarlaması doğru değildi,

veya,

(2') Annesinin dün Ali'yi misafirlerin önünde azarlamaması gerekirdi,

cümlesine belli bir **doğruluk-değeri** vermek kolay, hattâ bazen mümkün değildir.

Bildiğiniz gibi, bu tür pratik sorulara peygamber denilen **din** kurucuları doğruluğuna kesinlikle inandıkları, hattâ doğruluğundan şüphe edilmesini yasakladıkları birtakım cevaplar vermişlerdir. Örneğin **Ahdi Atik**'in ilk beş kitabında Musa'ya atfedilen "On Buyruk" yer alır: "Yalan söylemeyeceksin!", "Öldürmeyeceksin!" ve bunun gibi. Bu tür buyrukları ahlâk filozofları "bildiri" kipinden cümlelerle de dile getirirler:

(3) Yalan söylemek doğru değildir (kötüdür),

(4) Adam öldürmek doğru değildir (kötüdür)

ve bunun gibi. Aynı cümleleri dinî bir havayla da ifade etmek mümkün:

(3') Yalan söylemek günahdır,

(4') Adam öldürmek günahdır

gibi. Emir kipi, adı üstünde, herhangi bir kimsenin (bu Tanrı da olabilir) istek veya arzusunu dile getirir, bu nedenle de bir buyruğun doğru olup olmaması genellikle söz konusu değildir, sadece buyruğun muhatabı olan kişi ona uyar veya uymaz. Uymak buyruğu haklı veya yerinde bulmak, ona uymamak ise haksız veya yersiz bulmak demektir. Genellikle insanları arzulanen veya istenen davranışa kolayca yönlendirmek amacıyla, emir kipi yerine (3) veya (4) türünden cümleler kullanılır. Bunun için (3') ve (4') türünden cümleler, adamına göre, daha da etkili olabilir. İnsan davranışlarını "emir kipi" kullanarak yönlendirmeye çalışanlar otoritelerine hiçbir şekilde karşı çıkılamayacağından emin olan kişilerdir. Nitekim, bu kipi askerler astlarına karşı, âmirler memurlarına, ana-babalar çocuklarına, bir de diktatörler maiyetindekilerle karşı kullanırlar. Bunlara, isterseniz, "mutlak emir" de diyebilirsiniz, zira emri veren emrinin hesabını vermekle, yani bu emri niçin veya neden ötürü verdiğini açıklamakla "yükümlü" değildir.

Buna karşılık, (3') ve (4') cümleleri bu emirlerin daha "yumuşak" bir biçimi olup, 'günah' sözcüğünün imâ ettiği gibi, emre uyulmamasının Tanrı'yı gücendireceği, kızdıracağı, hattâ öfkeliendireceği anlamını taşıyor ve bu durum emre uyulması için bir "gerekçe" oluşturuyor. Buna göre, bu cümleleri,

(3") Yalan söylersen Tanrı'yı gücendirmiş olursun,

(4") Adam öldürürsen Tanrı'yı öfkeliendirmiş olursun,

biçimine dönüştürmek mümkün. Bu cümlelerin açıkça söylemediği, ama imâ ettiği bir başka şey daha var: Tanrı'nın buyruklarına boyun eğmeyenler, Tanrı tarafından cezalandırılabilirler. Nitekim, bütün insan davranışlarının kutsal buyruklarla yönlendirildiği eski dönemlerde "Tanrı korkusu" bu buyruklara uyulmasını sağlayan en etkili psikolojik faktördü. (Bugün bile bizim toplumumuzda bir insan bir başkasının onaylamadığı bir davranışını eleştirirken, "Alahtan kork!" deyimini kullanır.) Tanrı korkusu insanları bazı davranışlardan caydırabileceği gibi, âmir korkusu, ana-baba korkusu, diktatör korkusu, sözün kisası, onlara ceza verebilecek durumda olan herhangi bir "otorite korkusu" da aynı işi görebilir.

2) Değer Yargıları Haklı Gösterilebilir mi?

Yukarıdaki (3") ve (4") önermeleri yalan söylemek veya adam öldürmek gibi eylemlerin **neden** kötü olduğunu **açıklayan** ifadeler gibi gözüküyor. Biz bu tür önermelere **şartlı-önerme** diyoruz. **Tevrat**'ın "on buyruğu" Tanrı'nın insanlardan isteklerini dile getiriyordu. Bu isteklerin yerine getirilmemesi Tanrı'yı gücendirebilir, hattâ öfkeliendirebilirdi.

Tanrı'ya inancın, dolayısıyla Tanrı korkusunun çok yaygın olduğu eski zamanlarda **emir** kipindeki önermelerin veya bunların yukarıda andığımız yorumlarının insan davranışlarını yönlendir-

mede etkili olduğu şüphe götürmez. Ancak Tanrı'yı (veya tanrıları) işe karıştırmadan da değer-yargılarının **temellendirebileceğini**, (yani bunların **rasyonel** bir gerekçeye dayandırılabilceğini) düşünen filozoflar da var. Bir gerekçenin rasyonel olması onu her normal insanın sağduyusu veya aklı ile onaylaması demektir. Örneğin bir annenin iştahsız çocuğuna, onu yemek yemeğe teşvik için

(5) Yemek yemezsen hastalanırsın, hatta ölürsün

dediğini düşünün. Anne burada yemek yememenin sonunda hastalanmaya, hattâ bazen ölüme yol açtığı gerçeğini çocuğuna hatırlatarak, onu belli bir davranıştan vazgeçirmeye çalışmaktadır.* Bunu yaparken çocuğunun bilmediğini veya unuttuğunu varsaydığı bir gerçeği öğrenince kendiliğinden yemek yemeğe başlayacağını ummaktadır. Onun çocuğuna hatırlatmak istediği gerçeği

(6) Uzun süre yemek yemeyen bir insan hastalanır, hattâ bazen ölür

biçiminde dile getirmek mümkün. (6) belli bir **bilgi**'yi dile getiren bir **doğa yasasıdır**.

Yukarıdaki (3") ve (4") önermelerinin bu anlamda **rasyonel** olmadıkları, yani bir bilgiye dayanmadıkları apaçık. Ahlâk filozoflarını en çok uğraştıran soru da her türlü değer yargılarının (5) türünden **olgusal** yargılara dönüştürülüp dönüştürülemeyeceği sorunu olsa gerek. Ancak ilk ahlâk filozoflarının bu tür bir ayrımın farkında bile olmadıkları, dolayısıyla pratik sorunları tıpkı öteki teorik sorunlar gibi ele aldıkları anlaşılıyor.

* Önce zayıflamak amacıyla perhiz yapan bazı genç kızların zamanla hiç yemek yiyemez hale geldiklerini, bu yüzden (açlıktan) öldüklerini biliyoruz. Bu **ir-rasyonel** (akıl-dışı) davranışın yol açtığı hastalığa **anoraksiya** (Yun. "iştahsızlık") deniyor. Bunun bir **ruh hastalığı** olduğu şüphe götürmez.

3) Pratik Felsefenin Açmazları

Bu açıklamalardan sonra, bu bölümde asıl konumuz olan "pratik felsefenin açmazları"na dönebiliriz. Dinlerin büyük ölçüde **pratik** sorunlara bir çözüm bulmak amacıyla kurulmuş oldukları anlaşıyor. Ancak peygamberlerin cahil halk yığınlarını kendi istekleri doğrultusunda etkilemek için duygularına hitap ettiklerini, bütün ahlâk kurallarını Tanrı'nın koymuş olduğu gerekçesiyle, onları ahlâklı davranmaya yöreklendirdiklerini söyleyebiliriz. Yunan filozoflarının, bu arada özellikle Demokritos ile Sokrates'in bilgiye dayanan bir ahlâk felsefesi kurmaya çalıştıkları anlaşıyor. Yukarıda da belirttiğim gibi, onlara göre nasıl doğa hakkında bilgi edinmek mümkünse, bunun için de hem gözlemlerimize, hem aklımıza dayanmamız gerekiyorsa, insanların birbirlerine karşı nasıl davranmaları **gerektiğinin** de bu yoldan bilgisini elde edebilmemiz gerekir, ama nasıl? İşte sorun burada.

Demokritos her konuda, bu arada ahlâk konusunda da birçok fikir üretmiş, ama eserlerinden elimize pek az bir şey geçtiği için, bu konudaki düşüncelerini de gene başkalarının yazdıklarından öğreniyoruz. Sokrates'in durumu biraz daha değişik. O hemen hemen sadece **ahlâk** konularıyla ilgilenmiş, ama bu konuda da tek satır yazmamış. Ancak değerli öğrencisi Platon onun bu konudaki düşüncelerini tümü elimize geçen "diyaloglar"ında dile getirdiği için, Demokritos'tan çok daha şanslı sayılır, zira Platon o eşsiz üslûbuyla hocası için bulunmaz bir sekreter rolü oynamış. Cicero "Sokrates ilk defa felsefeyi gökten yere indirmiştir" der.* Bu retorik ifade yalnız abartılı değil, yanlış da, zira ahlâk felsefesi ile uğraşan bir o değildi. Öyle sanıyorum ki, Demokritos'un eserleri yerine Platon'un kiler kaybolmuş olsaydı,

* Bkz. Cicero, *Tusculan Disputations*, V, 4, 10.

fikir tarihi çok daha olumlu bir yolda geliştirdi. Böyle düşünmemin ana gerekçesi, Platon'un o akıl-almaz **idealar teorisi** yüzünden, Batı düşüncesini bugün bile yer yer içinden çıkılamayan yanlış bir yola sürüklemiş olmasıdır.

"Sokratik" diyaloglara göz attığımızda, Sokrates'in orada burada rastladığı çeşitli insanlara "Erdem nedir?", "Cesaret nedir?", "Dostluk nedir?" türünden sorular yönelttiğini görürüz. Amacı insanların bu konularda neler düşündüklerini anlamak, bir başka deyişle, onların bu kavramları **tanımlamalarını** sağlamaktır. Felsefeciler buna genellikle "kavram analizi" diyorlar. Ben buna "sözcüklerin ne anlamda kullanıldığını meydana çıkarma" demeyi tercih ediyorum, zira kavramların var olup olmadığı tartışma götürür, ama herhangi bir dildeki sözcükleri herhangi bir meramımızı dile getirmek için kullandığımız kesin. Anladığım kadarıyla, Sokrates de çevresindekilere bazı sözcükleri ne anlamda kullandıklarını, dolayısıyla bu sözcüklerden ne anladıklarını soruyor.

Ancak bu soruları sormaya neden gerek gördüğünü iyi anlamakta yarar var. Amacı, kısaca, bu gibi sözcüklerin geçtiği cümlelere, dolayısıyla bu cümlelerin dile getirmek istedikleri iddialara bir doğruluk-değeri verilip verilemeyeceğini anlamak. Örneğin,

(7) Sokrates Atina'da doğmuş ve ölmüş bir filozoftur

cümlesine belli bir doğruluk değeri vermek mümkündür, ama bunun için bu cümlede geçen 'Atina' sözcüğünün belli bir şehir, 'Sokrates'in belli bir kişiyi, 'doğmak' ve 'ölmek' fiillerinin belirli bazı süreçleri, bir de 'filozof' sözcüğünün belli bazı nitelikleri taşıyan insanları gösteren bir sıfat olduğunun bilinmesi, daha doğrusu, çoğunlukça kabul edilmiş olması gerekir. Günlük dilde bazı sözcüklerin anlamı pek **belirli** değildir, ama günlük ihtiyaçlarımızı yeterince karşıladıkları ölçüde onların içinde geçtiği önermelerin çoğu-

na bir doğruluk-değeri verebiliriz. Örneğin (7) önermesi de böyle bir önermedir, öyle ki, bir felsefe ansiklopedisini açtığınızda bu tür bir cümleye rastlamanız neredeyse kaçınılmazdır. Buna karşılık,

(8) Sokrates çok çirkin bir adamdı

iddiasını bazılarının kabul etmemesi muhtemel. Neden? Buradaki 'çirkin' sıfatı bir **değer** sözcüğü de ondan. Nitekim, Sokrates'i yakından tanıyan birçokları onu, "güzel" değilse bile, "sempatik" bulabilirler.

Burada sözcükleri "tasvir-edici" ve "değerlendirici" sözcükler diye iki öbeğe ayırdığımın farkına varmış olmalısınız. Gerçi günlük dilde genellikle bu tür bir ayırım yapılıyor, hattâ "güzel-çirkin", "iyi-kötü", "akıllı-akılsız" gibi doğada mutlak **karşıtlıklar** olduğu izlenimini uyandıran "sözcük-çiftleri" de kullanılıyor, ama bu zıtlıkların mutlak olmadığı da kesin. Nitekim, zengin diller "güzel-çirkin" çifti arasına bir de "sempatik" sıfatını sokmayı yararlı görmüş. Bu nedenle (8) i yadsıyanlar,

(9) Sokrates ne çok çirkindi, ne de çok güzel; çok sempatik bir adamdı

iddiasını öne sürebilirler. Aynı nedenle değer-yargıları arasında da "karar-verilemez" olanları var. Ama, insanlar gene de sık sık (8) türünden iddialar öne sürerler ve bu yüzden bazen "sonuçlandırılmaz" tartışmalar baş gösterir. Ahlâk, hukuk, politika, hattâ ekonomi alanında bu tür tartışmalardan bugün de geçilmiyor. İleride göstermeye çalışacağım gibi, bu alanların bilimlerin-kine benzer bir statüye bir türlü kavuşamamalarının nedeni de bu olsa gerek. Sözcüklerin anlamları üzerinde uzlaşma sağlanmadığı sürece, onların içinde geçtiği cümlelere bir doğruluk-değeri vermek de mümkün değil. Oysa Platon (8) önermesinin

(10) Sokrates İ.Ö. 469-399 yılları arasında yaşadı

önermesi gibi **denetlenebilmesini** (yani doğruluk-değerinin saptanabilmesini) istiyordu. Sizin anlayacağınız, ona göre sözcükleri --bugün yaptığımız gibi-- biri ötekini dışarda bırakan iki öbeğe ayırmak doğru değildi. Yalnız, insanlar arasında bu tür anlaşmazlıklar çıktığı, işin daha da kötüsü, çoğu zaman bu anlaşmazlıkların bir türlü giderilemediği de bir gerçek.

Bu durumun asıl kaynağı bazı yargılarında işe insanın **duygularının** karışması olsa gerek. Nitekim (8) i dile getiren kişi, burada 'çok çirkin' sıfatını kullanmakla sadece Sokrates'i tasvirle yetinmiş olmuyor, onun karşısında hoşlanmama, hattâ biraz da tikslenme duygusunu açığa vuruyor. Eğer amacı **sadece** Sokrates'in görünümünü dile getirmek olsaydı, onun kısa boylu, şişmanca, iri yassı burunlu, yelken kulaklı, patlak gözlü, vbg. biri olduğunu söylemekle yetinirdi. Gerçi bütün bu saydığım vücut özellikleri genellikle insanlarda 'çirkin' sözcüğünün dile getirdiği bazı duyguları da uyandırır, hattâ bir kısım insan aralarında ne gibi özelliklerin bu tür duygulara yol açtığı konusunda da anlaşabilirler, ama bu "duygu" ögesinden kurtulmak her hâlde mümkün değil. Ancak Platon'u asıl düşündüren (10) önermesinin doğruluk-değeri üzerinde herkes anlaşabildiği hâlde, (8) türünden önermelerde bu tür bir anlaşmanın bir türlü sağlanamaması idi.

Sıradan insanların bu konudaki tutumları da ilginçtir. Bunların kültürsüzleri (8) ile (10) türünden önermeler arasında hiçbir ayırım görmezler, görmedikleri için de, (8) türünden bir iddianın yol açtığı anlaşmazlık bazen kanlı bıçaklı kavgalara bile neden olabilir. Nitekim, bir futbol maçında takımlardan biri aleyhinde karar vermiş olan hakemi o takımı tutanlar tartaklamaya kalkarlar, bu arada iki takım yandaşları da birbirine girer. Sıradan

adamların davranışları kültürlü olanlarınkinden bir hayli farklı; bu sonuncular her şeyin relatif olduğu ilkesinden kalkarak, "Zevkler ve renkler tartışılmaz" kuralına uygun olarak kendileri gibi düşünmeyenleri (yani kendi inançlarını paylaşmayanları) "hoşgör-rü" ile karşılarlar. Elbet bunlar gene de birincilerin gözünde "zevksiz", "akılsız" ve "bilgisiz" kişilerdir.

İnsanlar yalnız nesneleri "güzel", "sağlam" diye değil, insanların fikir, eser ve davranışlarını da "doğru", "güzel" ve "haklı" diye değerlendirirler. Bunlardan bir kısmı **estetik**, bir kısmı **etik** (=ahlâkî), bazıları **hukukî**, bazıları da **politik** değerlendirmelerdir. 'Güzel' ve 'çirkin' sözcükleri bazı şeylerden hoşlandığımızı veya hoşlanmadığımızı, 'iyi' ve 'kötü' sözcükleri bir insanı veya davranışını onayladığımızı veya onaylamadığımızı, 'haklı' ve 'haksız' (bazen 'doğru' ve 'yanlış') sözcükleri bir davranışın, bir kural, yasa, hattâ kurumun "adâlet" duygumuza uyup uymadığını açığa vurmak için kullanılır. Bazen de bunlar bir rejimi veya hükümeti beğenip beğenmediğimizi dile getirmek istediğimiz zaman başvurduğumuz sözcüklerdir. Her değer-yargısında bir "övme" veya "yerme" ögesi işe karışır. Olay veya olgularla ilgili yargılarımızda ise bu sübjektif öge ya hiç yoktur, ya da kendini çok az belli eder. Elbet,

(11) Çok şükür yağmur durdu

gibi önermeler hem içimizdeki duygusal durumu, hem dışımızdaki hava durumunu yansıtır. Bilmem, 'doğru-yanlış', 'geçerli-geçersiz', 'mantıklı-mantıksız', vbg. sözcüklerin de bir değerlendirme amacıyla kullanıldıklarını ayrıca belirtmeme gerek var mı?

Bu açıklamalardan sonra gene Sokrates'e dönebiliriz. Bizim bugün "değer-yargısı" diye ötekilerden ayırdettiğimiz yargıların sürekli bir uyuşmazlık kaynağı olması Sokrates'i çok tedirgin et-

miş olsa gerek.* Bilgiye susamış bir kimse için herhangi bir şeyin güzel mi çirkin mi, haklı mı haksız mı, iyi mi kötü mü olduğu konusunda insanlar arasında bir anlaşma veya uzlaşma sağlanamaması cesaret kırıcı bir durum olsa gerek. Sokrates çeşitli uluslar, hattâ daha küçük insan grupları arasında estetik, ahlâk, hukuk ve politika **anlayışları** bakımından büyük ayrımlar, hattâ bağdaşmazlıklar olduğunun farkındaydı elbet. Bu onu şöyle bir ikilem (=dilemma) karşısında bırakmış olmalı: Ya değer-yargıları alanında **relativizm** (görecelik) kaçınılmazdır, ya da **olgusal** yargılar alanında olduğu gibi, insanlardan bazıları bu konuda da yanılabilirler. 'Sofist' adını taşıyan bazı filozoflar birinci şıkkı seçmişlerdi, dolayısıyla onlar için bu yargıların bir bilimi olamazdı. Buna karşılık, eski bir sofist olduğu anlaşılan Sokrates ikinci şıkkı seçecektir. Yalnız bir şartla: Böyle bir bilim henüz mevcut olmayabilir, ama onu kurmak mümkün, hattâ zorunludur, yoksa toplum hayatını bir kaostan kurtaramayız.

Bu nokta bence çok önemli. Dünyada olup biten ne varsa hepsi hakkında bilgi-sahibi olmak zihinsel bir açlığı gidermek bakımından şüphesiz güzel bir şey. Ancak toplumsal barış, dirlik ve düzenlik daha mı az önemli? Tam tersine, insan her şeyden önce bunların nasıl sağlanabileceğini araştırmalı, zira huzur ve mutluluğu buna bağlı. Toplum yaşayışına güven ve düzen getirecek olan her bilgiyi insan bir an önce üretmeye çalışmalı. Relativizmi kabul eden sofistler bu konuda "sorumsuzca" davranıyorlar. Büyük paralar karşılığında zengin çocuklarına, pratik sorunları çözmek söz konusu olduğunda, başkalarını nasıl **iknâ edebileceklerini** öğretmek bağışlanmaz bir "hafiflik", hattâ bir aldatmaca örneğidir. Sok-

* Sokrates'i daha çok öğrencisi Platon'un diyaloglarından tanıdığımız için, hangi düşünceler Sokrates'e aittir, hangileri Platon'a, orasını bilemiyoruz.* Bu konuda tam bir uyuşma yok. Bu nedenle benim Sokrates'e atfettiğim bazı fikirler onun olmayabilir. Zaten bizi kişilerden çok fikirleri ilgilendiriyor.

rates için önemli olan, insanın başkalarına şu veya bu inancı aşılması değil, onlara **bilgi** ile doğru yolu göstermesidir.

Sokrates'in neden bir Demokritos gibi evrenin yapısı veya doğal olayları yöneten yasalar hakkında araştırma yapacak yerde, sosyal sorunların çözümü ile uğraşmayı tercih ettiği şimdi daha iyi anlaşılıyor olsa gerek. Salt "bilgi için bilgi" edinme çabaları sonuçta **bencil** bir uğraştır. İnsan kendine ve başkalarına pratik yararı olacak bilgiler üretmeye çalışmalıdır. Bunlardan en önemlileri ahlâk, hukuk, ama özellikle politikayı ilgilendiren bilgilerdir.

Platon'un diyaloglarından çıkarabildiğimiz kadarıyla, Sokrates en önemli bulduğu kavramlarla ilgili olarak **empirik** diyebileceğimiz bir araştırmaya girişiyor. Bizim bugün **soyut genel teoriler** diye adlandırdığımız bu kavramlar arasında "iyi" ve "erdem" kavramları baş köşeyi tutmakla birlikte, "cesaret", "bilgi", "dindarlık", "güzellik", "sevgi", "dostluk" gibi kavramlara da yer verilmiş. İyi davranabilmek için "iyi"nin ne olduğunu, erdemli olabilmek için "erdem"i ne olduğunu, aynı şekilde bir kimseye dindarlık ve cesaret atfedebilmek için "cesaret" ile "dindarlık"ı ne olduğunu bilmek gerektiği varsayımından hareket eden Sokrates, daha önce de değindiğim gibi, her önüne gelene bu sözcüklerden ne **anladığını** soruyor, ancak bu soruşturma sonunda bu kimselerin bu konularda pek bir şey bilmedikleri ortaya çıkıyor. Sokrates insanların iyi davranmamalarını veya dindarlık, cesaret, dostluk gibi erdemlere sahip olmamalarını bu bilgisizliğe bağlıyor, zira ona göre bilgi aynı zamanda davranışlarımızın da ana-kaynağıdır, dolayısıyla bir insanın **bile bile** kötülük yapması mümkün değildir.

Elbet biz onun bu sonuncu varsayımını tartışmayacağız, zira **bilgi** (dolayısıyla bilgisizlik) ile insan davranışları arasında nasıl

bir korelasyon olduğu sorusuna bugün de doyurucu bir cevap verebilmiş değiliz. Bazılarına göre, bu daha çok insanın doğuştan (genetik olarak) getirdiği bir **mizaç** (temperament) sorunudur; başka bazılarına göre ise insan aklını kullanarak iyi davranması gerektiğini anlar, dolayısıyla insanların erdemli olmalarını istiyorsak, onlara uzun vâdede çıkarlarının (dolayısıyla mutlu olma şartlarının) nerede olduğunu anlatmak gerekir, bu da öğretilebilir olur.

Biz şimdilik bu tartışmaya girmek istemiyoruz, ama Sokrates'in kalktığı varsayım doğruysa, yani iyinin ne olduğunu tam olarak bilmenin iyi bir insan olmak için hem gerekli, hem yeterli bir şart olduğu geçerli ise, filozofun yapacağı ilk işin insanlara doğru yolu göstermek, ona doğru ve iyi belgelenmiş inançlar, yani **bilgi** iletmek olduğu kendiliğinden anlaşılır. O zaman bu tür bir bilgiyi üretecek kişinin, yani filozofun, örneğin (8) de geçen 'çirkin' sözcüğünün ne gibi bir kavramı dile getirdiğini **bilmesi** gerekir. Öyle sofistlerin yaptığı gibi, "Sokrates kimine çirkin, kimine sempatik gelebilir" diyerek işi savuşturmak olmaz. Belki **estetik** açısından "Renklerle zevkler tartışılmaz" sözü geçerli olabilir, ama insanların toplumsal mutluluğu söz konusu olduğunda, her türlü tartışma, sürtüşme, hattâ kavgayı önlemek istiyorsak, 'adâlet', 'hak', 'dürüstlük' gibi terimlerin anlamı üzerinde anlaşmak zorundayız.

Sıradan adam günlük çıkarlarından başka bir şey düşünmediği için, bu kavramların anlamı onun umurunda değildir, dolayısıyla da bunlara kafa yormaya ne zamanı, ne isteği, hattâ ne de yeteneği vardır. Her konuda bilgi üretme işine kendilerini adanlar filozoflar olduğuna göre, bu iş de onlara düşer. Sıradan insanlar her terimi olduğu gibi, ahlâk, hukuk ve politika hayatının da ana terimlerini gelişigüzel kullanırlar, oysa bilgi üretmek iddi-

asında olan filozofun böyle sorumsuzca davranması düşünülemez. O ne yapıp yapmalı, bu terimlerin doğru anlamını gün ışığına çıkarmalıdır.

İyi de, filozof bunu başarmak için ne yapabilir? Burada iki yol akla geliyor: 1) **Empirik** yol, yani insanların bu terimleri nasıl, hangi şartlar altında kullandıklarını dikkatle gözledikten sonra, bu gözlemlerden genelleme yaparak sonuçlar çıkarmak; 2) İnsanlara birtakım sorular sorarak onların bu sözcükleri hangi kavramların karşılığı olarak kullandıklarını meydana çıkarmaya çalışmak.

İlkel bir toplumun dilini öğrenmek için dil-bilginleri ile antropologlar birinci yola başvururlar. Ancak Platon'a göre burada yeni bir **dili öğrenmek** değil, bilinen bir dilde kullanılmakta olan bazı deyimleri insanların kafalarındaki kavramlardan (Platon'un deymiyle, *idea*'lardan) hangilerine karşılık olarak kullandıklarını bulup meydana çıkarmak söz konusu. **Dilci** yeni bir dili öğrenmek için o dili konuşanların **dilsel** davranışlarını izler. Filozof ise belli bir dili rahatlıkla konuşan bazı kişilere "Adâlet nedir?", "Dürüstlük nedir?", "Bilgi nedir?" türünden sorular yönelterek, onların "adâlet", "dürüstlük" ve "bilgi"den ne **anladıklarını** veya bu sözcüklerle ne tür ideaları kastettiklerini öğrenmeye çalışır. Nitekim, Sokrates önüne gelen herkese bu türden sorular sorarak onları bir çeşit "düşünme denemesi" yapmaya zorluyor.*

Platon'un daha çok Sokrates'in kendi fikirlerini yansıttığı varsayılan (bu yüzden de 'Sokratik' sıfatı takılan) diyaloglarında bu

* Pek çok şey gibi, dil de taklit yoluyla öğrenildiğinden, insanlar genellikle kullandıkları sözcüklerin anlamı üzerinde durup düşünmezler, öyle olduğu için de başkalarının aynı sözcüğü değişik anlamda kullandıklarını görünce, derhal onları bir tür "kavram bilgisizliği" ile suçlamaya kalkarlar. Bu yüzden insanların uzun uzun tartıştıkları, hattâ bazen işi kavgaya döktükleri olur. Felsefenin **se-mantik** veya *anlam-bilimi* denen bölümüne şimdilik daha fazla girmeyeceğim.

tür sorulara cevap verenlerin "adâlet", "dürüstlük" ve "bilgi"nin ne olduğu (bugünkü deyişle 'adâlet', 'dürüstlük' ve 'bilgi' sözcüklerinin anlamı) konusunda farklı düşünüşte oldukları meydana çıkar. Şimdiye kadar bu konuda durup düşünmemiş insanların, Sokrates'in sorularıyla belki hayatlarında ilk defa karşılaştıkları için, başta şaşkınlık geçirip bocaladıklarını görmek çok ilginç. Her birinin adâletten, dürüstlükten, hattâ bilgiden **başka** şey anladıklarını görmeleri, en azından onları ağız kavgalarına girişmekten alıkoymuş olabilir.

Bu sonuç karşısında Sokrates'in sergilediği **bilgece** tutum hem çok ilginç, hem çok övgüye değer. İlginç, zira beklediğinin tersi bir sonuç almasına rağmen, hiç istifini bozmaz. Onun bu tutumu övgüye değer, zira kavramsal soruşturmaya tâbi tuttuğu insanlara "Bre cahiller! Adâlet şudur, dürüstlük budur!" diyerek bilgiçlik taslamaya kalkmadığı gibi, onları bu bilgisizliklerinden ötürü kınamaya, hattâ küçümsemeye de kalkışmaz. Onun bu tutumu üzerinde durmamın nedeni şu: O, bu tutumu ile bu konularda soruşturma yaptığı kişilerden **daha bilgili** olmadığı sonucunu çıkarmış görünüyor. Nitekim, Sokrates'in bu vesile ile söylediğini sandığım şu sözü tarihe geçmiştir: "Ben bir tek şey bilirim, o da hiçbir şey bilmediğimdir!" Bilgi peşinde koşan birinin bu alçak gönüllü tutumu aslında birçok büyük filozof ile bilim adamının da ana tavrına benzetilmektedir.

Sokrates'in bu konudaki alçak gönüllülüğü, sıradan adamın tersine, gerçekten de fazla bir şey bilmediğinin farkına varmasından kaynaklanıyor. O da sofistler gibi "Bilgi insandan insana değişir" deyip işin içinden çıkabilirdi, ama kendisinin **bilgisiz** olmasına rağmen **bilginin** var olduğuna inandığı

için, ona ulaşmaya çalışmaktan başka yapacak bir şey olmadığını düşünüyor. Sofistlerle arasındaki temel fark da bu zaten. Onlar yalnız adâlet veya dürüstlüğün ne olduğunu değil (kavramsal bilgi), dünyada nelerin, nasıl olup bittiğini dahi bilemeyeceğimizi, dolayısıyla doğruluğu hiçbir zaman belgelemeyecek olan **sanılarla** (inanç, fikir, görüş) yetinmemiz gerektiğini iddia ediyorlardı. Bu tutuma "şüphecilik" (scepticism) deniyor. Öyle olunca, sofistler kendilerinin doğru buldukları fikir veya görüşleri, para karşılığında, isteyene satmakta herhangi bir sakınca görmüyorlardı.* Sokrates için ise bir fikri bize **doğru göründüğü** için değil, ancak doğru **olduğu** için başkalarına kabul ettirmeye kalkışabiliydik.

Matematikle mantık dışında hiçbir iddianın doğru olduğunu **kanıtlamayacağımızı** daha önce belirtmiştim. Oysa Sokrates'in yaşadığı İ.Ö. V. yüzyılda matematik dışında henüz hiçbir bilim gelişmemişti. Fizik alanında bile herhangi bir bilgi ortada yokken, Sokrates'in tutup ahlâk ve politika gibi istek ve özlemlerin işe karıştığı alanlarda "bilgi" diye tutturması sofistlere biraz fazla "aşırı" bir istek olarak görünmüş olsa gerek. Tekrar hatırlatmak isterim: Bu konuda bizler Platon'un yalancısıyız. Olabilir ki, Platon son diyaloglarında (Devlet, Kanunlar, vs.) kendi düşüncelerini Sokrates'e mal etmiştir.

Hocası bu konularda ne düşünmüş olursa olsun, Platon'un matematiği (daha çok da geometriyi) bilim örneği olarak seçmiş

* İleride göstermeye çalışacağım gibi, asıl amaçları (para kazanma, devlet yönetme gibi) **pratik** bazı isteklerini gerçekleştirmek olan insanlar (avukatlar, din adamları, ahlâkçı, politikacı, hattâ iktisatçılar) tıpkı sofistler gibi düşünür ve davranırlar. Onlar için önemli olan bir fikri başkalarına **kabul ettirmek** olup, bu konuda reklâm, retorik, propaganda, hattâ "beyin yıkama" yöntemlerinden herhangi birine başvurulabilir.

olduğu kesin.* Daha önce de belirttiğim gibi, ona göre ancak hiçbir şekilde **yanlışlanması mümkün olmayan** iddialar gerçek bir bilgiyi dile getirebilirler, dolayısıyla bilgi sıfatına lâyık olabilmesi için herhangi bir iddianın **kesinlikle** belgelenebilmesi (=kanıtlanabilmesi) şarttır ve bu şartı gerçekleştiremeyen her iddia ancak **doxa** (sanı-görüş) sıfatına lâyıktır. Platon'a göre bir ah-lâkçı, hukukçu veya politikacı basit bir **sofist**, yani kendi fikir ve görüşlerini başkalarına satmaya çalışan biri değil de, **bilen** veya **bilge** bir kişi olmak istiyorsa, fikirlerini belgelemekle yükümlüdür, bunun için de onun adâletin, iyiliğin, dürüstlüğün, vb. ne olduğunu kesinlikle bilmesi gerekir, yoksa dediklerine hiçbir şekilde güvenilemez. Sıradan insan **doxa**'larla yaşamını sürdürebilir, ama filozofun, yani bilgi sevgisi ile tutuşan birinin onlarla yetinmesi mümkün değildir, zira en iyi belgelenmiş bilimsel iddialar da dahil, doğruluğu kesinlikle saptanamayan iddialarla ortaya çıkmak daima **aldanmaya**, dolayısıyla **aldatmaya** yol açabilir, bu da bilge kişiye yakışmaz.

İyi de, adâletin veya iyinin **ne olduğunu** nasıl bilebiliriz? İşte asıl sorun burada.

Sokrates bu konudaki soruşturmalarının "sonuçsuz" kaldığını görünce hayâl kırıklığına uğramış, ama susmuştu. Gerçi Platon hiçbir zaman hocasına eleştiride bulunmuyor, ama bütün sonraki diyaloglarından sezdiğim kadarıyla, Platon onun kullandığı "soruşturma" yönteminin yanlış olduğunu düşünmüş olmalı.

* Platon'un Akademia'nın kapısına şu levhayı astırmış olduğunu bütün felsefe tarihi kitapları yazar: "Matematik bilmeyen buraya giremez!" Eğer bugün biri çıkıp felsefe bölümlerinin kapısına buna benzer bir yazı asmaya kalksa, tımarhaneye yatırılmasa bile, "katadan noksan" sayılır. Oysa Platon esasta haklı, zira bu levhayla "bilimsel araştırma"nın çok ciddi bir iş olduğunu imâ etmiş oluyordu. Ne yazık ki, bazıları felsefeyi hâlâ edebiyat gibi bir şey sanıyorlar.

Her halde burada sıradan insanların her konuda "cahil" olduklarını, dolayısıyla bu tür güç sorulara onların doğru cevap veremelerinin düşünölemeyeceğini hesap etmiş olmalı. "Kendi himmete muhtaç bir dede, rierde kalmış muhtaçlara himmet ede" tekerlemesinin de imâ ettiğı gibi, bir bakıma Platon burada haklı. Ömürlerinde bir defacık olsun adâlet, iyilik, cesaret üzerinde düşünmemiş insanlar adâletin, iyiliğın, cesaretin ne olduğunu nereden bilecekler? Bunları bilse bilse bu konular üzerinde uzun uzun düşünmüş olan filozof bilebilir.

İyi de, **filozof** bunu nasıl bilecek?

Gene döndük dolaştık, aynı soruya geldik. İşte Platon'un bu soruya verdiği cevap tek kelimeyle "akıllara seza!" Platon gibi üstün zekâlı birinin nasıl "**idealar** öğretisi" denen bu "düşünce ucûbesi"ni doğurmuş olabileceğini biraz sonra açıklamaya, bu vesile ile burada kullanmış olduğum küçültücü deyimlerin hesabını vermeye çalışacağım.

Daha önce de söylediğim gibi, insanlar dili **taklit** yoluyla öğrenirler. Küçük bir çocuk ana-babasından miyavlayan, belli bir boy ve biçimde olan bir hayvana "kedi" dendiğini duya duya, ne tür canlılara bu adın verildiğini öğrenir. Buna karşılık o çocuk, havlayan ve gerek boyca, gerekse öteki görünür nitelikleri açısından kediden farklı başka bir hayvana "köpek" dendiğini duymuş ve bu şekilde, görünüş bakımından farklı hayvanlara **farklı adlar** verilmiş olduğunu --yarı bilinçli biçimde-- **öğrenmiştir**. Çocuğun köpeğe "kedi" veya kediye "köpek" demesi veya örneğin bir kuzuya bu adlardan birini vermesi durumunda, ana-babanın onu "Kedi değil, köpek!" veya "Köpek değil, kuzu!" diyerek düzeltmesi ona bu sözcükleri kullanırken **yanıldığını** ihtar eder ve böylece çocuk zamanla dili doğru kullanmasını öğrenir.

Burada bir dil öğrenirken insanın zihninde neler olup bittiği sorusu üzerinde durmayacağım.*

Platon'un zihnini kurcalayan soru şuydu: Bir insan 'adâlet', 'iyilik', 'dürüstlük' gibi daha çok **değerlendirici** bir işlevi olan sözcükleri doğru kullanıp kullanmadığını nasıl bilebilir?

Biryol Platon şu varsayımdan kalkıyor: Her sözcüğün bir tek **doğru** kullanımı vardır. Oysa Sokrates'in soruşturmaları insan-da bunun tam tersi bir izlenim uyandırıyor, zira onun yöneltmiş olduğu sorulara herkes değişik bir biçimde cevap veriyor. Bundan iki sonuç çıkabilir: 1) Anlamı araştırılan terimler **çok-anlam-lıdır**: 2) Cevap verenlerden hiçbiri bu terimlerin **gerçek** anlamını bilmiyor.

Platon, birinci şıkkı kabul ettiğimiz takdirde haklı olarak sofistlerin yaptığı gibi **relativizmi** kabul etmemiz gerekeceğini düşünüyor, oysa kendisi ahlâkın da, politikanın da --matematik gibi-- sıkı bir "bilim" olması gerektiğini aklına koymuş, dolayısıyla **kavramların** oluşumunu dil araştırmalarından başka bir temele oturtmamız gerekir. Ünlü "idealar teorisi" bunun nasıl mümkün olduğunu gösterecektir.

Buna bence "idealar mythos'u" demek daha doğru olur, zira burada Platon ancak "mitolojik" diye nitelendirebileceğimiz **var-sayımlarla** işe girişiyor. Dilde kullandığımız sözcüklerin "kavram" denen **zihinsel** bazı nesnelerin karşılığı olduğu inancı o zamanlar çok yaygındı, hattâ günümüzde de bu inanç büsbütün terk edilmiş değil. Buna genel adıyla "kavramcılık" (concept-

* Bugün "dil psikolojisi" denen ayrı bir bilim dalının incelediği bu konuda çok ilginç araştırmalar yapılmakta, ama ne yazık ki, bizim burada bu konuya daha fazla yer ayırmamız mümkün değil. Sıradan adam dili **kullanır**, ondan sürekli yararlanır, ama dilin görevini nasıl yerine getirdiğini hiç merak etmez.

tualizm) deniyor.* O zaman Platon'un sorusunu "Adâlet kavramı nasıl oluşmuştur?" biçiminde dile getirmek mümkün. Ona göre, bizim zihnimizdeki kavramlar daha önceki yaşamımızda görmüş olduğumuz **ideaların** sönük veya bulanık kopyalarından başka bir şey değildirler. Örneğin, belli bazı nitelikleri olan ve "köpek" dediğimiz bir hayvan gördüğümüz zaman, idealar dünyasında görmüş olduğumuz köpek ideasını **hatırlarız**. Elbet bu ideaların nasıl şeyler olabileceklerini tasavvur edemiyoruz, ama Yunanca 'idea' sözcüğü "biçim" anlamına gelen 'eidos' sözcüğünden türemiş olduğuna göre, Platon'un ideaları belli bazı biçimler olarak düşünülmüş olması mümkün. Burada idealara en uygun örnekler olarak Platon'un geometrik biçimleri göz önünde bulundurmuş olması akla-yakın görünüyor. Neye "üçgen" denir? Üç doğrudan oluşan, kapalı, üç köşeli bir şekle, değil mi? Elbet, "üçgen" denince aklımıza bu tanıma uyan sonsuz sayıdaki üçgenlerden herhangi biri gelir. Bunlar arasından birine, örneğin "dik-açılı" veya "eşit-kenarlı" olanına "asıl üçgen" veya "üçgenlerin temsilcisi" diyemeyiz. Herhangi bir somut üçgenin, **üçgen olmak bakımından**, ötekilerden herhangi bir farkı yoktur. Buna karşılık, **her** üçgen mutlaka üç doğru kenarlı ve üç açılı olmak zorundadır. O halde bir geometrik şeklin üçgen sayılması için bu iki niteliği taşıması gerekli ve yeterlidir. Her hâlde Platon "üçgen" ideasından bu gerekli ve yeterli nitelikleri taşıyan geometrik şekli kastetmiş olmalı. **Algıladığımız** üçgenlerin sayısı sonsuz olabilir, biz onların aldığı değişik biçimlere değil, bu niteliklere sahip olup olmadıklarına bakarız, dolayısıy-

* Bu inanç o kadar yaygın ki, bugün dilde 'adâlet' veya 'demokrasi' sözcüğü veya terimi diyecek yerde, 'adâlet kavramı' veya "demokrasi kavramı" deyimleri kullanılmakta, ayrıca sözcüklerin zihnimizdeki kavramların işaretleri olduğu varsayımı geçerliliğini korumaktadır.

la kafamızda bir "üçgen **ideası**" olması, "üçgen" dediğimiz somut geometrik biçimlerden herhangi birini gözümüzün önüne getirebilmemiz demektir. Aynı şey bütün öteki geometrik kavramlar, hattâ bütün matematik kavramlar için de geçerli. Örneğin, daireyi "bir noktadan o noktaya eşit uzaklıktaki noktaların oluşturduğu kapalı geometrik şekil" diye tanımlayabilen insanın zihninde **daire kavramı** var demektir.

Burada hemen akla "Acaba yeşillik veya acılık kavramı nasıl bir şeydir?" türünden sorular geliyor, ama bunlara girecek olursak, bir daha işin altından kalkamayız. İyisi mi, biz gene Platon'un "idealar öğretisi"ne dönelim. Platon bu öğretiyi --akılınca-- "mağara benzetmesi" denilen hayâl-ürünü bir masalla açıklamaya çalışıyor. Bu masalın da ayrıntılarına girmeyeceğim, zira denemelerim bana şunu öğretti: Mağara benzetmesini ciddiye almak için insanın daha önce de yaşamış olduğunu* (reincarnation) varsaymak gerekiyor, oysa bu varsayım daha çok kanıtlanmaya muhtaç.

Daha önce de belirtmeye çalıştığım gibi, ahlâkla politikayı matematik kadar sıkı bir bilim haline getirme gayretkeşliği Platon'u hemen hiç kimsenin kabule yanaşmadığı bir varsayıma itelemiş. Onun bu varsayımını kabul etmeyen, dolayısıyla idealar teorisini eleştirenlerin başında en yetenekli öğrencisi Aristoteles geliyor. Daha sağduyulu ve ölçülü bir filozof olan Aristoteles zihnimizde kavramların nasıl oluştuğunu anlamak için Platon'un varsayımına ihtiyaç olmadığını göstermeye çalışır. Gerçi o da kavramların var olduğuna inanmaktadır, ama onların varlığını çok daha akla-yakın bir biçimde açıklamayı başarır. İleri sürdüğü teori oldukça basit.

* Bu tür açıklamalara "karanlık olanı daha karanlık olanla açıklama" (Obscurum per obscurius) deniyor.

Ona göre, biz miyavlayan bazı hayvanlara 'kedi', havlayan bazı hayvanlara da 'köpek' adını veririz, ama bunu yaparken sadece bu hayvanların çıkardığı seslere bakmayız. Görünüş özelliklerini, başka hayvanlara karşı davranışlarını, insanlarla olan ilişkilerini falan da göz önünde tutarız. Örneğin, kedi sahibini sevdiğini kamburunu çıkarıp sahibinin ayaklarına sürtünerek, köpek ise kuyruğunu hızla oynatıp sahibinin üstüne atılarak belli eder. Sonra kedi köpekten veya başka bir hayvandan korktuğunu kaçıp yüksek bir yere tırmanarak belli ettiği halde, köpek bambaşka bir davranış sergiler. Örnekleri istediğiniz kadar çoğaltabilirsiniz. İnsan bazı hayvanları kedi, bazılarını köpek öbeğine ayırırken bu ve buna benzer daha başka nitelikleri göz önünde bulundurur. Aynı şekilde, bir türü alt-türlerine ayırırken de hangi niteliklerinin farklı olduğuna bakarız. Bulldog da terrier de bazı ortak nitelikleri bakımından "köpek"dir, ama boy-pos, biçim, zekâ derecesi, hattâ huy bakımından aralarında ayrımlar görünce, onları köpek türünün alt-türü sayarız. Aslında bu tür ince ayrımlar yapmak şart değildir, ama şu veya bu nedenle buna ihtiyaç duyarız. Bir Saint Bernard köpeği ile türdeşleri arasında yalnız boy-pos bakımından değil, onlara gördürülen işler bakımından da büyük ayrımlar vardır. Örneğin bir Pekin köpeğini, bir Saint Bernard gibi çığ altında kalmış olan insanları bulup çıkarma işinde kullanamazsınız.

Aslında her tür daha kapsamlı bir türün alt-türüdür. Köpek ve kedi türleri için de elbet bu geçerli. Bir türü (örneğin köpeği) başka bir türden (örneğin kediden) ayırdederken onların ortak niteliklerini göz ardı edip sadece ayırdedici niteliklerini göz önünde bulundururuz. Köpeğin "havlaması", kedinin ise "miyavlaması" bu tür niteliklerdir, o kadar ki, biz dışarıdan gelen belli bir sese bakarak, dışarıdaki hayvanın bir kedi mi, yoksa

bir köpek mi olduğunu anlayabiliriz. Nitekim, kapıyı açıp dışarı baktığımızda "miyavlayan bir köpek" veya "havlayan bir kedi" görmemiz ihtimal dışıdır. Platon "dört kenarlı bir üçgen" olmayacağını, zira bu tür bir kavramın zihnimizdeki "üçgen ideası"na uymadığını düşünüyordu. Temelde bir "doğa filozofu" olan Aristoteles'e göre, biz doğada hiçbir zaman miyavlayan bir köpeğe veya havlayan bir kediye rastlamadığımız için, zamanla havlamanın sadece "köpek" dediğimiz, buna karşılık miyavlayanın sadece "kedi" dediğimiz hayvanlarda rastlanan bir nitelik olduğunu öğreniriz ve kavramlar da zihnimizde bu şekilde oluşur.

"Kavram kurma" dediğimiz olay sadece insana özgü bir ayrıcalık değil elbet. İnsanın hayvandan farkı bu kavramlara belli bazı adlar takıp **dil** dediğimiz olayı meydana getirmesi. Köpeği Türkçe'de 'köpek' sözcüğüyle dile getiriyoruz. İngilizler aynı hayvana "dog", Fransızlar "chien", Almanlar ise "Hund" diyorlar, ancak bu değişik sözcükler bir ve aynı hayvan türünü dile getiriyor, yoksa "çeviri" mümkün olmazdı. Aristoteles'e göre, **dilin** varlığı **kavramların** varlığını gerektiriyor, kavramların kurulması da doğada algıladığımız bazı nitelikleri belli bir nesnenin **öz-nitelikleri** olarak seçmemizden kaynaklanıyor, yoksa bir köpeği bir kediten ayırtedemezdik.

Bu tür bir ayırdetme yeteneğinin ise yaşamsal bir önemi var. Nitekim yalnız insanlar da değil, bilinç sahibi bütün hayvanlarda aynı yeteneğin olduğu kesin. Bir kedi gören bir köpeğin hemen onu kovalamak istemesine karşılık, başka bir hayvana, örneğin bir koyuna veya ata saldırmamasından anlıyoruz ki, köpek bu iki hayvan türünü birbirinden ayırdetmesini biliyor. Ayrıca, insanlar gibi, hayvanlarda da tek tek nesnelerin kavramı olduğu kesin

görünüyor, yoksa örneğin bir köpek sahibini veya sahibinin sık sık gördüğü dostlarını başka insanlardan ayırdedemezdi. Bunu, sahibiyle bu eskiden beri tanıdığı kimselere karşı davranışlarıyla, tanımadığı insanlara karşı davranışı arasında bazen tezata varan bir farklılık olmasından anlıyoruz. Evlerinde köpek besleyen kişilerin yabancıları uyarmak için kapılarına astıkları "Köpek var!" levhasından da anlaşıldığı gibi, sahibi için nerdeyse ölmeye hazır olan bir sevecen köpek tanımadığı kişileri öldürmeye bile kalkabilir.

Demek ki, köpekte en azından iki kavram var: Tanıdığı insanların **imajları** diyebileceğimiz (kişisel) kavramlar; tanımadığı insanlarla ilgili (soyut veya genel) insan kavramı. Gerçi hayvanların dili yoktur, ama onlara herhangi bir **dili** anlaması **öğretilebilir**. Bir köpek yalnız sahibini ve **dostlarını** **tanımakla** kalmaz, onların **adlarını** da öğrenir. Buna göre, özel adlar **kişisel** (veya tekil) kavramların sembolü oluyor. İşin daha ilginç yanı, köpekler ve en az onlar kadar zeki (beyni gelişmiş) öteki hayvanlar bazı **genel** kavramların adlarını da öğrenebiliyorlar. Nitekim, sahibi köpeğine "Hadi, gezmeye gidelim!" veya "Bana terliklerimi getir!" dediği zaman, köpek davranışlarıyla denilenleri anladığını hemen belli eder.

Bütün bu ayrıntılara girmemin ana nedeni şu: Bir insan (hele bir hayvan) için kavramları **kariştirmek** diye bir şey söz konusu değil.* "Kavram kargaşası" denilen şey de aslında insanların aynı sözcüğü değişik anlamlarda kullanmalarından kaynaklanıyor.

* Bizde ikide bir kullanılan 'kavram kargaşası' deyimini ya tümüyle anlamsızdır, ya da Platoncu bir kavramcılıktan kaynaklanmaktadır. Öyle sanıyorum ki, Platon'un **idealar** öğretisinden haberi olmayan birçok insan, davranışlarıyla onunkine benzer bir kavramcılıkla malûl olduklarını açığa vuruyorlar.

Pratik sorunların neden ötürü çözümlenemediği (veya bu konudaki tartışmaların neden bir sonuca bağlanamadığı) konusuna dönmeden önce **semantik**'le ilgili bazı temel bilgiler vermek gereğine inanıyorum.

İnsanlar sözcükleri bazı nesne türlerinin (veya bunların zihindeki kavramlarının) sembolü (veya karşılığı) olarak kullanırlar. Ancak, dediğim gibi, tek tek insanlar arasında belli bir sözcüğün ne tür bir nesneyi (dolayısıyla nasıl bir kavramı) göstermek üzere kullanılabileceği konusunda her zaman tam bir **uzlaşma** yoktur. Bir deyimde, her insan başkalarınınkinden az-çok farklı bir dil kullanır. Ancak sıradan insanlar genellikle bunun farkında olmadıklarından, içlerinde fazla egosantrik veya "mütehakkim mizaçlı" olanlar, herhangi bir sözcüğü kendisinden farklı bir şekilde kullananları **dili** bilmemekle veya **bile bile** değişik biçimde kullanmakla suçlarlar. Nitekim, 'kavram kargaşası' deyimini kullanan kişi her sözcüğün, Platon'un varsaydığı gibi, bir ve aynı kavramı dile getirmesi gerektiğine inanıyor demektir.

Sıradan adam bu inancında büsbütün haksız değildir, zira insanlar günlük hayatta kullanılan sözcüklerden büyücek bir bölümünü hemen hemen **aynı** şekilde kullanırlar. Hayvan, bitki, âlet ve benzeri nesnelerin adları üzerinde insanların pek fazla tartışmamaları da bunu gösteriyor. Doğrusu bu ya, bir dili iyi öğrenmiş ergin kişiler arasında kediye "köpek", papağana "baykuş", masaya "sandalye", patlıcana "biber" diyene hemen hemen hiç rastlanmaz. Aynı şey günlük hayatta kullandığımız --insan yapısı-- her türlü araç ve gereç için de geçerli. Nitekim, kendisinden "biçak" istenen bir kimse tutup da ona bir çekiç uzatmaz. Hayvanlar bile nesneleri birbirinden ayırdedebildiklerine göre, insanın bu gibi durumlarda bir "kavram kargaşası"na düşmesi mümkün değil.

Yalnız ne var ki, sözcüklerin uygulama alanları her zaman kesin sınırlarla birbirinden ayrılmış değildir. Bu nedenle belli bir sözcüğü belli bir nesneye uygulayıp uygulamamakta tereddüt ettiğimiz olur. Buna "semantik şüphe" durumu diyebiliriz. Örneğin üç ayaklı bir mobilya görüyorum, ama onu hangi adla çağırmak gerektiğine karar veremiyorum, acaba bu bir tabure mi, yoksa çiçek vazosu konan bir sehpa mı?

Belirsizlikle ilgili en ilginç örneği Locke vermiş: Saint Martin Kilisesi papazı doğduğu zaman o kadar biçimsizmiş, insana o derece az benziyormuş ki, ilkin **insan olmadığını** düşünerek vaftiz etmemişler. Ancak insanlar gibi davranmaya, özellikle konuşmaya başlayınca **insan sayılabileceğine** karar verip vaftiz etmişler. Biz genellikle normal denilen insanlarla içli-dışlı olduğumuzdan 'insan' sözcüğünü ne tür canlılara uygulamak gerektiği konusunda pek tereddüt etmeyiz, ama anormal (hilkat garibes) türden insanlarla karşılaştığımızda iş değişir. Antropologlarla biyologları uğraştıran en zor sorunlardan biri "İnsan ne zaman ortaya çıkmıştır?" sorusudur. Bu soruya kesin bir cevap vermek mümkün olmadığı için, onun yerine "İnsan nasıl **evrimleşmiştir**?" türünden sorular sormayı daha akla-yakın bulmuşlardır.

Bilindiği gibi, renklerin, tatların, seslerin binbir tonu vardır. Bu durum insanoğlunu şöyle bir güçlkle karşı karşıya bırakır: Belli bir renk tonuna "sarı" mı demek doğrudur, yoksa "pembe" mi? Bu örnekleri istediğimiz kadar çoğaltabiliriz; ancak bu durumun dildeki sözcük sayısının "sınırlı" olmasından kaynaklandığını hatırlatmakta yarar var. Sıradan adamın kullanabildiği sözcük sayısı birkaç bini geçmez. Buna karşılık, ressamın "renk-sözlüğü" bir hayli zengindir, dolayısıyla onun sözlüğünde belli bir renk tonunu

dile getiren ayrı bir sözcük bulunabilir, bu nedenle de ressam yukarıdaki soruya hiç duraksamadan cevap verebilir. Ancak ressamın sözlüğünde bile **bütün** renk tonlarının ayrı bir adı yoktur. Gene de belirsizliği bir dereceye kadar gidermek mümkün. Nicelik, hattâ niteliklerin **dereceli** olduğu her alanda elden geldiğince **kesin** bir dil kullanmak gerektiği zaman, bunları **fiziksel** deyimlerle dile getirmek mümkün. Nitekim, renkleri elektromanyetik dalgaların boyu veya frekansı (Ångstrom veya Hertz) türünden dile getirebiliyoruz. Gözle görülebilen ışık dalgaları 4000 ile 8000 Ångstrom (veya onlara tekabül eden kilohertz) arasında değiştiğinden, herhangi bir renk tonu bu dille ifade edilecek olursa, her türlü kararsızlık ortadan kalkacağı için, onu dile getiren cümle de kesin bir doğruluk-değeri kazanır. Günlük dilde sıcaklık derecelerini ifade etmek için 'soğuk-sıcak' çiftinden başka 'ılık', 'çok sıcak', 'çok soğuk' gibi **kalitatif** terimler kullanılır, ama bunlar da belirsizliği gidermeye her zaman yetmediği için "sıcaklık derecesi"ni ölçen âletler kullanmak zarureti doğabilir. O zaman birinin sıcak dediğine bir başkası soğuk veya ılık diyemez, böylece gereksiz bazı **sözel tartışmalar** önlenmiş olur.

Günlük dilde kullandığımız sözcüklerin bir başka özelliği de hemen hemen hepsinin **çok-anlamlı** (ambiguous) olması, yani birden fazla anlama gelmeleridir. Örneğin, 'çalmak' sözcüğünün Türkçe'de en az iki değişik anlamı vardır: 'Keman **çalmak**' deyimindeki anlamı, 'para **çalmak**' deyimindeki anlamı. Örneğin,

(1) Ahmet kemanımı çaldı

cümlesi tek başına kullanıldığında, burada geçen 'çalmak' fiilinin

(1') Ahmet benim kemanımı **tingirdatti**

* TDK'nun yayımladığı **Türkçe Sözlük**'te 'çalmak' sözcüğünün 16 değişik kullanımına yer verilmiş.

anlamında mı, yoksa

(1") Ahmet benim kemanımı **aşırdı**

anlamında mı kullanıldığını anlayamayız. Ancak bu tür bir çok-anlamlılığı bu cümlelerin yer aldığı dilsel bağlamı göz önünde bulundurarak kolaylıkla giderebiliriz. Nitekim,

(2) Dün akşamki konserde Ahmet benim kemanımı çaldı

cümlesinde 'çalmak' sözcüğünün "tıngırdatma" anlamında kullanıldığını hemen anlarız. Aynı şekilde

(3) Ahmet benim kemanımı çalmış, parasını da barlarda yemiş

cümlesinde de bir yanlış-anlama söz konusu değildir. Çok-anlamlılığın dilde büyük bir **tutumluluk** sağladığını, bu şekilde belleğin yükünü hafiflettiğini kolayca tahmin edebilirsiniz. Çok-anlamlılık bazen anlaşmazlıklara yol açmakla birlikte, bu tür anlaşmazlıklar genellikle kısa zamanda giderilebilmektedir. Ancak bazı eski metinlerin yorumlanmasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar giderilemiyor. Aslında **belirsizlik**, yani bir iddiaya herhangi bir doğruluk-değeri verilememesi durumu da, **çok-anlamlılık**, yani bir önermeye bazılarının **doğru**, bazılarının **yanlış** değerini vermeleri durumu da dilsel araçlarla giderilebilir. Belirsizliği gidermek için sözcük sayısını en küçük bir nüansı dile getirebilecek kadar artırmak, çok-anlamlılığı gidermek için de her sözcüğü **tek** bir anlamda kullanmak yeterlidir*. Elbet bunun için de dilin sözlüğünü alabildiğince zenginleştirmek gerekecektir ki bu, sözcükleri akılda tutma işini imkânsız hâle getirecektir. Doğal diller, doğal olarak **tutumluluk** ilkesine uygun olarak gelişmişler. Burada da insan zekâsının ne kadar **gerçekçi** olduğu ortaya çıkıyor.

* Arapça'da bizim 'deve' sözcüğümüze karşılık tam 5 bin sözcük varmış.

Sıradan adamın bu konudaki "sağduyu"sunun kendilerini daha akıllı ve bilgili sanan bazı düşünürlerde yok olduğunu görmek şaşırtıcı. Kimisi Platon, kimisi Aristoteles anlamında "kavramcı" olan bu "çok-bilmişler" bazı sözcüklerin kendilerininkinden **farklı** bir anlamda kullanılmasına tahammül edemiyor, bunda ayak diretenleri o sözcüklerin **gerçek** anlamını **bilmemekle suçluyorlar**. Örneğin,

(4) Atatürk bir **diktatördü**

önermesini evetleyen birisi, onu değilleyen birisini 'diktatör' sözcüğünün **gerçek anlamını** bilmemekle (yani bir tür "kavram cahilliği" ile) suçlayabilir. Bu da gösteriyor ki, bazı insanlar bazı sözcüklerin **gerçek anlamı** diye bir şey olduğuna, üstelik bazı kimselerin bu anlamdan haberdar olmadığına inanıyorlar. (4) ü evetleyenlerle değilleyenler (veya hayırlayanlar) arasında **sonu gelmez** bir tartışmanın çıkması beklenebilir. Nitekim, (4) ü değilleyen kişi genellikle onu evetleyene karşı,

(5) Hayır, Atatürk sadece biraz **otoriter** bir **demokratı** iddiasını öne sürebilir.

Burada aynı kişi, yani Atatürk hakkında iki **bağdaşmaz** (yani ikisi de aynı zamanda doğru değerini alamaz) iddiayla karşı karşıyayız. Atatürk'ün **tarihî kişiliği**, yani nerede doğup büyüdüğü, ne gibi görevler yüklenmiş olduğu, vbg. konularda pek tartışma çıkmaz, çıksa da tarihsel belgelere dayanılarak tartışma bir sonuca bağlanır. Elbette Atatürk'le ilgili bazı **bilinmeyen** şeyler de vardır. Örneğin, onun 1880'de mi, yoksa 1881'de mi doğmuş olduğu kesin olarak bilinmemektedir, ama birisi çıkıp da,

(6) Atatürk 1880'de doğmuş olamaz, olsa olsa o 1881'de doğmuştur

iddiasında bulunsa ve bu iddiasını belgelemek için,

(7) 1880'de doğmuş olmak Atatürk kavramına aykırıdır

türünden ikinci bir iddiada bulunsa, çoğumuz onu en azından "zıııırlık"la suçlarız, zira Atatürk **idea**'sının (veya imajının) doğum tarihi ile bir ilişkisi olamaz. Bir insanın doğum tarihi biyografisi ile ilgili bir olgudur.

O zaman kendimize şu soruyu yöneltmemiz gerekiyor: (4) ü evetleyenle onu değilleyen kişinin alıp veremedikleri ne?

Aralarındaki tartışmanın olgusal belgelere dayanılarak kısa zamanda giderilememesi (4) ün, dolayısıyla (5) in Atatürk'ün biyografisine ilişkin bir iddia **olmadığını** gösterir. Nitekim, onun biyografisine ilişkin **bütün** iddialar, tarihî belgelere dayanılarak sonunda denetlenebilir, bu nedenle de bu belgeler **objektif** olguları dile getirir. Gerçi bu olguların bilinmediği durumlarda,

(8) Bana göre Atatürk 1881 yılında doğmuştur,

(9) Bana göre Atatürk 1880 yılında doğmuştur,

türünden iddialar da öne sürölür; bu, iki değişik kişinin değişik belgelere dayandığını gösterir, ancak her ikisi de bu iddialardan birinin gerçeği yansıttığına ve ileride bunlardan sadece birinin doğruluğunun saptanacağına inanır. Buna karşılık, (4) ve (5) iddialarını öne sürenler ileride bulunacak yeni belgelerle iddialarının **yanlışlanabileceğini** hiçbir zaman kabule yanaşmazlar. Eğer buna hazır olsalardı, (4) ve (5) yerine, iddialarını,

(4') **Bana göre** Atatürk bir diktatördü,

(5') **Bana göre** Atatürk sadece otoriter bir demokrattı,

biçiminde dile getirirlerdi. Biraz dikkat edilirse, (4') ile (5') in bağ-

daşmaz **olmadıkları** görülür. Nitekim, 'bana göre' deyimi kullanınca her türlü "tartışma" ihtimali ortadan kalkmış olur.

İşte (4') ve (5') biçimine çevrilemeyen (4) ve (5) türünden iddialara **değer-yargıları** diyoruz. Gerçekten de (4) ü evetleyen kişiye (5) i evetleyen kişi ne kadar objektif (yani Atatürk'ün biyografisiyle ilgili) belgeler gösterirse gösterebilir, onu iddiasından vazgeçirmeyi başaramayacaktır. Bundan da anlaşılacağı gibi, bu iddiaların sahipleri 'diktatör' ve 'otoriter demokrat' sıfatlarının belli birtakım objektif nitelikleri gösterdiği iddiasındalar; iddialarından bir türlü vazgeçmek istememeleri de bunun böyle olduğuna **kesinlikle** inandıklarını gösterir. Platon'un diliyle, 'diktatör' deyimi de, 'demokrat' deyimi de belirli birtakım **ideaların** adlarıdır, öyle olduğu için de, bu iddiaları öne sürenlerden en az biri, ama belki de ikisi **yanlış** bir iddiada bulunuyorlar.*

Şimdi şunu sormamız gerekiyor: (4) ve (5) türünden iddialara belli bir doğruluk değeri vermek, yani onları **doğrulamak** veya **yanlışlamak** mümkün mü?

Eğer bu iddiaları,

(4') **Bana göre** Atatürk bir diktatördü

ve

(5') **Bana göre** Atatürk otoriter bir demokrattı

biçiminde yorumlarsak, o zaman doğruluğun (dolayısıyla yanlışlığın) insandan insana **değiştiğini** kabul ediyoruz demektir. Bu tu-

* İki iddianın "bağdaşmaz" olması **en azından birinin** yanlış olması demektir. Ancak ikisi de yanlış olabilir. Buna karşılık, iki iddiadan birinin **doğru** olduğu durumda öteki mutlaka **yanlış** ise, bu tür iddialara "çelişik" diyoruz. (4) ile (5) in **bağdaşmaz** olmasına karşılık, "Atatürk bir diktatördü" ve "Atatürk bir diktatör **değildi**" iddiaları çelişiktir. Doğru bulmadığımız bir iddiaya sadece karşı çıkmak onu **değillemek**, böylece onu kabul etmediğimizi belirtmek demektir.

tumun genel adı "relativizm"; o zaman Ahmet (4) ü, Mehmet ise (5) i savundukları halde, aralarında bir **tartışma** baş göstermez. Ancak relativizmi kabul eden kişi "doğruluğun", sıcaklık ve soğukluk gibi, relatif bir nitelik olduğunu kabul ediyor demektir ki, bu durumda (4) ile (5) in bir **bilgiyi** değil, sadece bir **sanıyı** (görüş, fikir, **doxa**) dile getirdiğini kabul ediyoruz demektir. Platon'un diliyle söylersek, herkesin zihninde **aynı olan** bir "diktatör" ideası yoktur, sadece herkesin **kendine göre** bir "diktatör ideası" vardır.

Platon sofistlerin öne sürdüğü bu tür bir relativizmi kabule hiçbir zaman yanaşmayacaktır, yoksa bir "ahlâk bilimi"nin, bir "politika bilimi"nin kurulamayacağını kabul etmemiz gerekir. Platon ile Sokrates arasındaki temel ayrım burada ortaya çıkıyor. Platon'un "Sokratik" denen diyaloglarında Sokrates'in yaptığı kavram araştırmalarının başarısızlıkla sonuçlandığını görmüştük. Nitekim, "matematiksel" kavramlar üzerinde herkes anlaştığı halde, sıra 'adâlet', 'dürüstlük', hattâ 'dostluk' ve 'cesaret' gibi terimlerin anlamına gelince, durum değişiyordu. Gerçi Sokrates bu durum karşısında, "Demek herkesin adâlet, dürüstlük, hattâ dostluk ve cesaret anlayışı (doxa) başkaymış, o hâlde göreceliği (relativizm) kabulden başka yapacak bir şey yok" diyecek yerde, kendisinin bu konularda "bilgisiz" olduğunu söylüyor, ama bu tür bilginin elde edilebileceğini, dolayısıyla, matematikte olduğu gibi, ahlâk ve politika alanında da bilgisizliğin giderilebileceğini imâ ediyor. Buna karşılık, Platon, bu konularda da "kesin" bilgiler elde edilebileceği **inancıyla** ünlü idealar teorisini ortaya atıyor.

4) Değer Yargılarının Görevi

Dildeki bazı sözcükleri hoşlanma-hoşlanmama, onaylama-onaylamama gibi bazı **duygusal tepkilerimizi** açığa vurmak için kullandığımızı daha önce belirtmiştim.

(10) Dün akşamki konser çok güzeldi

diyen birinin dün akşamki konserden ne kadar hoşlandığını, buna karşılık,

(11) Dün akşamki film berbat mı berbattı

diyen birinin gördüğü filminden hiç mi hiç hoşlanmadığını belirtmeye çalıştığı apaçık olsa gerek. Ancak insanlar bazen,

(12) Beethoven'ın 9. senfonisi eşsiz güzellikte bir eserdir
veya,

(13) Necil Kâzım Akses'in eserleri hiç de güzel değildir

türünden cümleler kullanarak, sadece bu eserler karşısındaki duygusal tepkilerini değil, onları **nasıl değerlendirdiklerini** de dile getirirler. İşte (12) ve (13) türünden cümlelerin dile getirdikleri yargılara **değer yargıları** diyoruz. Açıkça görüldüğü gibi, (10) ile (11) i dile getirenler sadece **kendi** iç durumlarının nasıl olduğunu açıklıyorlar, buna karşılık (12) ve (13) --hiç değilse görünüşte-- kişinin dışındaki bir nesne veya durum ile ilgili bir yargıyı dile getiriyor.

Sıradan insanlar genellikle (12) ile (13) ün

(14) Yer yuvarlaktır

veya,

(15) Atatürk mavi gözlüydü

gibi, herhangi bir nesnenin bizim dışımızdaki (objektif) bir niteliğini dile getirdiğini, dolayısıyla bu sonuncular gibi belli bir **doğruluk-değeri** alması gerektiğini düşünürler. Ancak onların bu varsayımları geçerli değildir. Bunu anlamak için şu soruyu sormamız yeter: "İyi de, (12) ile (13) ün doğruluk-değerini nasıl

saptayacağız?" Burada gene iki değişik yol izlemek mümkün: i) **Empirik** bir araştırma yapmak, yani bir anket yardımıyla kaç kişinin bu iddiaları **onayladığına** bakmak. Bu da bizi ister istemez **relativizme** götürecektir, zira klâsik müzikten anlayanların belki büyük bir çoğunluğu (12) yi **evetleyecek**, buna karşılık, aynı kişilerden bir kısmı (13) ü **değilleyeceklerdir**. ii) Bir kısım insan Beethoven'ın 9. senfonisinin Platon'un "güzellik ideası"nı bütün haşmetiyle yansıttığını, buna karşılık Necil Kâzım Akses'in eserlerinin bu ideaya pek uymadığını söyleyecektir.

Sıradan insanlar arasında **Platoncular** bulunduğunu sanmıyorum; onların değer yargıları günün modasını yansıtır. Ancak filozoflar arasında, çok az da olsa, Platonculara rastlanmaktadır.* Platon'a göre, **değer yargılarının** denetlenmesi ile (14) ve (15) gibi **olgulara** ilişkin iddiaların denetlenmesi arasında bir ayırım yoktur, dolayısıyla Atatürk'ün "mavi gözlü" olup olmadığını nasıl biliyorsak, Atatürk'ün bir "diktatör" olup olmadığını da aynı yöntemlerle bilebilmemiz gerekir.

Ne var ki, (14) ile (15) in doğruluğunu istisnasız herkes evetlediği, dolayısıyla bu konularda bir tartışma çıkmadığı halde, (12) ile (13) konularında genellikle neredeyse **sonuçlandırılmayan** tartışmalar çıktığı bir gerçek. Platon'la Platoncular istedikleri kadar bu durumun bazı insanların "kavramsal" **bilgisizliğinden** kaynaklandığını iddia etsinler, onlara daima şu soruyu sorabiliriz: "**Kimin** bu tür bir bilgiden yoksun olduğuna **kim** karar verecek?" Platon'un bu soruya "Filozof!" diye cevap vermesi

* Günümüzde "fenomenolog" (İng. "phenomenologist") diye anılan filozoflar, Platon'un idealar teorisinin modern psikolojinin verileriyle yenilenmiş bir versiyonunu savunuyorlar. Ne yazık ki, bu konuya girmemiz imkânsız. Yalnız fenomenolojinin kurucusu olan Edmund Husserl'in, tıpkı Platon gibi, matematiğe çok önem veren bir filozof olduğuna dikkatinizi çekmek isterim.

hiçbir şeyi değiştirmez, zira o zaman da kendisine şu soruyu yöneltebiliriz: "Bir insanın **filozof** olup olmadığına nasıl karar vereceğiz?"

Platoncu hiçbir zaman bu sorunu çözemez, bu nedenle de onun önerisini kabul etmek mümkün değil. O zaman da şu soruya bir cevap aramamız gerekecek: "Neden insanlar (14) ile (15) türünden iddiaların **doğruluk-değeri** üzerinde kolayca anlaşabildikleri halde, (12) ile (13) türünden iddialar sürüp giden tartışmalara yol açıyor?"

Bu soruya iki şekilde cevap verilebileceğini sanıyorum:
1) Bazı insanlarda **açık** veya **gizli** bir Platonculuk olduğu için;
2) **Değerlendirici** dediğimiz sözcükler büyük ölçüde insanların özelemlerini dile getirdikleri için.

Platon ile onun modern izleyicileri olan fenomenologlar sıradan adamın --her konuda olduğu gibi-- **kavramlar** veya **idealar** konusunda da "**bilgisiz**" olduğuna inandıklarına göre, yukarıdaki (12) ile (13) türünden iddiaların doğru olup olmadığına ancak 'güzel' sözcüğünün hangi kavramı dile getirdiğini bilen "filozof" karar verebilir, dolayısıyla sofistlerin yaptıkları gibi, bu konuda **herkesi** yetkili saymak ve bunun sonucunda **relativizme** sığınmak yanlıştır. Her işin bir "ustası" olduğu gibi, **kavram bilgisinin** de uzmanları vardır, yoksa her önüne gelen öne sürdüğü her iddianın doğru olduğunu iddia etmek **hakkına** sahip olacaktır. **Haklıyı** haksızdan demokratik yöntemlerle, yani oyları sayarak ayırdetmek de mümkün değildir, yoksa bilen bilmeyenden ayırdedemeyiz. Aşçıları bile "usta" ve "çırak" diye ayırdığımız halde bilgi-ustalarını, yani "bilgeleri" ötekilerden ayırdetmemek olur mu? Platoncularla fenomenologlar böyle düşünüyor.

İlk bakışta akla-yakın görünen bu görüşün püf noktası, Platoncuların **bütün** kavramları bir ve aynı türden saymaları, bugünkü deyimle söylersek, dildeki bütün **genel terimlerin** temelde aynı işlevi gördüğüne inanmaları. Eğer 'güzel' sözcüğünün, tıpkı 'yuvanlık' veya 'mavi gözlü' deyimi gibi belli bir niteliği ve sadece o niteliği dile getirdiğini varsayarsanız, bu sözcüğün içinde geçtiği herhangi bir (12) türünden iddiayı sıradan adamlar kabul etmese bile, onu klâsik müzik konusunda uzman (yani bilgili) olan birinin kabul etmesi yeterlidir, bu konuda bilgisiz olan kişilerin (12) yi kabul etmemelerinin hiçbir "kıymeti harbiyesi" yoktur. Fransız düşünürü Renan "Hemfikir olmadığınız kişilerle tartışmak caiz değildir!" demiş. Çok doğru söylemiş, zira en iyisi bilgililerin bilgisizlerle veya yarım bilgililerle hiç tartışmaya girmemesidir.

Şimdi işin püf noktasına geliyorum: Bu tür "değerlendirici" terimlerin içinde geçtiği iddiaların doğru olup olmadığı konusunda yalnız filozoflarla sıradan adamlar değil, filozoflarla başka filozoflar da tartışıyor, hattâ asıl tartışma bu sonuncular arasında geçiyor, buna ne buyrulur? Eğer bunlardan biri, örneğin Platon çıkıp da, "Güzel kavramının nasıl bir şey olduğunu ben bilirim" diyecek olursa, ötekiler onu "kendini beğenmişlik"le, hattâ narsizizmle suçlarlar. Bugüne kadar gelmiş geçmiş yüzlerce filozof arasında tartışma sürüp gittiğine göre, bu da bir çıkış yolu değil. Hele Platon'un yaptığı gibi, **idealar dünyasında** "güzel" ideasını da seyretmiş olduğunuzu (theorein) iddiaya kalkarsanız, sadece "gülünç" olursunuz.

Bu defa da insanların değer yargılarının doğruluk-değeri konusunda neden bir türlü anlaşamadıklarını Platonculardan başka bir biçimde açıklamamız gerekecektir. Üstelik bu, her aklı başında insanın **onaylayabileceği** türden bir açıklama olmalı.

Görebildiğim kadarıyla, bu konudaki tartışmaların iki önemli kaynağı var: 1) **Değerlendirici** sözcükler, **tasvir-edici** sözcüklerden farklı bir işlev gördükleri halde, bazı insanlar bunun farkında değiller; 2) Birinci türden sözcüklerin **asıl** işlevleri onları kullanan kişilerin özlemlerini yansıtmak, dolayısıyla başkalarının da aynı özlemleri duymasını sağlamak. **Tartışmaların** da asıl amacı bu, yani karşısındakinin duygularını etkileyerek, onun kendi istekleri doğrultusunda davranmasını sağlamak.*

Burada hemen bir iki hatırlatmada bulunmam gerekiyor: Yukarıda sözcükleri "tasvir-edici" ve "değerlendirici" diye iki öbeğe ayırdım. Oysa hiçbir sözcük **sadece** tasvir etme veya **sadece** değerlendirme görevini yüklenmez, dolayısıyla hemen her sözcüğün hem tasvir etme, hem de değerlendirme işlevi vardır. Sizin anlayacağınız, bu sadece bir **derece** ayrımı. Gene de bazı sözcüklerin hemen hemen sadece **değerlendirme**, bazılarının da hemen hemen sadece **tasvir etme** görevi olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin, "Aman ne güzel!" cümlesindeki 'güzel' sözcüğünün bir insanın herhangi bir şey karşısındaki duygusal tepkisini dile getirdiği, "Dün burada kar yağdı" cümlesinde geçen 'kar' sözcüğünün daha çok bir durumu tasvir etmek amacıyla kullanıldığı açıktır. Buna karşılık, (12) de geçen 'güzel' sözcüğünün **sadece** duygusal bir tepkiyi dile getirmediği de meydanda. Nitekim, bu iddiayı öne süren kişiye neden Beethoven'ın 9. senfonisini "güzel" bulduğunu sorabilirsiniz. Yalnız 'iyi-kötü', 'güzel-çirkin', 'haklı-haksız' çiftleri değil, 'adalet', 'bencillik', 'hayırseverlik', 'dostluk', 'cesaret' gibi sözcükler de belli ölçüde insanların duygusal tepkilerini dile getirirler. Buna karşılık, 'uçgen', 'daire', 'hız',

* İleride göreceğimiz gibi, tartışma yoluyla başkalarını iknâ edemeyeceklerini anlayan insanlar daha sert yöntemlere başvurmaya kalkışıyorlar. Özellikle "hükmetme arzusu" çok kuvvetli olan insanlar bu yola başvururlar.

'madde', 'enerji' gibi sözcükler hemen hemen hiçbir zaman herhangi bir duygusal tepkiyi dile getirmek veya başkalarında herhangi bir duygusal etki uyandırmak amacıyla kullanılmazlar.*

Şimdi tasvir etme görevi değerlendirme görevine hemen hemen eşit ağırlıkta olan bazı önemli sözcüklere geliyorum: 'Demokrasi', 'özgürlük', 'insan hakları', 'komünizm', 'faşizm', 'cumhuriyet', 'lâiklik', 'tolerans', 'din', 'felsefe' ve 'bilim' gibi sözcükler ilk aklıma gelenler. Dikkat ettiyseniz, belki bugün de anlamları üzerinde en çok tartışılan sözcükler bunlar. Şüphesiz 'güzel-çirkin', 'doğru-yanlış' veya 'iyi-kötü' çiftleri gibi hemen hemen sadece insanların duygusal tepkilerini dışı vuran sözcükler değil bunlar. Öte yandan, 'üçgen', 'kalem', 'kapı', 'bıçak', 'elma' gibi büyük ölçüde tasvir-edici sözcükler de değil, zira ne birinci ne de ikinci türden sözcüklerin anlamı üzerinde tartışma çıkar.

Sıradan insanlar 'faşizm', 'komünizm', 'demokrasi' veya 'lâiklik' terimleri üzerinde sık sık tartışıldığına tanık olmuşlardır, ama 'felsefe', hele 'bilim' terimlerinin de bazen şiddetli tartışmalara neden olduğunu bu konularla uğraşmayanlar pek bilmezler. Hadi diyelim ki, 'felsefe' tartışma götürür, ama 'bilim' teriminin bile tartışma konusu olabileceği pek akla gelmez. Oysa bütün kavramların **analizini** yapmak amacıyla yazılmış olan ve "Din nedir?", "Demokrasi nedir?", "Lâiklik nedir?", "Felsefe nedir?", hattâ "Bilim nedir?" başlığını taşıyan binlerce kitap yayımlanmıştır. Bu tür soruları cevaplandırma işine genellikle "felsefe" dendiği için, aynı işi yapmaya çalışan kitaplar çoğu zaman "Din felsefe-

* Bir de dilde hem değerlendirci, hem tasvir-edici bir görev yüklenmiş olduklarını açıkça belli eden sözcükler vardır: 'yuva', 'emek', 'sömürü', 'herif' vb. sözcükler bunlara örnek gösterilebilir. Nitekim 'ev' daha çok nötr bir terim, 'yuva' ise mutlu bir ailenin oturduğu ev; 'emek' dilde "iş" karşılığı kullanıldığı zaman bile, bu sözcük çalışanlara karşı bir sempati, hattâ acıma duyulduğunu açığa vurur. 'Herif' ise "sevilmeyen", "antipatik adam" yerine kullanılır.

si", "Demokrasi felsefesi", "Bilim felsefesi" gibi başlıklar da taşırlar. Hiçbir zaman "Kalem nedir?", "Üçgen nedir?" gibi sorular sorulup tartışılmadığı halde, "Bilim nedir?" sorusunun bir tartışma konusu olabilmesi 'kalem'den farklı olarak 'bilim' sözcüğünün anlamı üzerinde anlaşma olmadığını, başka bir deyişle **değişik** "bilim anlayışları" olduğunu açıkça gösterir.*

Bu söylediklerim, bu arada "bilim"in bile **tartışma konusu** yapıldığını belirtmem bazılarınızda büyük bir şaşkınlık doğurmuş olsa gerek. Oysa bilimi ilkokuldan üniversite son sınıfa kadar okutulan ders kitaplarından tanıyan biri "bilim"in hiçbir zaman tartışma konusu olamayacağı izlenimini edinir. Bu son derece yanlış izlenim bilimin geçmişi, yani gelişme süreci hakkında hiçbir şey bilmemekten kaynaklanıyor. Ben bu nedenle birkaç yazımda "Bizde bilimler de Kur'an okutulur gibi okutuluyor" demiştim. Bu iddiamda haklı olduğumu sanıyorum, zira bilimin gelişmesini izlemiş olan bir kimse bilim adamlarının da aralarında bazen uzun tartışmalara girmiş olduklarını görür. Bu nedenle "Bilim nedir?", hattâ "Felsefe nedir?" sorusunu soran filozofun bunu zıppırlık olsun diye yapmadığını belirtmek isterim.** Bu soruları soran kişinin bilim adamlarıyla filozofların uğraştıkları işin nasıl bir iş olduğunu merak ettiği söylenebilir, ne var ki, bu sorulara tek ve kesin bir cevap verilemeyeceği de bence şüphe götürmez. Bunun bir nedeni, bu soru biçiminde --bazen Platoncu, bazen Aristotelesçi-- bir **kavramcılığın** yatmakta oluşudur.

* Wolfgang Stegmüller'in "Bilim Felsefesi" adlı kitabı 6 büyük ciltten oluşuyor. Stegmüller **bilimle** ilgili her sorunu --bu konudaki bütün modern literatürü tarayarak-- incelemiş.

** Bu ikinci tür soruyu irdelemeye "meta-felsefe" deniyor. Aslında bütün fikir uğraşlarının bir "felsefesi" olduğu söylenebilir: "Bilim felsefesi", "din felsefesi", "hukuk felsefesi", vbg.

Bu tür bir kavramcılığın ne kadar sakat bir varsayıma dayan-
dığını anlamak için tarihî gerçekleri göz önünde tutmak yeterlidir.
Sorunların alınlarında "bilimsel sorunlar" veya "felsefî sorunlar"
diye yaftalar bulunmadığını daha önce belirtmiştim. Nitekim, her-
hangi bir konuda çalışan bir kişinin **ya** bir bilim adamı, **ya da** bir
filozof olması gerekmiyor; **hem** bilim adamı, **hem** filozof olması
mümkün. Zaten başta herhangi bir **soruna** çözüm arayan **her-
kese** "filozof" deniyordu, sonradan bunlardan bazılarının yaptığı
bazı işlere "bilim" denilmesi daha uygun görüldü. Elbet bu, her iki
iş de **aynı** kişinin görmesine engel değil. Nitekim, bugün her iki
iş birden yapanlara "**filozof-bilim adamı**" veya "**bilgin-filozof**"
denerek kavramcılığın açtığı uçurumlar kapatılmaya çalışılıyor.*
Durum böyle olunca, "Descartes bir bilim adamı mıydı, yoksa bir
filozof mu?" türünden soruların anlamı kalmıyor. Descartes **bu-
gün** daha çok felsefe sorunları dediğimiz sorunlar üzerinde de
kafa yormuştu, gene **bugün** daha çok bilim sorunları denilen so-
runlar üzerinde de, dolayısıyla --kavramcılıktan eğer büsbütün
kurtulamıyorsak-- Descartes'a bir "bilgin filozof" veya "filozof bil-
gin" diyebiliriz. Eğer kişi daha çok bilimsel denilen sorunlarla uğ-
raşıyorsa, ona "filozof **bilgin**", yok, daha çok felsefî denilen so-
runlara ağırlık veriyorsa, "bilgin **filozof**" demek uygun olur. Nite-
kim, Einstein'a 'filozof **bilgin**' sıfatı verilmiş.**

* Buna göre, örneğin Galileo, Newton, Planck ve Einstein gibi "bilgin"leri filozof **bilginler** öbeğine, buna karşılık, Bacon, Kant ve Mach'ı bilgin **filozoflar** öbe-
ğine sokmak mümkün. Ancak burada da kesin ölçütler olmadığı için, örneğin
Descartes'ı "**bilgin filozoflar**" diyebileceğimiz bir üçüncü öbeğe sokabiliriz,
zira Descartes her iki türden sorunlarla **eşit ölçüde** ilgilenmiştir.

** Arthur Schilpp'in yayımladığı "Modern Filozoflar Kitaplığı" başlığını taşıyan
dizide yer alan Einstein'a bu alt-başlık verilmiş: "Einstein - Philosopher Sci-
entist".

'Felsefe' ve 'bilim' terimlerinin anlamları üzerinde yapılan araştırmalar çok ilginç bir gerçeği ortaya çıkarmış bulunuyor: Bu sözcükleri felsefeciler de bilim adamları da aynı anlamda **kullanmıyorlar**; sizin anlayacağınız, her birinin bilim ve felsefe **anlayışı** bir başkasınınkinden farklı. Bu durum karşısında şöyle düşünmek mümkün: "Demek ki, 'felsefe' ve 'bilim' sözcükleri de tıpkı 'çalmak' veya 'dalmak' sözcükleri gibi **çok -anamlı!**" Ancak, sözlükleri açtığınız zaman, bu sözcüklerin (ayrı numaralarla belirtilmiş) değişik **tanımlarına** rastlamıyorsunuz. Bazı sözlük yazarları bu sözcüklerin birbirinden biraz farklı tanımlarını vermiş olsalar bile, filozoflarla bilim adamlarına teker teker sordüğümüzde --çok muhtemelen-- **bu** terimlerin bir tek **doğru tanımı** olduğunu iddia edeceklerdir. Her iki grubun da "kavramcı" bir tavır aldıkları, işin daha da ilginç yanı, bu tavırlarını **değiştirmeye** yanaşmadıkları görülecektir. Belki felsefe ve bilim **tarihçileri** çok daha esnek bir tutum sergileyerek, çeşitli dönemlerde değişik insanların, değişik felsefe ve bilim **anlayışları** olduğunu söyleyeceklerdir. Genellikle bu tarih kitapları "felsefe tarihi" veya "bilim tarihi" başlığını taşımalarına rağmen, bunları okuyanlara, insanların aynı ad altında oldukça **değişik** şeylerle uğraşmış olduklarını imâ etmekte gecikmezler. Kaldı ki, Oxford'lu filozof Rom Harré bilim felsefesi ile ilgili kitabına "Bilim Felsefeleri" başlığını vererek, bir tek bilim anlayışı olmadığını imâ etmeyi gerekli görmüş. Hele Stegmüller'in 6 ciltlik bilim felsefesi kitabında pek değişik, hattâ birbiriyle **bağdaşmaz** bilim anlayışlarının sergilendiğini görmek ilk bakışta çok şaşırtıcı!

İşte burada insan ister istemez kendine şu soruyu soruyor: "Nasil oluyor da 'felsefe' veya 'bilim' diye adlandırılan bir düşünme veya araştırma işi, bu işi yapanlar tarafından bile değişik biçimlerde yorumlanabiliyor?"

Filozoflarla bilim adamları arasında --Sokrates'inkine benzer-- bir soruşturma yapılıp yapılmadığını bilmiyorum. Ancak onlar üzerinde böyle bir soruşturma yapılsa, içlerinde **kavramcı** olanların şu tür bir cevap vermeleri kuvvetle beklenebilir: "Bilgi-üretim amacıyla girilen ve bu girişim sonunda güvenilir bilgiler edinmemizi sağlayan her türlü araştırmaya **bilim** denir." Bu ilk bakışta akla-yakın bir tanım, ama o kişiye şöyle bir ikinci soru yönelttiğini düşünün: "Size göre, örneğin psikoloji ve sosyoloji de **bilim** kapsamına giriyor mu?" O da şöyle cevap versin: "Hayır, zira bu disiplinler şimdiye kadar "güvenilir" bilgi sağlayabilmiş değil!" Sorunuza şöyle devam ettiğinizi düşünün: "Sizce hangi disiplinler 'bilim' adına lâayık o halde?" Cevap: "Başta matematik olmak üzere, fizik, kimya ve biyoloji!" Soru: "Demek siz **temel bilimler** dışındaki uğraşları bilim saymıyorsunuz?" Cevap: "Evet, öyle!"

Bu konuşmada muhatabınız olan bilim adamı gene bazı **olgusal** (empirik) denilen araştırmaları 'bilim' teriminin kapsamı içine alıyor, oysa, daha önce de değindiğim gibi, Platon "matematik" (ve "mantık") dışındaki hiçbir fikir uğraşısını bu ada lâayık görmüyordu, zira ona göre herhangi bir iddianın 'bilgi' sıfatına lâayık olabilmesi için, sadece **güvenilir** olması yeterli değildi, o iddianın hiçbir zaman "yanlışlanamaz" olması da gerekiyordu.

Yukarıdaki konuşmada Sokrates pozuna giren kişi, karşısındakinin son cevabı üzerine sorgulamasına şöyle devam edebildi: "Temel bilimleri **bilim** kapsamına alan siz, neden psikoloji ile sosyolojiyi dışarda bırakıyorsunuz?" Cevap: "Temel bilimlerin her önermesi sıkı biçimde belgelenmiş iddialardan oluşuyor da, ondan. Oysa sizin saydığınız disiplinlerde bu niteliği taşıyan tek bir iddiaya rastlayamazsınız." Soru: "Bir zamanlar fizik, kimya ve biyoloji de aynı durumda değiller miydi? Hem Platon'un bu

dalları da bilim saymadığını unutmayın!" Cevap: "Doğru, ama bu sadece şunu kanıtlar: Biz sadece **her zaman** doğruluğuna güvenilebileceğimiz iddialardan oluşan bir disipline **bilim** diyoruz. Yoksa bu "etiket" bazı uğraşlara işin başından beri verilmiyor. İleride bir gün "psikoloji" ile "sosyoloji"nin de bu ada lâıyk bir düzeye gelmesi mümkün. Ama, ne zaman, orasını Allah bilir. ..."

Bu kısa diyalogu ben uydurdum, ama "hayâl-ürünü" olmadığını söyleyebilirim. Nitekim, felsefeciler, hattâ bilim adamları aralarında buna benzer **tartışmalara** sık sık girmekteler. Sorumu tekrarlıyorum: Neden 'bıçak' veya 'armut' sözcüğünün anlamı üzerinde bu tür tartışmalar çıkmıyor da, dildeki başka bazı terimlerin anlamları üzerinde çıkıyor?

"Bıçak" ('bıçma' kökünden geliyor) insanın herhangi bir şey biçmek (=kesmek) amacıyla ürettiği bir âlet, bildiğiniz gibi. Ancak insanoğlu, tutmuş, değişik nesneleri kesmek için başka başka âletler icat etmiş ve bunlara 'makas', 'ustura', 'hızar' gibi değişik adlar vermiş, oysa hepsine birden "bıçak" diyebilirdi.* Çok da iyi etmiş, zira her yeni âlete başka bir ad vermeseydi, kendisinden "bıçak" istediğiniz kişi, istenenin kesici bir âlet olduğunu düşünerek, size ustura veya makas verebilirdi. Kıssadan hisse: Eğer işin başından beri, örneğin yeni bir **felsefe yapma tarzına** yeni bir **ad** takılsaydı, örneğin "melsefe" dense idi, felsefenin ne tür bir düşünme etkinliği olduğu da **tartışma** konusu olmayacaktı.

Aynı şeyi "bilim" için de söylemek mümkün. Ben zaten 'bilim' terimini bilerek seçtim; düşündüm ki, genellikle insanlar hiç değilse bu terimin tek bir belirli anlamı olduğuna inanıyorlardır. Ne

* Nitekim, bazı "fakir" dillerde durum böyledir. Örneğin, Türkçe'de fikir veya görüş ayrılıklarından kaynaklanan sözlü kapışmalara 'tartışma' gibi birkaç karşılık bulunurken, İngilizce'de 18 değişik sözcük vardır. Buna karşılık, akrabalık terimleri açısından Türkçe kadar zengin bir dil yok.

yazık ki, en azından bazı (kavramcı) filozoflar için durum gerçekten de öyle. Ancak doğrudan doğruya kendilerini bilime adanmış olanlar, yani herhangi bir konuda güvenilir bilgi üretmek için çabalayanlar, **kavramcılığı** bir ölçüde terketmişler gibi, nasıl "kesici âlet" denince değişik âletler anlaşılıyorsa, aynı şekilde, **aynı amaca yönelik olmak şartıyla**, çeşitli araştırmalar "bilim" türünün **alt-türleri** sayılıyor, böylece "Bilim nedir?" sorusundan çok, "Fizik nedir?", "Astronomi nedir?", "Psikoloji nedir?" gibi sorular soruluyor.* Tek bilim olarak matematiği gören Platon'a bir yerde hak vermek gerekiyor, zira onun zamanında tek "güvenilir" bilim matematikti, dolayısıyla onu bilim **modeli** veya "örnek bilim" olarak seçmiş olmasına fazla şaşmamak gerekir.

Gene de onun ahlâk ile politikanın da matematik derecesinde güvenilir bir bilim olarak kurulabileceğini düşünmesi yanlış bir dil **anlayışından** kaynaklanıyorsa gerek.

Dilde şüphesiz üzerinde en çok tartışılan genel terimler 'adalet', 'iyilik', 'güzellik' ve bunların zıtları olan terimlerdir.

(16) Perikles **âdil** bir devlet adamıydı

cümlesinde geçen 'âdil' sözcüğü ile,

(17) Perikles **uzun boylu** bir adamdı

* Gene de örneğin teorik fizikçilerin deneysel fizikçileri, her ikisinin de "insan bilimleri" ile uğraşanları küçümsemeleri, hele "tarih" ve "felsefe" gibi disiplinleri **bilimden** saymamaları onlarda da gizli bir Platonculuğun belirtisi olsa gerek. Bugün de "Psikiyatri bir bilim midir?" sorusunun ciddiyetle tartışıldığını görüyoruz. Bundan da anlaşılabilirliği gibi, "kavramcılık virüsü" neredeyse hepimizin kanına girmiş. Oysa en gerçekçi tavır bir insanın "güvenilir bilgi" elde etmek için uğraşıp uğraşmadığına bakmak olmalıdır. Benim "mythos"ları bilimsel teorilerin ilk biçimleri saymamın da nedeni bu.

cümlesinde geçen 'uzun boylu' sıfatının aynı tür bir işlevi olmadığı, (16)'yı öne süren kişinin, 'âdil' terimiyle sadece Perikles'i **tasvir etmediğini**, onu ahlâkî, hukukî veya siyasî açıdan **değerlendirdiğini**, yani ona karşı çok olumlu duygular beslediğini, onun başka insanlara karşı davranışlarını **onayladığını** da anlarız. Gerçi bu sözcüğün de **tasvir-edici** bir içeriği vardır, yoksa (16)'yı kullanan kişi bu cümleyle, "Aslan Perikles, yamansın val-lahi!" cümlesinde olduğu gibi, **sadece** Perikles'e karşı duyduğu **hoşlanma** duygusunu dile getirmiş olurdu. Oysa, (16)'yı duyan biri onu kullanana her zaman Perikles'i **neden ötürü** âdil bulduğunu sorabilir; o zaman iddia sahibinin, "Hiç kimsenin hakkını yemez", "Tanıdık tanımadık, herkese eşit muamele eder" türünden tasvir-edici cümlelerle iddiasını savunması, yani onun herkesçe "denetlenebilir" bir iddia olduğunu imâ etmesi gerekir.

Buna göre, (16) türünden önermelerin asıl bu **olgusal içerikler** yüzünden tartışmaya yol açtıkları söylenebilir. Sizin anlayacağınız, başka başka insanlar 'âdil' sözcüğüne değişik anlamlar verdikleri ve (bu nokta çok önemli!) her birinin bu sözcüğün **gerçek** anlamının ona kendisinin verdiği anlam olduğunu var saydığı için tartışıyorlar. İşte bu 'gerçek anlam' deyimini hepimizde az çok **gizli bir Platonculuk** (en azından Aristotelesçi bir anlam teorisi) olduğunu gösteriyor.*

Bu tür tartışmaların bir türlü sona ermemesinin nedenlerine gelince: 'Âdil' terimine belli bir anlam veren kişi bu terimin bu anlama uygun bir biçimde kullanılması gerektiği konusunda ayak

* John Rawls adındaki İngiliz filozofunun "The Concept of Justice" ("Adalet Kavramı") başlığını taşıyan eseri tam 600 sayfa. İnsanların "adaletin ne olduğu" (bugünkü deyimle, "adalet" genel teriminin ne gibi anlamlarda kullanıldığı) konusunda niçin bir türlü anlaşamadıklarını kolayca tahmin edebilirsiniz.

diretir ve bu gereğe uymayanları "kavramsal bilgisizlik"le suçlar.* Burada ikinci bir soru sormamız gerekiyor: "İnsanların böyle davranmalarının nedeni ne olabilir?"**

(16) türünden bir iddiayı öne süren kişinin **gerekçelerini** kabul etmeyen veya yeterli bulmayan kişinin onunla tartışmaya girecek yerde, "Ha, demek sen adaletten bunları anlıyorsun, oysa ben senin gibi düşünmüyorum, zira **benim adalet anlayışıma göre ...**" diyerek burada tartışmaya gerek olmadığını belirtmesi de mümkündü. Böyle davranmakla, "Renkler ve zevkler tartışılmaz" tekerlemesine "Kavramlar tartışılmaz" diye bir yenisini eklemiş olurdu. Nitekim, daha önce de belirttiğim gibi, sofistler bu yolu tutacaklardır. Genel terimlerin anlamları (veya kavramların kullanılma tarzları) insandan insana değiştiğine göre (=relativizm) yapılacak tek bir şey kalıyordu: İnsanları (bizim anladığımız anlamda) Perikles'in **âdil** bir insan olduğuna **iknâ etmek**. İsterseniz buna, insanlara kendi **adalet anlayışımızı aşlamak** ve böylece onları bu anlayış doğrultusunda davranmaya özendirmek de diyebiliriz. Zevkler tartışılmaz, ama istenirse, başkalarına **aşılabilir**.

Bu konuda Platon'un, dolayısıyla Platoncuların tutumu bunun tam tersi: **Değerlendirici** terimlerin de, tıpkı matematik terimleri gibi, tek ve belirli bir anlamları vardır, ama bazıları bunları bilir, bazıları bilmez, dolayısıyla eğer bunlar bir tartışmaya yol açmışsa, bundan bilgisizler **sorumludur**. İşte "fikir suçu" diye bir şey olduğu inancı da buradan kaynaklanıyor.

* İleride göreceğimiz gibi, bütün ideolojiler bu tür bir varsayıma dayanmaktadır.

** Bu soruya ancak "davranış psikolojisi" aracılığıyla cevap verilebileceği açık olsa gerek. Benim bu konudaki açıklamalarım da bu amaca yönelik.

İşin ilginç yanı, Platoncuların **tasvir-edici** kavramların neden olduğu anlaşmazlıklarda taraflardan birinin sadece yanıldığını kabul etmesine karşılık, **değerlendirici kavramların söz konusu olduğu anlaşmazlıklarda yanılan tarafın aynı zamanda** suç işlediğini varsaymaları. Buna göre, (16) yı öne süren kişi "adalet"in ne olduğunu **gerçekten** biliyorsa, (16) yı yadsıyan kişi yalnız bilgisizliğini sergilemiyor, aynı zamanda suç işliyor demektir.

Psikolojik araştırmamıza biraz daha devam etmek için şu sorunun cevabını bulmaya çalışalım: "(16) türünden bir iddiayı öne süren kişi onun hiçbir zaman **yanlışlanamayacağı** konusunda neden ayak diretir?"

Burada şu ihtimaller âkla geliyor: 1) Kişi 'âdil' sıfatını hep belli bir biçimde kullanmaya alışık olduğu için, bu onda neredeyse "şartlı bir refleks" haline gelmiştir ve bu alışkanlığından bir türlü sıyrılamamaktadır. 2) 'Âdil' sıfatı onun için hoşlandığı ve **her** insanda görmeyi özlediği bir niteliği dile getirmektedir; oysa insanın özelemlerinden vazgeçmesi hiç de kolay değildir. 3) Kişi "hükmetme içgüdüsü"nü etkisi altındadır, bu nedenle de toplumda **herkesi** âdil davranmaya zorlamak ihtiyacını duymaktadır. Birinci ihtimal daha çok "sıradan insan" dediğimiz, kültürsüz kişiler için geçerli olsa gerek. Bunlar 'âdil' sözcüğünün daha çok Perikles gibi insanlara uygulandığını görmüşler, böylece onu bu tip insanlara uygulamak alışkanlığını edinmişlerdir, dolayısıyla bu terimin geçtiği herhangi bir tartışmada bu alışkanlıklarından vazgeçemedikleri için, tartışmanın uzayıp gitmesine yol açarlar. Bu konudaki inatlarını bazen "Gerçek adalet şudur veya budur" gibi etkileyici cümlelerle haklı göstermeye çalışırlar. İkinci ihtimale gelince: Bütün değeren-

dirici terimler (elbet bu arada 'âdil' terimi) insanın hoşlandığı, dolayısıyla onayladığı bir niteliği dile getirdikleri ve insanlar hoşlandıkları nitelikler veya onayladıkları davranışlardan kolay kolay vazgeçemedikleri, üstelik aynı duyguları başkalarının (hattâ herkesin) paylaşmasını istedikleri için, (16) gibi bir iddianın **yanlışlanabileceğine** gönülleri razı olmaz. İnatçı tartışmalarda üçüncü ihtimale daha fazla yer vermek gerektiğini düşünüyorum. Gerçi "hükmetme içgüdü" azıcık da olsa herkeste vardır, ama bazı insanlarda bunun tam bir tutku, hattâ "bağımlılık" halini aldığını görüyoruz. İnsanları bu bakımdan yumuşak başlılar, otoriter tipler ve mütehakkim insanlar diye üç büyük öbeğe ayırmak mümkün. Çocuklarının davranışlarına neredeyse hiç karışmayan, bu konuda onları kararlarında tümüyle özgür sayan ana-babalar olduğu gibi, onları kendi mânevi egemenlikleri altında tutmaya çalışan, bu nedenle de ikide bir onların davranışlarını eleştiren ana-babalar da vardır. Bir de bütün toplumu kendi istekleri doğrultusunda yönetmeye kalkışan "diktatör ruhlu" (dediğim-dedikçi) insanlar var. İşte bu sonuncular da "hükmetme tutkusu" karşı konulmaz bir itilim halini alıyor.

Diktatörler bazen başkalarıyla yaptıkları veya yapmak istedikleri şeyler konusunda tartışmaya girseler bile, karşılarındakileri iknâ edemeyeceklerini anladıkları an, onları susturma yolunu seçerler. Elbet **olgusal** sorunlar da insanlar arasında tartışmalara yol açabilir. Bu tür tartışmaların giderilmesi ancak hangi görüşlerin doğru, hangilerinin yanlış olduğunun saptanması ile mümkündür. Burada konunun **uzmanı** diye bilinen kişilerin görüşleri genellikle kabul edilir ve böylece sorun çözülmüş olur. Ancak **değerlendirici** terimlerin anlamı bazen kişiden kişiye değiştiği için, bu türlü terimlerin geçtiği tartışmaların sonuçlandırılması çoğu zaman, kendisini "kavramlar" konusunda bilgi sa-

nan diktatör ruhlu kişinin kendi çözümünü zorla kabul ettirmesiyle gerçekleşmektedir.

Kavramlar konusunda kendini dünyanın en bilgili insanı sandan Platon da bugün "diktatörlük" diye adlandırdığımız bir yaşam biçimini ideal toplum-düzeni olarak düşünmüş, hattâ böyle bir toplumu gerçekleştirmenin yollarını aramıştı. Böyle bir toplumda yönetici mevkiine --o zamanlar "filozof" denen-- **bilge kişiler** getirilecek, bu bilgelerin alacağı kararlar halk (yani yönetilenler) için "yasa" yerine geçecekti. Matematik dışındaki bütün iddiaları **doxa**, yani **görüş** öbeğine atan Platon "cesaret", "adalet", "dürüstlük" ve "dostluk" gibi erdemlerin --tıpkı matematik kavramları gibi-- birer bilgi objesi olduklarını, dolayısıyla (bilmeyenlere) **öğretilebileceğini** ve öğretmenlerin de "filozof" olacağını iddia ediyordu. Onun düşlediği toplum düzeni belki bir "erdem diktatörlüğü" olacaktı, ama herkes ancak böyle bir diktatörlükte güven ve mutluluğa kavuşacağı için, herkesin bu tür bir düzeni benimsemesi şarttı. Bu fikirlere bakarak, Platon'u daha çok "hükmetme" tutkusu nedeniyle kavramcılığı seçmiş olanlar öbeğine sokmak mümkün.

'Felsefe' ve 'bilim' de dahil, dildeki pek çok terimin uzun tartışmalara yol açmasının ilk ve belki de en hafif nedeninin "dilsel" alışkanlıklar olduğunu gördük. 'Din', 'san'at', uygarlık', 'kültür', hattâ ilk bakışta sadece tasvir-edici bir işlevi varmış gibi görünen terimlerin onları kullananların değişik alışkanlıklarından kaynaklandığını, bu terimlerin geçtiği "Din nedir?", "Uygarlık nedir?", "Kültür nedir?" sorularının **sorun** olmasından da anlayabilirsiniz. Nitekim, bu ve benzeri konularda binlerce kitap yazılmıştır. Çocukluğumda uzun yıllar sürmüş olan bir tartışmayı hiç unutmam: O zamanın ünlü bazı şairleri "vezinsiz - kafiye-

siz" oldukları halde, **şiiir** adı altında edebî dergilerde piyasaya sürülmüş olan yazıların **şiiir sayılıp sayılamayacağını** tartışıyorlardı. Yanlış hatırlamıyorsam, daha çok Nazım Hikmet'in yazdığı bu tür "vezinsiz - kafiyesiz" şiiirlerin "şiiir sayılamayacağını" iddia edenler çoğunlukta idi, zira onlar 'şiiir' teriminin o zamana kadar hep vezinli - kafiyeleli dizelere uygulandığını gördükleri için, 'vezinsiz şiiir' deyiimi onlara 'tahtadan demir' veya 'şekersiz şurup' deyiimi kadar "anlamsız", hattâ düpedüz "çelişik" (**contradictio in adjecto**) görünüyordu. "Vezinli - kafiyeleli" olmayı şiiirin ayırdedici nitelikleri saymaya alışık olduklarından, Nazım Hikmet'in şiiirlerinin **gerçek** şiiir olmadığında ısrar ediyorlardı. Ancak adı ne olursa olsun, onun şiiirlerinden, vezinli - kafiyeleli şiiirlerden de çok zevk alanların sayısı arttıkça, tartışma tavsamaya başladı ve sonunda büsbütün ortadan kalktı. Oysa bu tartışmayı başlatanlar yeni bir şiiir yazma tarzı ortaya çıkışında, bazı "vezinsiz - kafiyesiz" yazıların da eski tarz şiiirin uyandırdığına benzer duygular uyandırdığına bakarak, bunları **yeni** bir şiiir türü sayabiliirlerdi. Saymamalarının duygusal nedeni, kendi şiiir yazma tarzlarının "eski şiiir" öbeğine itilip gözden düşeceğinden korkmaları idi. Bu insanların bugün yayılmakta olan "anlamsız" şiiir karşısında nasıl bir tepki göstereceklerini kolaylıkla tahmin edebilirsiniz. Aynı şey bütün öteki san'atlar için de geçerli. "Atonal" müziğe **müzik** demek doğru mudur?" sorusu da uzun tartışmalara neden olmamış mıdır? İşin daha da ilginç yanı, "empresyonist" ressamların ilk eserleri salonlara (=sergilere) kabul edilmemiş, yani **resimden** sayılmamışlardı. Demek ki, insanların gözleri ve kulakları belli bir resim ve müzik **biçimine** alışınca, onlarda o biçime uymayan şeyleri resim ve müzik saymamak gibi bir alışkanlık oluşuyor. Buna genellikle "tutuculuk" diyoruz. Belli bir terimi belli bazı şeylerin karşılığı

olarak kullanma alışkanlığını edinen kişi de onun bu şeylere pek benzemeyen nesnelere uygulanmasını istemiyor, hattâ buna bir çeşit "soysuzlaşma" gözüyle bakıyor.

Darwin'in "Evrım Teorisi"ne bu kadar şiddetle karşı çıkılmış olmasını da büyük ölçüde bu **kavram tutuculuğuna** yormak mümkün. Dinî birtakım inançların etkisi altında belli bir "insan kavramı" geliştirmiş olan insanoğlunun, insanın "maymun" denen "aşağılık" yaratıktan türemiş olabileceğini kabul etmesi hemen hemen imkânsızdı. Burada Platoncu - Aristotelesçi bir kavramcılığın önemli bir etkisi olduğu bence şüphe götürmez, zira bu iki filozof, düşünürlerin kafasına değişmez kavramlar olduğu inancını sokmuş bulunuyorlardı, dolayısıyla "evrim" teorisinin kabul edilebilmesi için, insanların bu filozofların telkin etmiş oldukları kavram teorisinden kurtulmaları gerekiyordu. Ne yazık ki, 19. yüzyılın sonlarına kadar bu gerçekleşmeyecekti. Bugün şiirin veya müziğin ne olduğu sorunu bir tartışma konusu olmaktan çıkmış gibi görünüyor. Gerçi bugün de "Uygarlık nedir?", "Kültür nedir?" gibi sorunları irdeleyen pek çok kitap yayınlanıyor, ama bu kitapları açıp baktığınızda bir tür uygarlık veya kültür "tarihi" ile karşılaşıyorsunuz. Daha önce de vurguladığım gibi, felsefe, bilim, san'at, edebiyat, hattâ din gibi yaratıların, yani kültür ürünlerinin tarih boyunca oluşmuş binbir çeşidi var, dolayısıyla bu ürünlerden herhangi birinin "tarihini" yazmak, onların zaman boyunca geçirdikleri çeşitli **değişimleri** anlatmak demektir. Durmadan değişen, yani yeni şekiller alan bir şeyin **özünü** açığa vuran bir tek **tanımla** yetinemezsiniz. Şiir konusundaki tartışmanın yeni bir şiir tarzı veya türü ortaya çıkınca başlamış olması boşuna değildir. Herhangi bir kültür etkinliğinin **nasıl bir şey** olduğu konusunda kafa yoracak yerde, onun **tarihi gelişmesini** anlatmaya kalktığınız an, her türlü kavram tartışmasını

önlemiş oluyorsunuz. Bir insanın **toleranslı** olabilmesi, "Benim en çok hoşlandığım şiir türü verimli kafiyeli olanıdır" diyebilmesine bağlıdır, bu da o insanda "tarih bilinci"nin gelişmiş olmasına bağlıdır. Platon ile Aristoteles kendi zamanlarında pek az şeyin değiştiğinin farkında idiler ve belki de bu nedenden ötürü **kavramcılığa** kapıldılar.

Bugün artık "San'at nedir?", "Gerçek müzik nedir?" veya "Atonal müzik müzik midir?" türünden sorular tartışılmıyor, daha çok "san'at" veya "müzik" adları altında **neler yapıldığı** araştırılıyor, bu da kişisel zevklerin konu-dışı bırakılmasını sağladığı için, bu konularda neler yapıldığının **bilimsel** yöntemlerle araştırılıp incelenmesi mümkün oluyor.

Bu söylediklerim estetik kategorisine sokabileceğimiz alanlar için büyük ölçüde geçerli olmakla birlikte, **ahlâkî**, ama özellikle **politik** konular için bugün de her yerde geçerli değil. Neden acaba? Herhangi bir davranışın **ahlâka-uygun** olup olmadığı sorusuna iki şekilde cevap verilebilir:

1) Toplumun kabul ettiği, dolayısıyla **tartışmaya-kapalı** tuttuğu bir ahlâk kuralları sistemi vardır; bu kurallardan herhangi birini çiğnemeyen bir davranış ahlâka uygundur, yoksa değildir. İş bu kadar basit! Yalnız belli bir toplumda *geçerli* olan ahlâk kurallarından hiç değilse bazıları başka toplumlarda *geçersiz* sayılabilir; o zaman bir ve aynı davranışın bir sisteme göre ahlâka uygun, bir başkasına **göre** "uygunsuz" sayılacağı apaçıktır. Ancak, bir insan **herkes** için geçerli bir ahlâk sistemi olduğunu varsayıyor veya olması gerektiğine inanıyorsa, aynı soruya başka yoldan cevap vermek gerekecektir.

2) Burada **mutlak** anlamda, yani herkes için ve her zaman geçerli sayılan ahlâk kurallarının neye dayandığı sorusu çıkıyor karşımıza. Bu kuralların geçerli olduğunu iddia edenlerin başvurabilecekleri **gerekçeler** şunlardır: a) Bu kurallar Tanrı tarafından bildirilmiştir, Tanrı sözünün doğruluğundan şüphe edilemeyeceğine göre, onları geçerli saymamız gerekir. Buna **dinî ahlâk** diyoruz. Bunun en tipik örneği Musa peygamberin ünlü 10 emrinden oluşan ahlâk sistemidir. (Sonradan bunların bir tek emre indirgenebileceğini Hillel adındaki bir bilge göstermiştir.) b) Bu kuralların geçerli olduğunu insan aklının özel bir yeteneği olduğu iddia edilen **sezgi** yoluyla bilebiliriz. Tanrı'ya ve sezgi denen özel bir yeteneğin varlığına inanmayanlara her iki yol da kapalıdır. c) Geriye bir üçüncü yol kalıyor, o da bu sorunun dayandığı varsayımı yadsımak, bu şekilde **relativist** bir ahlâk anlayışını kabul etmek. Birinci veya ikinci varsayımları kabul edenler bu üçüncü yolun çıkar bir yol olmadığı kanı-sındalar; onlara göre, bir insanın ahlâka uygun bir şekilde davranabilmesi için, ahlâk kurallarının geçerli olduğuna ya kesinlikle **inanması**, ya da bunların doğru olduklarını **bilmesi** gerekir. Platon'un ahlâk anlayışı sezgicilerin görüşüne yakın, nitekim bu görüşe göre, insan, ahlâkın en temel kavramı olan iyilik kavramını, daha önceki bir hayatında görmüş olduğu iyilik ideasını **hatırladığı** için (anamnesis) ve hatırlayabildiği ölçüde **bilir**. Platon'a göre, ahlâkın temel kuralları matematiğin aksiyom ve postulat'larına benzer, dolayısıyla bir davranışın ahlâka uygun olup olmadığını bu kurallardan türetilip türetilmediğine bakarak saptayabiliriz.

Sıradan insanların inandıkları ahlâk kuralları genellikle bağlı oldukları din ile kendi toplumları içinde geçerli olan görgü kurallarından devşirmedir, bu nedenle dinterine ve göreneklerine aşı-

rı derecede bağlı olanlar, bir davranışın ahlâka uygunluğu ve uygunsuzluğu konusunda karar vermekte duraksamazlar ve "uygunsuz" davrandıklarını gördükleri, hattâ sandıkları kişileri cezalandırmakta gecikmezler.* Bu bakımdan "sezgiciler"e benzerler; onlardan ayrıldıkları nokta, herhangi bir **davranışın** ahlâka uygun olup olmadığı konusu üzerinde kafa yormaya gerek görmemeleridir. Dediğim gibi, onlar işlerini hep taklit yoluyla görürler. Sezgici filozofların tutumu biraz farklı: Onlar bir davranışın ahlâka uygunluğunun **akılla** temellendirilebileceğine inandıkları gibi, fırsat buldukları zaman kendi ahlâk anlayışlarını başkalarına da benimsetmek isterler, bu konuda bazen zor kullanılmasını onayladıkları, hattâ istedikleri bile olur.

Ahlâкта relativizmi kabul edenler olduğu gibi, ahlâk terimlerinin hiçbir tasvir-edici anlamları olmadığını, sadece onaylama-onaylamama, beğenme-beğenmeme gibi **duygusal tepkileri** dile getirmek amacıyla kullanıldıklarını iddia eden filozoflar da olduğunu bu vesile ile hatırlatmak isterim. Bunlara göre, ahlâkî yargıların hiçbir bilgisel içeriği olmadığı için, ahlâk sorunları **söz-de-sorunlardır**, dolayısıyla, onlar üzerinde araştırma yapmak da, tartışmak da anlamsızdır. Örneğin (16) yı dile getiren kişi sadece Perikles'den hoşlandığını açığa vurmakta, onda herhangi bir "objektif" niteliğin bulunduğunu iddia etmemektedir, dolayısıyla (16) yı yadsıyan biri çıkarsa, yapacağı tek akıllıca iş gülüp

* Kültürsüz insanların ahlâk konusunda bazen son derece **bağnazca** hareket ettiklerini görüyoruz. Nitekim, bundan 3-4 yıl kadar önce Fransa'nın Colmar kentine yerleşmiş olan bir Türk ailesi, liseye giden genç kızlarının Fransız erkek arkadaşlarıyla biraz fazlaca sıkı fıkı olduğunu görünce kızı uyarmışlar, ama onun eskisi gibi davranmakta devam ettiğini görünce, toplanıp ölüm cezasına çarptırılmasına karar vermişler, ancak ceza vermenin sadece hâkimlerin yetkisinde olduğunu bile düşünemeyecek kadar "cahil" olduğu anlaşılan aile, kardeşini öldürme görevini kızın ağabeyisine vermişler. Ağabey müebbet hapse, ana ile baba da yirmişer yıl ağır hapis cezasına çarptırılmışlardır.

geçmektir. Bu besbelli ki, relativizmden de aşırı bir tutum. Ancak insanların davranışlarını ahlâkî açıdan çoğu zaman **kınadığımızı-za**, hattâ **neden ötürü** kınadığımızı açıklamak ihtiyacını duyduğumuza göre, ahlâk yargılarının belli bir bilgisel içeriği olduğunu da varsayıyoruz demektir.

Politik değer-yargılarında da durumun üç aşağı beş yukarı aynı olması gerekeceğini düşünebilirsiniz, ama burada durum biraz daha ciddî görünüyor, zira politika felsefesinde insanların ne tür bir toplum düzeni içinde yaşamak istedikleri veya ne tür bir toplum düzeni içinde "en mutlu" olabileceklerini düşündükleri söz konusu. Burada sorun genellikle "**En iyi** toplum düzeni hangisidir?" biçiminde dile getirilir. Sorunun soruluş biçiminden de anlaşılacağı gibi, "en iyi" toplum düzeni diye bir şeyin, var olmasa bile, ilerde gerçekleştirilebileceği varsayılmaktadır. Ahlâk felsefesinde, var olan bir toplum içinde insanların birbirlerine karşı nasıl davranmaları gerektiği araştırma konusu olduğu halde, politika felsefesinde gerektiğinde içinde yaşanan toplum düzeni-ne son verip herkesin daha mutlu olabileceği yeni bir düzen kurmak söz konusu. Burada **gözlemlerden** çok **özlemlerin** öne çıkacağı apaçık olsa gerek. Yalnız,

(18) En iyi toplum düzeni hangisidir?

sorusu biçim bakımından,

(19) En uzun nehir hangisidir?

sorusuna benzediğinden, tıpkı (16) ve (17) sorularında olduğu gibi, (18) ile (19) a da **aynı yöntemle** cevap verilmesi gerekeceği düşünülebilir. Oysa (18) de geçen 'iyi' terimiyle, (19) da geçen 'uzun' teriminin aynı işlevi yerine getirdiğini düşünmek doğru olmasa gerek. Nitekim, burada 'iyi'nin bir **özlemi**, 'uzun'un ise bir **gözlemi** dile getirdiği apaçık görünüyor.

Ne var ki, Platon'un hiç de öyle düşünmediğini görüyoruz, zira ona göre idealar dünyasında ayrıcalık gayricalık yoktur; ancak kimimiz onları açık-seçik bir şekilde hatırlar, kimimiz bulanık bir şekilde. Bundan şu sonuç çıkıyor: Bir filozof hangi toplumsal düzenin en iyisi olduğunu **düşünerek**, yani idealar dünyasındaki yaşantılarını **hatırlayarak** bulabilir, daha doğrusu **bilebilir**. "Erdem"i **öğretebileceğini** iddia eden Platon'a göre, en iyi toplumun hangisi olduğunu bilmek, dolayısıyla öğretmek ancak **filozofun** başatabileceği bir iştir.*

Ne var ki, Platon'un düşüne düşünce bulduğu "en iyi" toplum düzeni bugün "diktatörlük" dediğimiz rejimlerin belki en berbatı. Bu konunun ayrıntılarına girmeyeceğim, ancak Platon'un düşlediği toplumda şairlere bile yer verilmediğini, tanrılara inanmayanların da ölümle cezalandırılacağını duymak bile bu toplumun ne çekilmez bir toplum olacağını göstermeye yeter. Perikles'in kurduğu Atina demokrasisi Sokrates'i "yeni tanrılar getirip gençliği baştan çıkarıyor" diye ölüme mahkûm etmişti. Platon ise düşlediği ideal toplumda eski tanrıları tanımayanların öldürülmesi gerekeceğini savunuyordu. Bu ölçüde demokrasiye düşmanlığı o sırada iktidarda olan demokratların, sevgili hocası, kusursuz insan Sokrates'i öldürmüş olmalarından kaynaklanmış olsa bile, **aristokrat** bir aileden gelen Platon'un "mütehakkim yaradılış"ta bir

* İleride göstermeye çalışacağım gibi, en iyi toplum düzeninin hangisi olduğunu sadece **filozoflar** araştırmışlardır, zira sıradan adamın bu tür bir sorunu merak etmesi söz konusu değildir. Bu nedenle o sadece içinde doğup büyüdüğü toplumda günlük sorunlarını çözmeye çalışmakla vakit geçirir. Bu bakımdan sıradan adamın genellikle "tutucu" olduğu söylenebilir. Proleteryanın bir gün kapitalizme baş kaldıracağı iddiası da Marksçıların ortaya attıkları bir iddiadır, zira köylüler gibi, toplumun en "kültürsüz" katmanını oluşturan işçi sınıfı kendisini harekete geçmeye teşvik eden bir **lider**, yani **fikir adamı** olmadan kılını bile kıpırdatamaz. Tarihte kölelerin ve köylülerin başkaldırdığı dönemler olmuştur, ancak o zaman bile onları yöneten bir **şef** vardı.

insan olduğu şüphe götürmez. **Dediğim-dedikçi** bir tek kişinin yönettiği baskıcı rejimlere "diktatörlük" diyoruz.* Bu türün belki en korkunç örneklerini sözde uygar olan üç Batı ülkesinde, yani Mussolini'nin İtalya'sında, Hitler'in Almanya'sında, bir de Lenin ile Stalin'in Rusya'sında görüp yaşadık. Her üç diktatörlükte de Platon'un düşündeki ideal toplumdan çizgiler bulabilirsiniz.

† Bütün bunları insanın düşünceleri ve özlemleri ile **mizacı**, yani psikolojik yapısı arasındaki ilişkiyi hatırlatmak için söylüyorum. Platon'un otoriter, dediğim-dedikçi veya buyurgan bir yaradılıştaki oluşunun, onun idealar öğretisine de damgasını vurmuş olduğu bana çok muhtemel görünüyor. Dolayısıyla, "en iyi" toplum düzeninin nasıl bir şey olacağını düşünürken mizacının ona dayattığı duygusal tercihlerin etkisi altında kalmış olmalı. Hattâ **kavramcılığın** Aristotelesçi versiyonunda bile benzer etkilerin işe karışmış olması muhtemel.**

* 'Diktatör' sözcüğü Fransızca olup 'dicter', yani 'söylediklerini yazdırmak' fiilinden türetilmiş bir isimdir; bu bağlamda "diktatör" arzularını dikte ettiren, başka bir deyişle, emirler veren, buyuran anlamına geliyor. (İng. 'dictator' sözcüğü de Fransızca 'dictateur' sözcüğüne benzetilerek uydurulmuş olsa gerek. Alm. 'Diktator' sözcüğü de.)

** Eğer bu tahminim doğru ise, politikada relativizmin demokratik bir yaşam biçiminin tercih edilmesine yol açacağını düşünmek de akla-yakın bir görüş olacaktır. Biraz ilerde bu temayı işleyeceğim. O zaman demokrasinin "en iyi", yani insanları "en mutlu eden" değil, onların "mutsuzluğuna en az yol açan" bir yaşam biçimi olduğu görülecektir.

V

ÖZLEMSEL DÜŞÜNÜŞ

VE

BAŞLICA ÇEŞİTLERİ

A. Özlemsel Düşünüş (Wishful Thinking)

İnsanın fikir, görüş ve inançlarının umut, kaygı, korku ve özlem gibi güçlü duyguların etkisi altında kalmasına "özlemsel düşünüş" diyoruz.* Bu sanıldığından çok daha yaygın bir olgu, ama insanların neredeyse kanına işlemiş olan kavramcılık bu gerçeği büyük ölçüde insanların gözünden kaçırabiliyor.

Nitekim, daha önce de belirtmeye çalıştığım gibi, özellikle sıradan insan (16) ile (17), (18) ile (19) cümlelerinde geçen **bütün** sıfatların nesne ve davranışları **tasvir etmek** amacıyla kullanıldığını sanır. Buna göre, "olgusal yargı - değer yargısı" ayrımı diye bir şey yoktur, dolayısıyla **bütün** iddiaların **olgusal** iddialar gibi denetlenmesi gerekir. Oysa, hatırlayacağınız gibi, (17) ile (19) un bir türlü sonuçlandırılmayışından, bunlarda geçen bazı terimlerin dilde tasvir etmekten başka bir görevi olması gerektiği sonucunu çıkarmıştık. Bu görüşümü şu şekilde de pekiştirebileceğimi sanıyorum. Örneğin,

(20) Gerçek dostluk karşılıklı sevgiye dayanır

* İngilizce'de buna "wishful thinking" denmesi aslında pek doğru değil, zira insanların inançlarını sadece umut ve arzuları değil, kaygı ve korkuları da etkiliyor. Belki bizim buna "duygusal düşünüş" dememiz daha uygun olurdu, ama yerleşmiş bir geleneğe uymak için Anglo-Sakson ülkelerinde sürekli kullanılan bu deyiimi biz de aynen muhafaza etmeyi uygun gördük.

- (21) **Gerçek** demokrasi bireylere en çok özgürlük sağlayandır
(22) **Gerçek** felsefe insana "bilimsel düşünme" alışkanlıkları

kazandırandır

cümlelerinde fazladan 'gerçek' sözcüğünün kullanılmış olması-na karşılık, neredeyse hiç kimsenin,

- (23) **Gerçek** elma sulu ve tatlı olanıdır

- (24) **Gerçek** masadört ayaklı ve dikedörtgen biçiminde olanıdır

türünden cümleler kullanmaması (20) - (22) iddialarında geçen 'gerçek' sözcüğünün dilde adı geçen nesneleri dile getirmekten **başka** bir görevi olduğu izlenimini uyandırıyor. Bu da bu cümleleri kullanan kişinin dostluktan en çok neyi **beklediğini**, en çok hangi tür demokrasiyi **beğendiğini**, en çok **özlediği** felsefe türünün hangisi olduğunu vurgulamak istediğini gösterir. İnsanlar genellikle başkalarını da kendi beklenti, beğeni ve özlemleri doğrultusunda etkilemek istedikleri zaman, iddialarının başına bu 'gerçek' sözcüğünü koyarlar ve böylece dostluğun, demokrasinin ve felsefenin (itibar edilmemesi gereken) **sözde** veya **sahte** türlerinin de bulunduğu imâ etmeye çalışırlar. Oysa bu iddialarını,

- (20') Benim anlayışına göre, **dostluk** sevgiye dayanmalıdır

- (21') Ben **demokrasiden** daha çok bireylere elden geldiğince çok özgürlük sağlayan bir yaşam biçimini anlıyorum

- (22') Felsefe her şeyden önce insanlara **bilimsel düşünme** alışkanlıkları kazandırmaya çalışmalıdır

biçiminde de dile getirebilirlerdi, ama genellikle **kavramcılar** buna yanaşmazlar, zira onlara göre felsefeyi felsefe yapan belli bir (veya birkaç) **temel** özellik vardır, bu nedenle **kavramcı** bir filozof 'gerçek' sözcüğünü bile kullanmamaya özen gösterir. Oysa

herhangi bir "felsefe tarihi"ni açtığınızda, çeşit çeşit "felsefe anlayışları"na rastlarsınız ve çoğu zaman bu anlayışlar arasında **ortak çizgiler** olmadığı gibi, zıtlıklar bile vardır.

Aynı şeyin 'bilim' sözcüğü için de geçerli olduğunu söylersem, içinizden bazıları şaşkınlık geçirebilir. Öyle ya, 'bilim' sözcüğü "her türlü güvenilir bilgi elde etme amacıyla gene güvenilir yöntemlerle yürütülen sistematik çabalar"ı sembolize eden bir sözcük değil mi? Ne yazık ki, bilim felsefecileri bilimin **ne olduğu** konusunda da bir uzlaşmaya varmış değiller; hattâ bilim adamlarının kendileri de aynı durumda.* Nasıl bilimin alt-türleri varsa, bilim felsefelerinin de değişik türleri var. Hepsinin **amacı** bir olsa da, kullandıkları ölçütler farklı olabiliyor.

'Bilim' gene de insanların anlamı üzerinde en çok anlaştıkları bir terim. Gerçi bilim kültür etkinliklerinden sadece birisi, ama bilim adamlarının yaptıkları işin **amacı** üzerinde anlaşabilmeleri bile san'at, edebiyat, din, ahlâk, politika ve hattâ felsefe gibi öteki kültür etkinliklerine kıyasla onlar arasında belli bir birlik sağlanmasına yetiyor. Daha çok akla dayanan **teorik** fizik, daha çok gözlem ve deneye dayanan **deneysel** fizikten oldukça farklı bir uğraş olduğu için, her bir alanın uzmanları öteki öbekten uzmanları "Onlarınkı de bilim mi?" der gibi, küçümsedikleri olur. Temel bilimlerle uğraşanların temel olmayan bilimlerle uğraşanları, her ikisinin de "insan bilimleri" ile uğraşanları küçümsediklerini görüyoruz; aralarında "psikoloji", "sosyoloji", hattâ "antropoloji"yi henüz **proto**-bilim sayanlar olduğu gibi, örneğin "tarih" ile "psikiyatri"yi hiç bilimden saymayanlar da var. Sözün kısası, belli bir bilim dalında uzmanlaşan herkes o dalı bir tür "örnek bi-

* Nitekim, bilim felsefecisi Rom Harré bu konuyla ilgili kitabına "The Philosophies of Science" (**Bilim Felsefeleri**) adını vermiş.

lim" gibi görüyor ve bu örneğe uymayan bilimsel uğraşları "bilim" adına lâıyk görmüyor.

Burada gizli bir **kavramcılığın** iş başında olduğu bence şüp-he götürmez. Kavramcılığın oluşmasında da "özlemsel düşünüş"ün büyük payı var gibi görünüyor. "Din", "ahlâk", "politika" konularında özelemlerin gözlemleri iyice bastırıldığı söylenebilir. Nitekim,

(25) **Gerçek** din İslâm dinidir

(26) **Gerçek** ahlâk insanı bir araç değil, bir amaç olarak gör-enidir

(27) Gerçek demokrasi insan özgürlüğünü alabildiğince artır-anıdır

gibi iddialar insanların dinî, ahlâkî ve politik özelemlerini dile getirir. Bunun böyle olduğunu, başkalarının bunlarla **bağdaşmaz**, hattâ **çelişik** iddialar öne sürmelerinden de anlayabilirsiniz. Örneğin, (25)e karşılık,

(25') **Gerçek** din Hıristiyanlıktır (Museviliktir, Buddhacılıktır)

(26) ya karşılık,

(26') **Gerçek** ahlâk toplumda birlik (güvenlik, kardeşlik, vb.) sağlayanıdır

(27) ye karşılık,

(27') **Gerçek** demokrasi insanlar arasında dirlik (ekonomik eşitlik, sosyal adalet, vb.) sağlayanıdır

iddialarını öne sürenler vardır. Bu yüzden de din, ahlâk ve politika konuları sürekli tartışmalara yol açmaktadır.

Değer-yargıları insanların beğenme, onaylama, hoşlanma gibi duygularını dile getirdiklerine göre bunların özlemisel düşünüşle çok yakın bir ilişkisi olacağı bellidir. Bu yargıların insanın sosyal yaşamına kılavuzluk edecek olan belli bir **fikir sistemi** oluşturması durumunda "ideoloji"den söz ediyoruz. Bundan sonraki bölümde bu ideolojilerden söz edeceğiz.

B. Özlemisel Düşünüşün Başlıca Çeşitleri

Özlemisel düşünüşün dış-dünyada olan bitenle değil, insanın kaygı ve korku duyduğu, dolayısıyla istediği ve özlediği şeylerle ilgili olacağının yukarıda teklif ettiğim tanımdan da çıkarılabileceğini sanıyorum. Bu alanda daha çok **değer-yargılarının** işe karışacağı da apaçık olsa gerek. Burada her inanç, görüş veya öğreti insanın duygularının etkisinde olduğu ve bu duygu alanında bir insan bir başkasına benzemediği için, bu yargılarda, bizim dışımızda olup bitenle ilgili yargılarımızda olduğu gibi, kendimizi aradan çıkarmamız, dolayısıyla herkes tarafından aynı şekilde denetlenen sonuçlara varmamız imkânsız görünüyor. Öyle ya, kaygılarla korkular, arzularla özelemler insandan insana değişiyor. Gene de bu durum değer-yargılarında tartışma olmasını önlemiyor; tam tersine, en şiddetli ve sonuçlandırılmaz tartışmalar bu alanda oluyor. Bunun her insandaki gizli kavramcılıkla hükmetme tutkusundan kaynaklandığını daha önce belirtmiştim. Çoğu insan başkalarının aynı şeylerden kaygı veya korku duymasını, aynı şeyleri özlemesini istediği için, onları ilkin kendi gibi duymaya, düşünmeye ve davranmaya iknâ etmeye çalışıyor, bunu başaramayınca sinirlenip zor kullanma yoluna sapıyor.

1) Din

Burada ne din psikolojisi yapmaya zamanımız var, ne de din sosyolojisi veya tarihi. Benim amacım, bir felsefeci olarak, dinin

ne tür bir "zihinsel" içeriği olduğunu kısaca açıklamaya çalışmak.

Görebildiğim kadarıyla, dinler "özlemsel düşünüş"ün en fazla etkin olduğu alan. Burada neredeyse insanın bütün inançları kaygıları ile korkularının, istek ve özlemlerinin etkisi altında. Çok-tanrılı dinlerde birçok tanrının, tek-tanrılı dinlerde ise bir tek tanrının bütün dünyada olup bitenleri yönettiği, bu arada insanoğlunun alın yazısını belirlediği inancı hâkim. Buna bütün dinlerin temel inancı da diyebiliriz.* Bu inancın kendisi büyük ölçüde insanın korku ve özlemlerinin ürünü olsa gerek. Dünyada milyonlarca **ateist** (tanrıların varlığına inanmayan) insan olduğuna göre, **tanrı fikri** psikolojik bir ihtiyaçtan doğuyor olmalı. Bir partide Laplace'la karşılaşan Napoléon ünlü fizikçiye şu soruyu yöneltir: "Üstat, kitabınızda** hiç Tanrı'dan söz etmiyorsunuz, neden acaba?" Laplace'ın cevabı da kendisi kadar ünlüdür: "Bu hipoteze ihtiyacım yok, haşmetmeap!"

Laplace'ın cevabı genellikle bugünün bilim adamlarının tutumunu yansıtıyor, ama eski dönemlerde bilim adamlarının da büyük çoğunluğu en azından bütün evreni **yaratmış** olan, hattâ onu "doğa yasaları"na göre **yöneten** bir tanrının var olduğuna inanıyor, **yaratıcı** bir tanrıya gerek görmeyen bazı filozoflar, örneğin Aristoteles, evrende ilk hareketi başlatan (**primum movere**) bir varlık olarak tanrıya inanıyorlardı. Ancak sıradan insanın tanrısız **edemediği** anlaşıyor. Eski bir Mezopotamya (Sümer) mythos'u olan **Enuma Eliş**'ten çok-tanrılı dinler hakkında bir fikir

* Dünyada herhangi bir tanrı inancına dayanmayan Buddhacılık veya Taoculuk gibi dinler de var; bunlara **mistik** ahlâk felsefeleri demek de mümkün. Amaç, insanı mânen ve ahlâkça "mükemmelliğe" kavuşturacak olan bazı yaşam formülleri sergileyip insanları Buddha'nın veya Lao-Tse'nin özlediği biçimde davranmaya yönlendirmek.

** Napoléon'un o sırada yeni çıkmış olan "Système du Monde"u karıştırmış olduğu anlaşıyor.

edinmiş olmalısınız. Bu dinlerde insan davranışlarını yönlendirmek amacıyla konmuş olan **pratik** kurallar yanında, evrenin oluşumu ile ilgili bazı **teorik** fikirlere de yer verildiğini gördük. Bunları en ilkel bilimsel teoriler sayabileceğimizi, yalnız bu teorilerin üretilmesinde en büyük rolü hayâl-gücünün üstlendiğini, buna karşılık, gözlem, deney ve onların bir uzantısı olan "sağduyu"ya çok az yer verildiğini gördük.

Musevilik, Hristiyanlık, İslâm dini gibi tek-tanrıcı (monotheist) dinlerde "yaradılış" mythos'ları yanında pratik kaygıların daha ağır bastığı görülüyor. Binbir doğal ve sosyal çalkantı, hattâ felâketin insanları tehdit ettiği dönemlerde üretilmiş olan bu dinler hem insanoğluna bir umut ve teselli kaynağı olacak, hem de ona toplum içinde güvenli ve huzurlu bir yaşam sürdürmesini sağlayacak olan sosyal davranış kurallarının neler olduğunu öğretecekti. Nitekim, halk arasından en zeki ve en duyarlı kişilerin kurmuş olduğu bu dinlerde bugün ahlâk, hukuk, hattâ siyaset öğretilerine girmiş olan birçok kural bulmak mümkün.

Yalnız bu dinlerin Kutsal Kitaplarında, insanların birbirlerine karşı nasıl **davranmaları gerektiğinin** peygamberlere Tanrı tarafından bildirildiği (revelation), dolayısıyla insanların Tanrı sözüne **inanmaları** ve gönderdiği buyruklara harfi harfine uymaları gerektiği yazılıdır. İnsanların bencil oldukları ve davranışlarını kendi istek ve çıkarlarına uygun biçimde ayarlayacakları meydana. Ancak o zaman da toplumda huzur, güven ve barış sağlamak mümkün değil, dolayısıyla insanların aralarında bazı **ortak** davranış kurallarına göre hareket etmeleri şart. Gelin görün ki, her biri başka telden çalan insanların bunu kendi başlarına sağlamaları imkânsız. (Sokrates bile bu konudaki araştırmaları sonunda bu sonuca varmamış mıydı?) O halde bunu sağlama-

nın bir tek yolu vardır: Bu kuralların Tanrının arzu ve dileklerini dile getirdiğine, dolayısıyla onlardan **şüphe edilemeyeceği-ne** insanları iknâ etmek. İşte Kutsal Kitapların da bunu sağlama-ya çalıştıkları söylenebilir. Böylece dinlerin insanlara **inanma** zorunluluğu, dolayısıyla **şüphe etmeme** yükümlülüğü yüklediğini görüyoruz, bu ise bilimsel düşünme kurallarına taban tabana zıt bir tavrı. Bilim ile din arasında temel bir **bağdaşmazlık** olduğu inancı da buradan kaynaklanıyor olsa gerek.

Bu inancın bilgi üretmeyi yaşamlarının *asıl* amacı olarak gören filozoflarla bilim adamlarından bir kısmının görüşü olduğunu kolaylıkla tahmin edebilirsiniz. **Değer-yargıları** konusunda tümüyle duygucu (=emotivist), hattâ relativist bir tutum almaya şu veya bu sebeple yanaşmayan bazı filozoflarla bilim adamları, bu konuda dinî inançlara yer verilebileceğini, hattâ sıradan insan için bunun **kaçınılmaz** olduğunu düşünüyorlar. Bu düşüncelerinde ne derece **haklı** olduklarını tartışmanın bir yararı olacağını sanmıyorum, zira bir insanın herhangi bir konuda **haklı** olup olmadığını araştırmak da bizi ister istemez değer-yargılarına götürecektir. Oysa ne bugüne kadar bu yargılar üzerinde bir anlaşmaya varılabilmıştır, ne de bundan sonra varılması mümkündür. Nedeni çok basit: Bu yargılar büyük ölçüde **duygusal tercihlerimizi** dile getirir! Bir rengin sarı mı, yeşil mi olduğuna (sıkışınca elektromanyetik dalga boylarına başvurarak) karar vermek mümkündür, ama bir tablonun güzel mi, çirkin mi olduğu konusunda uzlaşmak her zaman mümkün değildir. Aynı şekilde, davranışlarımızı istek, arzu, korku, umut ve özlem duygularımız belirler, oysa bu duygular insandan insana, hattâ aynı insanda zamandan zamana değişir. Gözlemlerimiz algılarımızın, algılarımız da duyularımızın ürünüdür. Duyu organları her insanda **aynı** olduğuna göre (bazı anormal durumlar dışında) gözlemlerimi-

zin de hemen hemen aynı olduğunu düşünebilirsiniz, oysa aynı şey **duygularımız** için geçerli değil. Bazı insanlar köpeklerden korkar, bazıları korkmaz, dolayısıyla yaklaşan bir köpek karşısında bu iki insan türünün tepkileri de farklı olacaktır. Bu durumda hangi tepkinin "doğru" olduğunu tartışır mıyız? Her tartışma insanlar arasında ortak ölçütler veya standartlar olduğu varsayımına dayanır.

Şimdi gene dinî inançlar konusuna dönebiliriz. Bu inançların çoğu zaman gözlemsel bir kaynağı olmadığı gibi, rasyonel (akıl-ürünü) bir dayanağı da yoktur, bu nedenle onlar --dinî deyimle-- **imanın** konusudurlar. Bu düşünceyi iyice vurgulayan (Tertullianus ve Lactantius gibi) *imanc* (fideist) denilen din adamları olduğu gibi, imanın, dolayısıyla dinî inançların akılla uyuşabileceğini iddia eden (örneğin, Aquinolu Aziz Thomas gibi) ilâhiyatçılar da var. Demek ki, dinî inançların **epistemolojik** statüsü konusunda da düşünürler arasında bir anlaşma yok. Öyle sanıyorum ki, **imancılar** bilgiye hiç değer vermeyen, hattâ "ruhun kurtuluşu" açısından bilgiyi zararlı ve tehlikeli gören, dünyada olup biteni anlama arzusu anlamında **merak** bir "şeytan dürtüsü" sayan kişiler. Çoğu din adamı olan bu kişiler arasında **filozof mizaçlı**, dolayısıyla bilgiye en azından ruhun kurtuluşu kadar değer ve önem veren, bu nedenle de, dinî inançlar gözlem ve deneylerimize, dolayısıyla sağduyumuza bazen ters düşseler bile, onların aklımızla çatışmadığını kanıtlamaya çalışan ilâhiyatçı filozoflar da var.

Bilim adamlarının bu konudaki tutumlarına gelince: Bunlar arasında "ruhun kurtuluşu" gibi bir kaygıları olmayan, olsa bile bu kaygıları bilgiye olan düşkünlüklerini unutturmayanlar çoğunlukta gibi. Bilim adamlarının az bir bölümünün düpedüz **ate-**

ist olduğunu daha önce belirtmiştim. Bir öteki dünyanın var olduğuna inanmadıkları için, ruhun ölümsüzlüğünü dert etmeyen bu insanların sayısı gitgide artmakla birlikte, çocuklukta edindikleri dinî inançlarını büsbütün terk etmek istemeyen bilim adamları da var. Bilginin büyük bir hızla arttığı çağımızda bu bilgi yalnız merakımızı gidermeye yaramıyor, tekniğe önderlik ederek yaşamımızı daha rahat, daha güvenilir, hattâ daha "mutlu" kılmaya da yarıyor. Bu nedenle, bu tip bilim adamı dinî mythos'lara artık itibar etmiyor, zira elinde eskilerin merak ettiği her konuda geliştirilmiş çok daha güvenilir teoriler var. Kozmolojinin yeni gelişmelerini izleyebilen birinin "Büyük Patlama" teorisi dururken Enuma Eliş'teki "yaradılış" mythos'una itibar etmesi mümkün mü? Aynı şekilde, Darwin'in "Evrin Teorisi" her geçen gün daha da sıkı bir biçimde belgelenirken, bu konulara biraz ilgisi olan birinin tutup Tevrat'ın "Yaradılış" kitabındaki mythos'a inanması mümkün mü?

Burada çok önemli bulduğum bir noktaya parmak basmak isterim: Henüz hemen hemen hiçbir bilgi birikiminin bulunmadığı çağlarda yaşamış olan peygamberler bu genel bilgisizlik yüzünden o mythos'ları **uydurmak** zorunda kalmışlardı, dolayısıyla eğer bugün yaşamış olsalardı, Tanrının evreni bir "Büyük Patlama" sonucu yarattığını iddia ederlerdi ve belki bu gerçeği kendilerine Tanrının açıkladığını söylemeye bile gerek görmezlerdi!

Nitekim, geçmiş dönemlerde yaşamış olan bazı bilim adamları da sanki bu gerçeği sezmişler gibi, Kutsal Kitaplarda anlatılan "masalların" bilgisiz halka ahlâkî bakımdan çok önemli buldukları bazı davranış kurallarını kabul ettirebilmek için uydurmuş masallar olduğunu, dolayısıyla bilgili insanların bunlara iltifat etmemesi gerektiğini söylemişlerdir. Bunlardan biri de Gali-

leo'dur. Copernicusçu görüşü savunduğu için Engizisyon tarafından göz hapsine çarptırılan Galileo'nun aslında samimî bir "dindar" olduğu anlaşılıyor. Ancak o ve ondan sonra gelen Boyle, Newton ve Gassendi gibi bilim adamları "asgarî dindarlık" (minimal religiosity) diyebileceğimiz bir din anlayışına sahiptiler. Bu bilim adamlarının belirgin ahlâkî kaygı veya özlemleri olmadığı için, onlar her şeyi yaratan ve yöneten bir Tanrı fikrine içtenlikle bağlı idiler. Onlar için bu fikir, her şeyin başlangıcı konusunda kafa patlatmalarını da gereksiz kıldığı gibi, en eski geleneksel kurum olan dinle bir arada yaşamalarını da (coexistence) mümkün kılıyordu. Newton bu konuda o derece samimî bir dindar idi ki, Tanrının --gerektiği zaman-- kendi koyduğu doğa yasalarını çiğneyebileceğine, yani "mucizeler"ın mümkün olduğuna inanıyordu.

Demek istediğim, bir bilim adamının ille de **ateist** olması gerekmiyor. Ancaaaak, dediğim gibi, bilim adamları arasında Laplace gibi Tanrı fikrine **ihtiyaç duymayanlar** da var. Oysa herhangi bir insanın bu tür bir fikre inanmasının değişik gerekçeleri olabilir. Gerçi bir Galileo veya Newton'un, kendisine inananları ödüllendirip cennetine alan, inanmayanları veya ahlâkî bir suç işleyenleri cehenneme atan bir Tanrıya ihtiyaçları yok, hattâ bu tür bir Tanrıya inananları küçümseyip "dindar" adına lâıyk görmeleri bile çok muhtemel; onların Tanrıya inanmaları daha çok **teorik** bir kaygıya dayanıyor. Laplace gibi bu tür teorik bir kaygısı olmayanların Tanrının varlığını yadsımaları da çok normal. Fizyoloji dalında Nobel ödülü almış bir bilim adamı olan Peter Medawar, bir gazetecinin kendisine yönelttiği "Tanrıya inanır mısınız?" sorusuna şu cevabı vermişti: "Hayır, ben bir bilim adamıyım!" Elbet bundan Medawar'ın bilimle din arasında tam bir **bağdaşmazlık** olduğuna inandığı sonucu çıkıyor, oysa

ben buna hakkımız olmadığına inanıyorum, zira bilim adamı, Newton gibi, salt bilimsel kaygılarla da Tanrının varlığına inana-bilir veya Laplace'ın yaptığı gibi, böyle bir kaygısı olmadığından Tanrıya inanmak gereğini duymayabilir.

Herhangi bir felsefe ve bilim kültürü olmayan kişilerin, bu arada özellikle bilgisiz halkın, çocuklukta aldığı dinî eğitimin etkisi ve ana-babasının baskısı ile içinde doğup büyüdüğü toplumun dinî inançlarını paylaşması çok normal. Herhangi bir kişisel kaygısı olmayan insanların dindarlığına ben "kimlik cüzdanı dindarlığı" diyorum. "Kimlik cüzdanı" dindarı olan kişilerin de, tıpkı "asgarî dindarlık"tan yana olanlar gibi, Kutsal Kitaplarda yazılı olan **her şeye** inanmaları gerekmiyor. Onlar için asıl önemli olan en eski geleneksel mânevî kurum olan dine aykırı bir tavır almamaktır, yoksa dinin her dogmasına veya buyruğuna harfî harfine uymak değil. Halkın başka her şeyi olduğu gibi dini de **taklit** yoluyla öğrendiğini daha önce de belirtmiştim. Eğer halktan herhangi biri şu veya bu nedenle dine inanmak **ihtiyacını** duymuyorsa, toplumla ters düşmemek için dindar görünmeye önem verebilir, ama vermeyebilir de, bu onun mizacına bağlı.

Bu noktada önemli saydığım bir noktaya değinmeden geçemeyeceğim; bu 'boş-inanç' (superstition) terimi ile ilgili. Daha önce "özlemsel düşünüş"ün dinin ana kaynağı olduğunu belirttim. Dinin insanoğlunun dertlerine çare bulmak umuduyla baş-vurduğu bir "mânevî sığınak" olduğu şüphe götürmez, sanırım. Öyleyse ilkin "boş-inanç"tan **ne** anladığımı belirtmem gerekiyor. Kanımca, doğruluğu konusunda elimizde (gözlemsel veya akla-yakın) hiçbir belge bulunmadığı halde, salt duygusal çekiciliğinden ötürü kabul edilen bir iddiaya "boş-inanç" diyebiliriz. Bu tür boş-inançlara sadece dinlerde rastlanmadığını kolayca tahmin

edebilirsiniz. Nitekim, boş-inanca en çok rastlanılan alan tıp olsa gerek, zira sağlığına çok düşkün olan insanda büyük umutlar uyandıran bir iddia ortaya atılır atılmaz saman alevi veya orman yangını gibi etrafa yayılır ve binlerce "inanan" bulur.* Bunlardan bazıları gelip geçicidir, bir ara moda olur, ama sonradan unutulur. En kalıcı, en uzun ömürlü boş-inançlar dinle ilgili olanlardır. Bilindiği gibi, tek-tanrılı dinlerde "mucizeler"den geçilmez: Musa Kızıldenizi asâsıyla ikiye ayırmış, kendi adamları karşı kıyıya geçtikten sonra Kızıldeniz tekrar kapanıp kendilerini takip eden Mısır ordusunu boğmuştur. İsa yalnız suyu şaraba dönüştürmekle kalmamış, doğuştan kör olan birinin gözlerini görür hâle getirmiş, hattâ ölmüş olan Lazarus'u diriltmiştir. Mucizeler doğayasarlarını altüst eden "sözde" olaylardır, sizin anlayacağınız ne sağduyu ile bağdaşırlar, ne de akılla, dolayısıyla onlara inanmak için insanın bu yeteneklerini rafa kaldırması gerekir.

İyi de, günlük yaşamında gözlemlerine, deneylerine, sağduyusuna ve aklına güvenen ve bunlar sâyesinde yaşamını sürdüren insan nasıl oluyor da mucizelere inanabiliyor? Mucize yaratmak ancak Tanrı sözcüleri olan peygamberlere vergi bir mazharıyet olduğundan, onlara inanmak için her şeye gücü yeten bir Tanrıya inanmak hem gerekli hem yeterlidir. Evreni yoktan, insanı çamurdan yaratabilen bir Tanrı için bir ölüyü diriltme gücünü peygambere bahşetmek de bir şey mi? Tanrı isterse bu gücü sıradan bir insana, hattâ hayvana bahşedebilir. Nitekim, doğar doğmaz konuşan bebekler, hesap yapmasını bilen atlar görülmemiştir. Buna benzer örnekler saymakla bitmez. Her şeye gücü yeten bir Tanrı inancı insanoğlunu akla gelebilecek her

* Örneğin bizde Dr. Özel adındaki şarlatan kanserin her türünü iyileştiren bir ilaç bulunduğunu açıklayınca, yüzlerce kanser hastası başına üşüşmüş, o da bunlardan büyücek bir bölümünü güya tedavi etmeye başlamıştı.

saçmalığa inanmaya neredeyse zorlamaktadır. Bu konuda sayısız denecek kadar çok kitap yazılmıştır ve işin asıl ilginç yanı, bilgisiz ve saf insanlar dindar olmasalar da bunları büyük bir zevk, hattâ heyecanla okumaktadır.

Öyle sanıyorum ki, en **temel boş-inanç** her şeye gücü yeten bir Tanrının var olduğu inancıdır. Nitekim, sayısız filozof, ilâhiyatçı, hattâ bilim adamı böyle bir Tanrının var olduğunu akla-yakın gerekçeler göstererek kanıtlamaya çalışmışlardır. Voltaire bir yerde "Tanrı var olmasaydı, onu icat etmek gerekirdi" gibi bir lâf eder.* Bunu onun dinsizliğine yormak yanlış olur, zira tam tersine, o bu sözle insanın ister teorik, ister pratik açıdan olsun, bir Tanrıya **muhtaç olduğunu** belirtmek istemiştir. Örneğin Aristoteles teorik bir amaçla, Kant ise pratik bir amaçla Tanrının varlığına ihtiyaç duyuyorlardı. Birincisine göre, evrende olup bitenlerin başlangıcını (ilk hareketi) açıklamak için, Kant'a göre ise, ahlâkı sağlam bir temele oturtabilmek için Tanrıya ihtiyaç vardı. Bazı dindarlar da Tanrıyı mistik yaşantılarının objesi olarak görüyorlardı.

Çok-tanrılı dinlerin çeşitli tanrıların serüvenleri konusunda anlattıkları hikâyeler de tek-tanrılı dinlerin mucizelerinden geri kalmaz. Nitekim, eski Yunan mitolojisinde baş-tanrı Zeus'un gözüne kestirdiği bir güzelle yatmak için kuğu biçimine girmesi, Musa peygamberin asâsını kaldırıp Kızıldenizi ikiye ayırmasından da "inanılmaz" bir olaydır, o nedenle Museviler de İseviler de bu eski dinî Yunan masallarını ciddiye almazlar.

Bana sorarsanız, din ile ilgili bütün yazılı ve sözlü hikâyelerden pek azı "tarihî olaylar" kategorisine sokulabilir; hele bugün

* Voltaire'in sözünün Fransızcası şöyle: "Si Dieu n'existait pas, il aurait fallu l'inventer!"

"mucize" diye yorumladığımız hiçbir olayın gerçekte ilgisi olamaz. Elbet ben bunu söylerken sadece sağduyumla aklımı konuşturuyorum, zira **gerçek** olanla **hayâlî** olanı ancak böyle ayır dedebiliriz. Tanrının ve tanrıların varlığına inanç --çeşitli teorik ve pratik ihtiyaçların dürtmesiyle-- hemen tümüyle **hayâl**-gücünün ürünü olsa gerek. Zaten bunun **boş bir inanç** olduğunu iddia edebilmemiz için, sadece sağduyumuzla aklımıza dayanmamız, dolayısıyla hayâl-gücümüzü eylem-dışı bırakmamız gerekiyor. Bunu başarabilen kimsenin şöyle akıl yürütmesi mümkün: Biz tanrı fikrini genellikle Kutsal Kitaplardan öğreniyoruz. Oysa bu kitaplar genellikle peygamberleri tanımamış olan insanlar tarafından kaleme alınmış, dolayısıyla bu kitaplarda anlatılanlara inanmamız için önce onları yazmış olanların sözlerine güvenmemiz gerekiyor. Ama doğruyu söyledikleri ne mâlum? Bu hikâyeler kendi hayâl güçlerinin ürünü olamaz mı? Bu bir. Hadi, diyelim ki, bu yazarların sözlerine güvenilebilir, yani doğru bildikleri (doğruluğuna inandıkları) şeyleri yazıyorlar, ama **gerçekten** de olup bitmiş şeyleri anlattıkları ne mâlum? Anlattıklarına göre, peygamberler Tanrının sözcüleri olduklarını, dolayısıyla onun söylediklerini insanlara ilettiklerini iddia ediyorlarmış, ancak peygamberlerin doğruyu söyledikleri ne mâlum? Onlar da kendi hayâl güçlerinin üretmiş olduğu şeyleri "Tanrının sözleri" diye yutturmaya kalkmış olamazlar mı? Onların Tanrı ile konuştuğunu belgeleyecek **başka tanıklar** yok elimizde, dolayısıyla bu defa da Tanrının varlığına inanabilmemiz için peygamberlerin sözlerine **güvenmemiz** gerekiyor. Böylece, ne yaparsak yapalım, bir yerde **inanç duvarını aşamıyoruz**.

Bugün ateist dediğimiz insanlar bu ve buna benzer gerekçelerle tanrı diye hiçbir şekilde doğrudan doğruya gözlenemez bir varlığa **niçin inanmadıklarını** açıklayabilirler. Yalnız, dediğim

gibi, bir insanın bu tavrı takınabilmesi için Tanrıya **inanma ihtiyacı** duyumaması gerek, dolayısıyla burada asıl üzerinde durulması gereken nokta neden bazı insanların böyle bir **ihtiyaç** duyduklarını anlamak olsa gerek. Ancak burada konumuz sadece din kaynaklı boş-inançların değil, **her çeşit** boş-inancın kaynaklarına inmek olmalı.

İnsanların dinli - dinsiz ezici çoğunluğunun eski çağlardan günümüze kadar binbir çeşit boş-inanca kapıldığını biliyoruz. Dikkat edilirse, bütün boş-inançların **normal-dışı, doğa-üstü, olağan-üstü, "mucizevi"** olaylara ilişkin olduğu görülür. Bu nedenle bu inançların genellikle sağduyunun kabul edemeyeceği ve aklın almayacağı türden inançlar olduğunu görüyoruz. Normal olarak hiç kimse "doğar doğmaz konuşan" bir bebek veya hesap yapabilen bir at görmemiştir, kanatlı bir at (Pegasos) görmediği gibi. Sağduyumuzla aklımız bu tür olaylara "imkânsız" damgasını vurmakta gecikmez. Nitekim bunlar hemen hiçbir insanın tanık olmadığı, sadece bazı insanların anlattığı, dolayısıyla görmüş olduklarını iddia ettikleri olaylardır, bu nedenle onlara inanmak aslında bu sözde-tanıkların **sözlerine güvenmekten** başka bir şey değildir.

İnsanların anlatılan her şeye öyle kolay kolay inanmadıklarını biliyoruz. Nitekim, bir tanıdığınız size "Dün Beyoğlu'nda gezirken caddede bir kaplan gördüm!" dese, önce sizinle dalga geçmek istediğini düşünür, onun "Sahi söylüyorum!" demesi üzerine, bunun hayvanat bahçesinden kaçmış, bilemediniz, zengin bir hanımın evcilleştirmiş olduğu bir kaplan olabileceğini düşünürsünüz, öyle değil mi? Sebebi açık: Kentin merkezinde dolaşan bir kaplana daha önce kimse rastlamamıştır!

Ancak günlük hayatta büyük bir şüphe konusu olan bu tür olaylar tanımadığınız birisi tarafından anlatılınca, ona inanma eğiliminiz artacak, hele anlatılan olay ne kadar "ihtimal-dışı" olursa, bu eğiliminiz daha da güçlenecek, büsbütün "inanılmaz" bir hikâye duyduğunuz zaman ise sizde karşı-konulmaz bir inanma arzusu baş gösterecektir. Anlatılanların doğru olma şansı azaldıkça onlara inanma arzusunun artması insan psikolojisinin çok ilginç bir "garabeti" olsa gerek. Ben bunu şuna yoruyorum: Yaşamını tam bir monotonluğun verdiği rehavet içinde sürdüren insanoğlu, neredeyse hiçbir şeyi "merak etmemeye" alışmıştır. Onu bu zihnî rehavetten ancak hiç beklenmedik bir olayın çıkıp gelivermesi uyandırır. Olağan-dışı olayların hikâyesi de onda buna benzer bir etkiye yol açar. Bu arada hikâye hayâl-gücünü de kanatlandırır. Yeni doğan bir bebeğin hemen konuşması yalnız olağanüstü bir olay değil, aynı zamanda "hârika" bir olaydır. Bu onda bir tür "düşünsel" sarhoşluğa yol açar.*

Bu işin psikolojik yanı. Bunun bir de **sosyolojik** yanı var. Her insan içinde doğup büyüdüğü toplumun dilini öğrendiği gibi, genellikle dinini de öğrenir. Oysa bütün dinler "mucize" hikâyeleri ile doludur. Masalların küçük çocuklar üzerindeki çekiciliğini bilmeyen yoktur. Kutsal Kitaplarda anlatılan olağan-dışı olaylar, üstelik çocuklara gerçek olaylarmış gibi anlatıldığından, bunlardan duydukları haz gerçek masallardakinden de büyük olur. Zamanla çocuk okula gidip, doğada her şeyin **genel-geçer** yasalara uygun biçimde olup bittiğini öğrendiği zaman bile, bu dinî masalların etkisinden kolay kolay kurtulamaz. Ancak çok zeki, dolayısıyla şüphe etme yeteneği iyice gelişmiş olan çocuklar bu masallara inanmamak gerektiğinin farkına varırlar. Öteki çocuklar, üniversite eği-

* Bu konuda daha geniş bilgi için, bkz., H.B. "Bilim ve Şarlatanlık", özellikle Bölüm VII, s. 507-523.

timi bile görseler, çoğu zaman bunları bilimsel bilgilerle yan yana yaşıtmaya devam ederler. Bu nedenle insanların kafalarından en büyük zorlukla atabildikleri boş-inançlar din eğitimi ile kafalarına sokulmuş olan bu dinî hikâyelerdir. Hele doğa-üstü olayları her şeye gücü yeten bir Tanrının isteğine yordular mı, bu boş-inançları kafalarından söküp atmaları daha da zorlaşır, hattâ böyle bir davranış onlara bir "ihanet" gibi görünür.*

Amerika Birleşik Devletleri'nde yapılan bir araştırmaya göre, 13-18 yaşları arasındaki kolej öğrencilerine "Şunlardan hangilerine inanıyorsunuz?" diye sormuşlar; alınan cevaplara göre, % 69'unun **meleklerle**, % 59'unun **duyu-dışı algılamaya**, % 55'inin **astrolojiye**, % 28'inin **uzaktan görmeye**, % 24'ünün **Koca-ayaklıya**, % 22'sinin **büyüye**, % 20'sinin **hayâletlere**, % 18'inin **Loch Naess canavarına** inandığı anlaşılıyor. Düşünün ki bunlar iyi kötü bir bilim eğitimi almış insanlar!

Burada sözü geçen boş-inançlardan sadece bir tanesi, yani **meleklerle** ilgili olanı doğrudan doğruya **din** ile ilgili; ancak, dikkat ederseniz, çocuklardan çoğu meleklerle inanıyor. Bundan da anlaşılacağı gibi, din eğitiminin etkisi bilim eğitime rağmen devam ediyor. Biraz daha ileriye giderek şu inancımı dile getireceğim: Din eğitimi çocuklardaki **inanıverme** eğilimini büsbütün kamçılamış olabilir!

Bu eğilim, dinleri ne olursa olsun, bütün insanlarda gözlenen bir eğilim. Nitekim, **astrolojiye** veya **duyu-dışı algılamaya** (ESP) inananlara dindar olmayan, hattâ düpedüz **ateist** olan insanlar arasında da sıkça rastlamak mümkün. Bunun elbet ter-

* Yerleşmiş inançlardan sıyrılmanın güçlüğüne iyice gözler önüne seren bir araştırma için, bkz., **Barry Singer and Victor A. Benassi** : "Fooling Some of the People All of the Time", **Science Confronts the Paranormal** adlı derlemede, Prometheus Books, 1986, s.57-64.

si de geçerli: Dindar olan bir insan din-dışı boş-inançlardan bazılarını, hattâ çoğunu dışlayabilir. Bu da gösteriyor ki, **inanıverme** insanlığın evrensel bir zihinsel özürü, bu nedenle de insanlığın boş-inançlardan bir gün tümüyle kurtulabileceğini sanmak bir "ham hayâl"! Anlaşıldığına göre, boş-inançlar insanoğlunun psikolojik bir ihtiyacına cevap veriyor. **Astrolojiye** inancın insanın kendi karakter yapısı ve ilerde başına gelebilecekler konusunda önceden bilgi edinme arzusundan kaynaklandığı şüphe götürmez. Bu ön-bilgiyi elde etmekle başına gelebilecek herhangi bir tatsız olayı önlemek istemesi söz konusu burada. Yazın havanın nasıl olacağını önceden görme yeteneğinden yoksun olan bir insan, bunu bile bile, evlenmeye karar vermeden önce, evlenmesi durumunda nelerle karşılaşacağını öğrenmek için astroloğa başvurabilir, zira kaderinin daha doğarken yıldızlar ve gezegenler tarafından belirlenmiş olduğuna inanmaktadır. Ona bu inanca nasıl eriştiğini soracak olsanız, alacağınız cevap aşağı-yukarı şu olacaktır: "Herkes buna inanıyor da, ondan! Bak, X geçenlerde borsada hangi senetlerin prim yapacağını öğrenmek için bir astroloğa başvurdu ve adamın dedikleri aynen çıktı!" Bir parça bilim kültürü olan insanlar her iki durumda da geleceği önceden görmenin kesinlikle "imkânsız" olduğunu bilirler. Nitekim, bir insanın alnında neler yazılı olduğunu önceden bilmek yarınki hava durumunu tahmin etmekten binlerce defa zordur, oysa çok hızlı çalışan süper kompüterlerle dünyanın her noktasından aynı anda gelen enformasyonlara dayanarak üç gün sonra belli bir bölgede havanın nasıl olacağını doğru tahmin etmek bile çok zordur. Ama gördüğünüz gibi, insanoğlu özelemlerinin itmesiyle en olmayacak şeylere kolayca inanıveriyor.

Bu vesile ile bir noktayı bir daha vurgulamak isterim: Bilgisizlik bazan tehlikeli sonuçlar doğurur, ancak en büyük felâketlere

boş-inançlar yol açar. Eskiden kral ve sultanlar önemli bir karar vermeden önce bir astroloğa (müneccimbaşı) danışır, onun olumlu fikrini almadan, örneğin düşmanla savaşa tutuşmazlardı. Bu, işi tamamen rastlantıya bırakmak demektir. Her önemli kararda astroloğa danışmak aslında kararı ona bırakmak anlamına geliyordu, ama bir de astroloğun fikrini almak bu kişilere cesaret veriyor olmalıydı.

Boş-inançların bence en tehlikelisi şüphesiz büyücülükle ilgili olanı idi, zira büyücülüğün etkisine inanmak bir yerde insanların hayatıyla oynamak fırsatını veriyordu. Bunun en korkunç örneğine çok büyük yetkilerle donatılmış din adamlarında (kilise büyülerinde) rastlıyoruz. Çoğu müslümanlar büyü'nün gücüne inanırlar, onlara göre büyücüler geleceği önceden görebilir, gizli hazineleri ortaya çıkarabilir, sevgi uyandırabildiği gibi düşmanı perişan edebilir, hastalığı iyileştirip nazarı engelleyebilirmiş. Birçokları büyücülerin insanı hayvana, hattâ bitkiye dönüştürebileceğine inanırlarmış. Hristiyanlar ise büyücülere kötü gözle bakarlardı; güçlerine inanmadıkları için değil, şeytanla işbirliği yapıp onun yolunda gittikleri için. İşte bu sonuncu inanç yüzbinlerce mâsum insanın büyücü diye yakılmasına yol açmıştır. Gerek katolik, gerekse protestan kiliselerinin büyükleri "sapkın" (heretic) dedikleri --kendi dogmalarından birazcık olsun sapanları veya saptığına inandıkları-- kişileri acımasızca cezalandırmışlar, binlerce insanı bazen ölümlerin belki en korkuncu olan ateşte yakılmaya (auto-da-fé) mahkûm etmişlerdir. Ancak kiliselerin "büyücü avı" sonunda yakaladıkları mâsum insanlara reva gördükleri işkenceler tek sözcükle tüyler ürperticidir. Onları bu derece gaddar yapan da "büyücülük" diye bir şeyin gerçekten de var olduğuna inanmaları idi. Oysa bir zamandır, tek bir insan bile bu çılgınlık uğruna hayatını kaybetmiş değil. Hitler ve Stalin gibi dik-

tatörlerin neden bunca insanın kanına girdiğini yeri gelince açıklamaya çalışacağım. Bütün bu insanlık-dışı davranışlarda "özlemsel düşünüş"ün kamçıladığı boş-inançların rolü olduğunu bir defa daha hatırlatırım.

2) Ahlâk

Bilindiği gibi, peygamberler genel ahlâk kurallarını bazen buyruklar biçiminde dile getirmişlerdir. Musa'nın "On Emri" bunun en tipik örnekleridir: "Yalan söylemeyeceksin!", "Öldürmeyeceksin!" gibi. Oysa buyruklar insanın arzularını dile getirmesinin en kestirme (kısa) biçimidir. Musa'nın insanlara tebliğ ettiği On Emir, onun demesine göre, Tanrının isteklerini dile getiriyordu. Oysa, tahmin edilebileceği gibi, O'nun istekleri "tartışılmaz". (Askerlikte verilen emirlerin tartışılmaması gibi. Bu nedenle komutan emri altındaki insanları ölüme bile yollayabilir.) Bazen bu istekler şart kipinde dile getirilir: "Yalan söylersen çarpılırsın" gibi.* Hattâ bazen bildiri kipinin kullanıldığı da olur: "Tanrı yalan söyleyeni sevmez" veya "Kötülük edenler yarın ahirette yaptıklarının hesabını vereceklerdir" örneklerinde olduğu gibi.

Buna karşılık, **ahlâk filozofları** ahlâkî değer-yargılarını genellikle "Yalan söylemek **kötüdür**", "Fakir fukaraya yardım etmek **iyidir**" türünden cümlelerle dile getirirler ve --duygucular (emotivist) bir yana bırakılırsa-- bu cümlelerde geçen 'iyi' ve 'kötü' terimlerinin **bilgisel** bir anlamı olduğunu, dolayısıyla "Kar **beyazdır**" cümlesi gibi denetlenebileceğini düşünürler. Bu şekilde ahlâkî önermelerin övgü ve yergi işlevleri yanında, bir de **bilgisel** içeriği olduğunu iddia ederler.

* Aynı şey "Yalan söyleme, yoksa çarpılırsın" biçiminde de ifade edilir.

İyi de, bu tür yargıları nasıl **denetleyeceğiz**? Bu iki şekilde olabilir: 'iyi' ve 'kötü' gibi sıfatlarının da, 'beyaz' ve 'siyah' gibi, belli davranışlarda var olduğunu "sezgi" dediğimiz özel bir yetenek sayesinde algılayarak veya bu yargıları şartlı önermelere dönüştürerek. Bir ve aynı davranışa bazılarının 'iyi', başkalarının 'kötü' sıfatını vermeleri durumunda, kimin haklı olduğunu saptayamadığımız için, ya sezgiye güvenilemeyeceği, ya da insanda bu tür bir yetenek olmadığı sonucunu çıkarmak zorunda kalırız; bu da bu yargıların sezgiyle denetlenemeyeceğini gösterir. İkinci şıkka göre,

(1) Yalan söylemek kötüdür

türünden bir ifadeyi,

(1') Yalan söylersen insanların güvenini yitirirsin

türünden bir ifadeye çevirmek gerekir; oysa bu cümleyi,

(2) On metre yükseklikten atlarsan bir tarafını kırarsın

cümlesi gibi denetlemek mümkün değildir, zira (1') karşısında bazı insanlar,

(3) Ne olmuş, insanların güvenini yitirirsem?

gibi bir soru sorarak (1') iddiasını önemsemediklerini, başka bir deyişle, yalan söylemenin **kötü** bir şey olduğuna **inanmadıklarını** açığa vurabilirler. Bu da yalan söylemenin bazı insanların hoşlanmadıkları veya onaylamadıkları bir davranış olduğunu göstermiyor mu?

Ahlâkî iddialar (etik önermeler) konusunda binlerce kitap yazılmış olduğu halde, ahlâk konusunda bilimdekine benzer bir uzlaşma sağlanabilmiş değil. Bu da insanların ahlâk yargıları konusunda duygularından (umut, korku veya özelemlerinden) bir

türlü kurtulamadıklarını göstermiyor mu? Bu konudaki tartışmaların bir türlü bitmemesi bana bu yargıların özlemsel düşünüşün bir başka türü olduğunu ilham ediyor.

Ben bir **felsefeci** olarak böyle düşünüyorum, ama sıradan insanın bu konudaki tutumu bambaşka. Ahlâkî değer-yargıları taklit yoluyla kuşaktan kuşağa aktarılır, bu nedenle de geleneksel bir güvenilirlik, neredeyse bazen kutsallık kazanırlar. Nitekim, sıradan ahlâk kurallarını sık sık çiğnedikleri zaman bile onların doğru olduğuna, dolayısıyla onlara uyulması gerektiğine inanırlar. Bu inançları bazen o kadar güçlüdür ki, yanlış bir hareketin ardından pişmanlık duyarlar. Halk dilinde "vicdan azabı" denilen şey de bu pişmanlık duygusudur. Bazı insanlara 'ahlâksız', 'vicdansız' gibi sıfatların rahatlıkla yüklenmesi de ahlâk kurallarının sadece doğru değil, tartışılmaz olduklarına da inandıklarını sergilemiyor mu?

Bir insan ne kadar cahil ve bağımsız düşünüp karar verme yeteneğinden yoksunsa, ahlâk kurallarının zaman içinde ve toplumdan topluma değiştiğinin farkında değildir, bu nedenle de onlara harfi harfine uymaya özen gösterir. Bu tutumun bazen trajik sonuçlar verdiğini görüyoruz. Bizimkisi gibi "şarklı/müslüman" toplumlarda en önemli ahlâk kuralları erkekle kadın arasındaki seksüel ve sosyal ilişkileri düzenlemeye yönelik olanlarıdır. Bunlardan birinin biraz olsun ihlâl edilmesi onlara toz kondurmayan cahil insanların şiddetli tepkisine yol açabilir. Nitekim, bundan bir süre önce Colmar'da yaşanan aile faciası bunun tipik örneğidir. Her Allahın günü gazetelerde neredeyse bir hiç yüzünden eşlerini, nişanlılarını öldüren insanlardan söz edildiğini okumuş olmalısınız. Dinlerin "Öldürmeyeceksin" emrini bile çiğnemekte sakınca görmeyen bu insanlar --elbet birtakım psi-

kolojik nedenlerin de işe karışmasıyla-- boşadıkları eşleri başka biriyle evlendi, dolayısıyla kendilerine "ihamet" etti diye onları kıldarı kıpırdamadan öldürebiliyorlar.

Dinî inançlar gibi ahlâkî değer-yargıları da kuşaktan kuşağa devredilirler; böylece her toplumda bir ahlâk geleneği oluşur. Bu geleneğe ayak uyduramayanlar kınamadan cezalandırmaya kadar çeşitli baskı yöntemlerine maruz kalırlar. Yaşama şartları değıştikçe insanların hayat anlayışları da değışmeye başlar. Sıradan insanların çoğunluğu "düşünme tembeli" oldukları için eski değerlere bağlılıklarını sürdürürler. Bunlara genellikle "tutucu" (muhafazakâr) denmektedir. Bu bağlılıklarından kopup yeni şartlara daha uygun yeni ahlâkî değerler üreten ve bunları savunmak için bazen eski kuşakla savaşmak zorunda kalan insanlar da vardır. Bu da yeni arzu, istek, umut ve özlemlerin eskilerinden daha ağır basmaya başladığının belirtisidir. Bütün bu çeşitli duyguların temelinde "mutlu olma" arzusunun yattığını belirtmem bilmem gerek var mı? Aristoteles'in oğlu Nikomakhos için yazdığı ahlâk kitabının başında şu cümle yer alır: "Herkes mutlu olmak ister, ama mutluluktan başka bir şey anlar!" Öyle sanıyorum ki, gerek ahlâk gerekse politika konusunda yazılmış olan hiçbir kitap insanoğlunun pratik yaşamında karşılaştığı dilemma'yı bu kadar özlü biçimde dile getirmemiştir. Nitekim, biraz sonra göreceğimiz gibi, insan-dışı dünyanın neredeyse bütün sırları çözülebildiği halde, filozofların bunca çabasına rağmen, "mutluluğun sırrı" bugüne kadar bir türlü çözülememiştir ve öyle sanıyorum ki, hiçbir zaman da çözülemeyeceği anlaşıldığı için, bazı filozoflar "demokrasi" denen toplumsal düzenin **gerçekleştirilebilir** en mutlu düzen olduğu sonucuna varmışlardır.

3) Hukuk

Hukuk bir toplumda en geçerli olan ahlâkî değerleri göz önünde tutarak o toplumu oluşturan bireylerin mutlaka uymaları gerektiği kararlaştırılan (asgarî) kurallların toplamıdır. Burada hayatın her bir alanında hangi kurallara uyulması gerektiği bazen en ince ayrıntılarına varıncaya kadar saptanmış, bu kurallara uyulmaması halinde nasıl cezalandırılacakları da gene ayrıntılı bir şekilde belirlenmiştir. Ahlâka kıyasla hukukun bir özelliği de, bireylerin mutluluğunu **artıracak** ahlâk kurallarını hesaba katmayıp, sadece insanların mutluluğunu **azaltabilecek**, hattâ bazen büsbütün ortadan kaldıracak davranışlardan onları caydırmak amacına yönelik olmasıdır. Bu bakımdan hukuk ahlâkî gelenek ve göreneklere de yer vermez ve bunlara uymamak sadece **kinama** dediğimiz mânevî cezaya çarptırılır. Sözün kısası, hukuk toplumda "asgarî" bir mutluluk sağlanması amacını güder, asgarî mutluluk ise güven ve huzur gibi iki önemli mutluluk faktöründen oluşur. Buna göre, bir toplumda devletin **ana görevi** bu iki sosyal şartı sağlamak oluyor.

Bu bakımdan hukukun ahlâk kurallarından bir bölümünü, daha **objektif** kıstaslara bağladığını söyleyebiliriz. Ahlâk kurallarını başlangıçta din adamlarıyla bilge kişiler koymuştur, ancak bunlar arasında bazı tutarsızlıklar, hattâ keyfe-bağlılıklar olabilir. Modern toplumlarda hukuk kuralları uzman kişilerden oluşan bir heyet tarafından hazırlandıktan sonra parlamentoda uzun uzun tartışılır, böylece keyfilikler ve tutarsızlıklar giderilmeye çalışılır. Yalnız yukarıda sözünü ettiğim objektifliğin bilimdekinden farklı bir şey olduğunu da unutmamamız gerek. Burada daha çok toplumun değişik kesimlerinden gelen, dolayısıyla değişik arzu ve istekleri

olan insanların hiç değilse toplumun asgarî mutluluğunu sağlayabilecek hukuk kuralları üzerinde **uzlaşmaları** söz konusu.

Bu "uzlaşma" faktörü hukuku ahlâktan ayırdeden önemli bir nitelik olsa gerek. Bilindiği gibi, ahlâk ve hukuk kuralları başlangıçta peygamberlerin arzularını dile getiren Kutsal Kitaplarda yer alıyordu. Ancak zamanla "asgarî mutluluk" için gerekli olanları ötekilerden ayırdetme ihtiyacı doğdu. "Hırsızlık etmek kötüdür" veya "Hırsızlık etmeyeceksin" biçiminde dile getirilen bir ahlâk kuralını "Hırsızlık edenin eli kesilir" gibi bir hukuk kuralına dönüştürmek, böylece insanları hırsızlık etmekten caydırma yolu aranmıştır. Buna karşılık, "Yalan söylemek kötüdür" gibi bir ahlâk kuralının "Yalan söyleyenin dili kesilsin" kuralına dönüştürüldüğünü görmüyoruz. İslâmın dinî hukukuna "şariat" hukuku deniyor. Burada Kur'anla hadislerin ahlâk kurallarından gerekli hukuk kurallarını türetmek söz konusu, bu işi ise "fakih" denilen fıkıh uzmanları üstleniyor. Fıkıh uzmanları ne kadar dinî ahlâk kurallarına bağlı kalmaya çalışsalar da, aralarında yorum değişiklikleri olmaması imkânsız, ama gene de en temel hukuk kuralları üzerinde "uzlaşmak" gerektiğinin bilincinde oldukları için, herkes için geçerli kuralları saptamaya çalışıyorlar. Elde edilen sistem ister dine-bağlı, ister laik olsun, **uzlaşmaya çalışma** isteğinin bilimlerdeki benzer bir "objektiflik" sağlama özleminden kaynaklandığı bence şüphe götürmez. Burada herkesin arzu ve isteklerini yansıtmaya yönelik bir davranışla karşı karşıya olduğumuzu düşünebiliriz, oysa gerçekte "şariat hukuku"nun gene ya peygamberlerin arzû veya özelemlerini, ya da hukuk kuralları üzerinde uzlaşmaya çalışan düşünürlerin arzu ve özelemlerini dile getirdiği söylenebilir. İnsan davranışlarını yönlendirmeyi amaçlayan değer-yargılarını "özlemsel düşünüş"ün etkisinden kurtarmak mümkün olmasa gerek. /

4) Politika

Politika felsefesinin insanları "en mutlu" edecek **toplum düzenini** arayıp bulma çabasından kaynaklandığını belirtmiştim. Aynı toplumda yaşayan insanların birbirlerine karşı ahlâk, görgü ve hukuk kurallarına uygun davranmalarının mutluluklarını artıracığı şüphe götürmez, ancak toplumu yönetme biçiminin de bunda büyük rolü olduğu apaçık olsa gerek. Filozofların oldum olası "En iyi yönetim biçimi hangisidir?" sorusuna cevap vermeye çalışmaları da bu kaygıdan kaynaklanıyor. Nitekim, bencil bir zorbanın veya dediğim-dedikçi bir diktatörün toplumu yönetmesiyle, bilge kişilerden oluşan bir heyetin yönetmesi arasında toplumun mutluluğu bakımından büyük bir fark olacağı apaçık olsa gerek. Bencil zorba, adı üstünde, sadece kendi keyfini ve çıkarını düşünen, dolayısıyla yönetimi altındaki insanların çıkarlarını istediği gibi çiğneyebilen kişidir. Dediğim-dedikçi bir diktatör ise **halkın** gerçek çıkarlarının nerede olduğunu bildiğine inanan, dolayısıyla onların kendi çıkarları konusunda ne düşündüklerine aldırmış etmeden "bildiğini okuyan" kişidir. Bir de şu var: Bir toplumu yönetme görevine halkın seçimiyle de gelmiş olsalar, bu yöneticiler bazen bilgisizlikleri, bazen yeteneksizlikleri, bazen de kişisel çıkarları yüzünden, toplumda tam bir kargaşa havası yaratılmasına, yurttaşların her türlü güven duygularını kaybetmelerine, böylece huzurlarının kaçmasına yol açabilirler. Bir toplumu en çok huzursuz eden faktörlerden biri insanların "güven" duygusunu yitirmeleridir. Bir zorbanın ne yapacağının önceden bilinmemesi kadar, seçimle iş başına gelmiş devlet adamlarının, **başta** ekonomik problemler olmak üzere birçok sosyal sorunun üstesinden gelememeleri de insanlarda güvensizlik duygusunun yerleşmesine yol açabilir ve bu durumda herkes "kendi başının çaresine bakmak"tan başka bir çıkar yol olmadığını düşünebilir,

bu yüzden toplumsal dengeler altüst olabilir. Psikolojik açıdan en büyük huzursuzluk duygusu bundan kaynaklanır. Yarının ne lere gebe olduğunu tahmin edemeyen insanlar bazen büyük bir karamsarlığa bile kapılabilirler. İçeride asayişin, dışarıda barışın sağlanamaması bu tür bir karamsarlığın ana kaynağıdır.

Dine-dayalı ahlâk sistemleri olduğu gibi, dine-dayalı politik sistemler de vardır. Bu sistemlerde bazen halife ile kral aynı kişi olabiliyor. Ancak "şeriat"la (yani dinî esaslarla) yönetilen İslâm ülkelerinde devletin politik başı kim olursa olsun, ülkesini "şeriat hukuku" ile yönetmek zorundadır. Bu tür yönetimlerin en kötüsü devletin başında politik zorbalıkla dinî bağnazlığı birleştiren biri (halife/sultan) bulunanıdır. Ancak Humeyni gibi sadece ülkesinin "dinî" liderliğini yüklenmiş biri de ülkesinin mutlak hâkimi kesilebilir. Nitekim, günümüzün İranı resmen "İslâm Cumhuriyeti" adını taşıyor, ama Humeyni'nin kendisi mutlak bir diktatördü, dolaşısıyla onun sözünden çıkmak kesinlikle ölüm cezasını göze almak demektir. Yüzbinlerce aydın bu yüzden hayatını kaybedecekti.

Bunları hatırlatmamın asıl nedeni şu: Bazı insanlar topluma ille de kendi istek ve arzularını dayatmak istiyorlar, böylece toplum onların "özlemsel düşüncü" biçimini benimsemeye zorlanıyor. Bu tür **totaliter** denen rejimlerde sadece diktatörlerin **değer-yargıları** "doğru" sayıldığı için, onları kabul etmeyenleri **kovuşturmak** bunların **doğal hakkı** gibi algılanıyor. Dinci diktatörlerin inançlarına göre, dinî dogmalar Tanrı tarafından peygamberlere "açıklanmış" olduğu için, onların doğruluklarından şüphe edilemez, dolayısıyla buna cesaret edenler şeytana kapılmış, kötü ruhlu kişilerdir, bu nedenle cezalandırılmayı hak ederler. Diktatörlerin tutumu da bundan pek farklı değildir, zira onlar da

savundukları değer-yargılarını üstün sezme yetenekleriyle bulduklarına inanırlar.

5) İdeolojiler

'İdeoloji' sözcüğünün günlük dilde pek belirli bir anlamı olmadığı için, ben bu sözcüğü şu anlamda kullanmayı önereceğim: "Filozofların düşlediği ve insan mutluluğunu artıracığına inandıkları ideal toplum düzenini dile getiren sistemli düşüncelerin toplamı."* Bu tanımdan anlaşılacağı gibi, ideolojiler fikir üreten insanların eseri. Ayrıca filozoflar, olan bir düzeni değil, olmasını özledikleri bir düzeni dile getiriyorlar, üstelik insan mutluluğunu en çok bu tür bir düzenin artırabileceğine inanıyorlar.

Sıradan adamın hiçbir alanda fikir üretmediğini, buna ne hevesi, ne zamanı, ne de yeteneği olduğunu birçok defa vurguladığımı hatırlıyorum. Bu insanlar içinde yaşadıkları toplum düzeninden memnun olmadıkları zaman bile **daha iyi** bir düzen olup olmayacağını araştırmazlar, ancak düzen açıkça onları mutsuz ediyorsa, ona karşı ayaklanırlar. O zaman bile toplumu nasıl yönetmeleri **gerekeceğini** çokluk bilmezler. "Daha iyi bir toplum" özlemi de filozofların kafasında uç verir.

İdealler özlemlerin en arı biçimleridir, dolayısıyla en iyi toplum düzeninin nasıl bir şey olacağını araştıran filozoflar ister istemez kendilerini hayâle kaptırırlar. Şüphesiz bunu yaparken bazı gerçek modellerden esinlendikleri olur, ama gene de burada özlemlerin payı gözlemlerin payını kat kat aşar. Ancak ideal bir toplum düzenini araştıran insan gerçek örneklerden ne kadar

* 'İdeoloji' sözcüğünü ilk defa 1796'da Destutt de Tracy adındaki Fransız düşünür "ideaların bilimi" anlamında kullanmış, sözcük ondan sonra özellikle Marx'ın etkisi altında olumsuz bir duygusal içerik kazanmış. Ben yukarıda telif ettiğim tanımla sözcüğe **nötr** bir anlam veriyorum.

uzaklaşırsa, özlediği toplum düzeninin gerçekleşme şansı da o derece azalır. Bütün kusurlarına rağmen, gerçek düzenler varılmış olan kültür düzeyinde "insanın doğası"na en uygun olanlarıdır. Ancak kendileri sıradan adama kıyasla çok daha kültürlü olan filozoflar anlaşılabilir bir safdillikle düşledikleri düzenin çok kısa zamanda gerçekleştirilebileceğine inanırlar.

a. Ütopik Toplumcuklar

Bunlar bazı fikir adamlarının öncülüğünde girişilmiş ideal toplum denemeleridir. Bu tür denemelerin çok kısa ömürlü olduğu görülmüştür. 19. yüzyılda Avrupa ile Amerika Birleşik Devletlerinin bazı yörelerinde bu tür denemeler yapılmış, ancak en kabadayısı 5-10 yıl yaşamıştır. Aynı özelemlerle ve kendi özgür istemleriyle bir araya gelmiş insanların bu işi devam ettirememeleri insan doğasının sanıldığından da karmaşık olduğunu gösteriyor.

b. Totaliter İdeolojiler

Kendi istekleriyle bir araya gelmiş olan, üstelik sayıları birkaç yüzü geçmeyen bu insanların ideallerini gerçekleştirememiş olmalarına rağmen, bazı düşünürlerin milyonlarca değişik karakterde insandan oluşan bütün bir toplumu ortak bir ideal çevresinde birleştirebileceklerini sanmaları tarihin ilginç cilvelerinden biri olsa gerek. Gerçi 20. yüzyılın ilk çeyreğinde biri İtalya'da (Faşizm), öteki Almanya'da (Nazizm), üçüncüsü Rusya'da (Komünizm) olmak üzere Mussolini, Hitler ve Lenin'in önderliği altında totaliter rejimler kurulmuş, hattâ bunlar oldukça uzun ömürlü olmuşlardır, ama sonunda onlar da --tıpkı ütopik toplumcuklar gibi-- tarih sahnesinden silinmişlerdir. Mussolini milliyetçi bir ideoloji ile, Hitler ırkçı/milliyetçi bir ideoloji ile yola çıkmışlar, ancak her ikisi de "demokratik ideoloji"yi benimsemiş olan ülke-

ler karşısında yenilip tarihe karışmışlardır. İçlerinden en uzun ömürlü olan komünizm ise bir deyimle kendi ağırlığını taşıyamadığı için çökmüştür.

Diktatörlüklerin başlangıçta başarılı olmalarının nedeni saf ve bilgisiz halkın önemli bir bölümünü (bunun çoğunluk olması gerekmiyor) retorik ve propaganda, hattâ beyin yıkama yöntemleri kullanarak kendi ideal toplum anlayışlarının doğru olduğuna iknâ edebilmiş olmalarıdır. Dinî ideolojilerde olduğu gibi, politik ideolojilerde de sıradan adamı iknâ etmenin en etkili yolu onlara en büyük özelemlerinin gerçekleşeceği konusunda umut vermektir. Mussolini de, Hitler de konuşmalarındaki ustalıklarla halkı büyüleyebiliyor, hattâ onları "dünya cenneti"nin yakın olduğuna iknâ edebiliyorlardı. Bu arada halkı pohpohlamak, övmek, hep onun nabzına göre şerbet verir gibi görünmek onları kendilerine bağlamak açısından çok etkili oluyordu. Şarlatanlar da aynı yöntemleri kullanarak saf ve aptal insanlara fikirlerini satmıyorlar mı?

Ben gene de konumuz açısından Marxçı, dolayısıyla onun uygulanmış bir biçimi olan komünist ideoloji üzerinde uzunca durmayı gerekli görüyorum.

Marx'ın "**ütöpik sosyalistler**" diye küçümsediği kişilere yönelttiği eleştirileri gözden geçirmek "özlemsel düşünüş"ü daha iyi anlamak açısından bize bazı ipuçları verebilir. Fourier ve Owen gibi düşünürlere yönelttiği eleştirilerin başında Marx bu insanların fazla "hayâlperest" (düş-kurucu), yani olmayacak duaya amin diyen kişiler olduğunu önemle belirtir. Onları "ütopyacı" olmakla suçlamasının da sebebi bu. Marx'a göre, şartlar el-vermedikçe herhangi bir düşü hayata geçirmeye kalkmak çılgınlık değilse bile düpedüz aptallıktır. Ütöpik toplumcukların pek kı-

sa ömürlü olmaları da bunu kanıtlamıyor mu? Peki, öyledir diye iki elimizi kolumuzu bağlayıp olup bitene (tarihin akışına) seyirci mi kalacağız? Elbette hayır, ama şartların olgunlaşmasını beklemek de şart. Biz ne yapsak, ne etsek tarihin gidişini zorla değiştiremeyiz, bu nedenle "devrim"in kaçınılmaz olacağı anı sabırla durup beklemeliyiz. Akıl ve sağduyu bunu emrediyor. Biz ancak tarihin "doğum sancılarını" hafifletmeye çalışabiliriz.

Marx'ın muhtemel devrimcilere yaptığı bu uyarı ilk bakışta akla-yakın görünüyor. Nitekim, bu tavrıyla Marx "ütopik sosyalizm"e karşı kendi "bilimsel sosyalizm"ini çıkarttığı inanç ve iddiasında. İyi de, ideolojilerden biri olan sosyalizm aynı zamanda "bilimsel" olabilir mi? Açıkça görüldüğü gibi, Marx sosyalizmin ne zaman gelip çatacağını önceden bilebileceğimiz kanısında; üstelik ona göre insanlar isteseler de, istemeseler de sosyalizm yakında gelecektir, dolayısıyla onu zamanından önce gerçekleştirmeye kalkmak, tarihe ve sosyal gerçeklere gözlerini kapatıp kendini düşlere kaptırmaktır, oysa düşüncüyü bir yana itip düşlere dalmak düş-kırıklığını bile bile davet etmektir.

İyi de, Marx geleceğin nelere gebe olduğunu nasıl, nereden biliyor? Kendisi "kehanet"i (prophecy) reddettiğine göre, bunun **bilimsel bir örneği** olması gerekir, öyle değil mi? Evet, Marx da zaten gözlemlerine dayanarak, tarihin gidişine bakarak geleceğin ne tür sosyal/ekonomik/politik gelişmelere gebe olduğunu önceden görebildiği iddiasında. Burada onun "diyalektik materyalizm" dediği şeyin nasıl bir şey olduğunu açıklamama imkân yok, ancak kapitalist sistemin bu gidişle yakın bir gelecekte kendi mezarını kazacağından emin. "Proleterya diktatörlüğü" dediği kısa bir dönemden sonra sosyal adaletsizlik ve ekonomik eşitsizliklerle birlikte devletin varlığına da gerek kalmayacak, devle-

tin ortadan kalkmasıyla birlikte insanoğlu tüm özgürlüğüne kavuşacak, böylece bütün insanlık için çok mutlu bir dönem, hem de artık sonsuza kadar sürecek olan bir dönem başlayacak. "Onlar ermiş muradına, biz çıkalım kerevetine!" demenin tam sırasındır.

Bazı mythos'larda insanlığın vaktiyle bir "Altın Çağı" yaşamış olduğu hikâye edilir. Sanırım, Marx'ın gelecekte olacaklarla ilgili mythos'u bu eski mythos'dan da çekici, zira birincisi insanı karamsarlığa sürüklediği halde, Marx'ın anlattığı "düş dünyası" geleceğe ilişkin olduğu için daha bir çekici, hattâ heyecan verici. Nitekim, Marx'tan bu yana geçen bir buçuk yüzyıllık süre boyunca binlerce aydın, filozof ve de bilim adamı onun anlattığı mythos'un etkisinden kendilerini kurtaramamışlar, hattâ bazıları üzerinde Marxçılık entellektüel bir "uyuşturucu" etkisi yapmıştır. Onun bir uygulaması olan komünizm çöktüğü halde, bu etkiden kurtulamayanlar da var. Onlara sorarsanız, komünizmin Marx'ın ideolojisiyle uzaktan yakından bir ilgisi yoktur, hele Stalin ona tamamen ihanet etmiştir. Neden? İnsanlığı tam bir özgürlüğe götürmesi beklenen sosyalizm yerine her türlü özgürlüğü yok eden, Gulag Takımadalarına sürdüğü milyonlarca insana hayatı zindan eden bir diktatörlük kurduğu için! Komünizme yürekten inanmış insanlara bu acımasız diktatörlüğün Marx'ın yanlış bir bilim anlayışından kaynaklandığını kabul ettirmek imkânsız gibi görünüyor. "Tükürdüğünü yalamamak" totaliter bir ideolojiye bağlananların ortak davranışı olsa gerek. Marx'ın şiddetle eleştirdiği "ütopyacı sosyalistler" toplumsal denemelerinin başarısızlığa uğradığını görünce de belki düşlerinin doğruluğuna olan inançlarını yitirmemişlerdi, ama onlar hiçbir zaman bu düşünce zorla devam ettirmeye de kalkmamışlardı. Stalin ise yalnız kurduğu rejime karşı çıkanları temizlemekle yetinmeyecek, onu eleştiren-

leri "sapkınlık"la suçlayıp kovuşturacak, hattâ "şüpheli" bir tavır alanları ya Sibiry'a ya sürdürecektir, ya da akıl hastanelerine kapatacaktır. Bilimde **eleştiri** ve **şüphe** yanılmaya karşı koruyucu yöntemler olarak yüreklendirilir, ancak totaliter ideolojilerde bunun tam tersi geçerlidir: Onu eleştirmek de, şüphe konusu yapmak da bir suçtur, zira bu **kesinlikle doğru** olanı bile bile reddetmek anlamına gelir. Bu tutumu burada "saplantı" halini almış "özlemsel düşünüş"ün "hükmetme tutkusu" ile el ele vermesinden başka bir şekilde açıklamak mümkün mü? Bilimde bir teori ancak hemen hemen tüm eleştirilerin sustuğu zaman "yeterince belgelenmiş" sayılır, oysa totaliter ideolojilerde Führe'nin, Du-ce'nin veya Büyük Şef'in ortaya attığı politik öğretisi doğrudur, yanlışlanamaz, onu yanlışlamaya kalkmak, hattâ yanlış olabileceğini imâ etmek suçtur.

c. Demokratik İdeoloji

Marx'ın "ütopyacı sosyalizm" diye küçümsediği yaşam tarzı, komünizmle kıyaslandığında insana ne kadar daha sempatik, ne kadar daha **gerçekçi** görünüyor, öyle değil mi? Küçük bir grup insan kendi öz istemleriyle bir araya gelip özledikleri ortak bir yaşama biçimini hayata geçirmek istiyorlar, ancak özlemlerinin hiç de sandıkları gibi "ortak" olmadığını anlayınca, bu sevdâdan vazgeçiyorlar. Bence son derece gerçekçi bir davranış bu, üstelik de oldukça "bilimsel", zira deneme başarısızlıkla sonuçlanınca kimse kimseyi "dâvaya ihanet" ile suçlamıyor. Demek ki, içlerinden "Ben bu işin doğrusunu biliyordum, ama içimizdeki bazı bilgisizler, hattâ kötü niyetliler işi buraya getirdi" diyen biri çıkmıyor! Burada demokratik düşünüşün de ilk izlerini görmek mümkün.

Demokrasi de bir ideolojidir, yani belli bir toplumsal yaşam özlemini dile getirir. Bazı filozoflar uzun süre insanların en çok mutlu olabileceği toplum düzeninin hangisi olabileceğini düşünmüşler, kendi yaşam denemelerini de göz önünde tutarak, bunun bugün "demokrasi" diye adlandırdığımız yaşam biçimi olabileceği sonucuna varmışlar. Yalnız aynı ağacın iki yaprağı bile tıpa tıp birbirinin benzeri olmadığı gibi, başka başka ruhî ve zihinsel yeteneklerle donanmış, değişik çevrelerde, farklı etkiler altında yetişmiş iki insanın aynı toplumsal düşün kurmaları da söz konusu olamaz. "Demokrasi"den tıpi tıpına aynı şeyi anlayan bir "semantik ikiz" bulmak da mümkün değildir. Sizin anlayacağınız, insanların "demokrasi anlayışları" da birbirinden oldukça farklı, hattâ bazen bu fark bir bağdaşmazlığa kadar varabiliyor.

Buna da şaşmamalı, zira **yeni** bir ideoloji genellikle var olan bir politik düzenden hoşnutsuzluğun sonunda ortaya çıkar, dolayısıyla her şeyden önce eleştirilen düzenin **kusurlarını** gidermeye önem verir. Örneğin mevcut düzenin baskıcı oluşu dayanılmaz boyutlara varmışsa, bir filozofun oturup insanları bu baskıdan kurtaracak olan yeni bir düzen arayışına girmesi doğaldır; eğer bir toplumda sosyal adaletsizlik veya ekonomik eşitsizlik çoğunluğu rahatsız edici bir hâl almışsa, filozofun bu durumdan kurtulmanın çarelerini araması kaçınılmazdır. Demek istediğim, hiçbir ideoloji filozofun fildişi kulesinde gördüğü "soyut" bir düşün değildir. Ancak gene de her filozofun toplumda ilk adımda giderilmesini gerekli gördüğü kusurlar başkalarınınkinden farklı olabilir. Düşlenen yeni toplum düzenine başka (yeni) bir ad verilmesinin de ana gerekçesi, insanlarda bu düşün gerçekleşebileceği umudunun uyandırılmak istenmesi olsa gerek.

Bu söylenenlerden şöyle bir sonuç çıkıyor: Bugün "demokrasi" adını verdiğimiz ideolojinin tek bir yaşama biçimini dile getir-

diğini, dolayısıyla 'demokrasi' sözcüğünün tek bir (doğru) anlama geldiğini düşünmek yanlıştır. Değişik filozoflar aynı sözcük altında birbirinden oldukça farklı yaşam biçimleri düşünmüşlerdir. Bütün bu değişik demokrasi anlayışlarını burada bir bir sergilemem söz konusu değil, ama bunlardan en önemli gördüğüm birkaçına, terimin tarih boyunca geçirmiş olduğu aşamaları göz önünde tutarak, dokunmaya çalışacağım. Ancak hepsinde özlemsel düşünüşün ağır bastığını bir defa daha hatırlatmak isterim.

'Koyun' ve 'keçi', 'çatal' ve 'bıçak' sözcüklerinin üç aşağı beş yukarı herkesçe aynı nesneleri göstermek amacıyla kullanıldığına bakarak, 'demokrasi' sözcüğünün de herkes için aynı anlama geldiğini düşünmek daha önce sözünü ettiğim **kavramcılığın** bize dayattığı yanlış bir varsayımdır. İnsanoğlunun bazen korktuğu, ama çoğu zaman düşlediği bir yaşam biçimi olan "demokrasi"nin özlemsel düşünüşten etkilenmemiş olması imkânsız görünüyor. Ancak gene de bu sözcüğün,

(1) Perikles döneminde Atina demokrasi ile yönetiliyordu

cümlesinde olduğu gibi, salt **tasvir-edici** bir amaçla kullanılması hiç de imkânsız değil. Nitekim (1) tarihî bir olguyu dile getiren bir cümle, bu nedenle de doğru veya yanlış olduğunu saptamak mümkün. Ama biri çıkıp da,

(2) Perikles'in dönemindeki yönetim biçimi gerçek bir demokrasi değildi

diye itiraz ederse, o zaman o kişinin bu terimi daha çok kendi demokrasi anlayışını dile getirmek amacıyla kullandığını tahmin edebiliriz.

'Demokrasi' sözcüğünü ilkin kimin, ne amaçla kullandığını bilmiyorum, ama Perikles zamanında Atina'daki yönetim biçimine "demokrasi" dendiğini biliyoruz.* Ancak daha o günlerde olumsuz bir anlamda da kullanıldığını hatırlatmak isterim. Her halde kendi zamanlarındaki yönetim şeklini hiç beğenmemişler ki, özellikle Platon, ondan sonra Aristoteles bu terime kötü bir anlam yüklemişler. Aristokrat bir ailenin çocuğu olan Platon hayran olduğu hocası Sokrates'in demokratlar tarafından (hem de halk meclisi üyelerinin çoğunluğu tarafından) ölüme mahkûm edilmiş olmasını bir türlü içine sindiremediği için, çoğu cahil ve sorumsuz insanlardan oluşan halkın oyuna başvurmanın demokrasinin en zayıf ve bağışlanamaz yanı olduğunu düşünmüş ve bu tür bir demokrasiye neredeyse düşman kesilmiş.** Ancak gerek Platon, gerekse Aristoteles'in yorumlarına göre, demokraside "özgürlük" neredeyse bu rejimin temel özelliği.

Bütün Ortaçağ boyunca demokrasiden söz eden tek filozof Aquino'lu Aziz Thomas; o da her halde Aristoteles'in hayranı olduğu için onunkine benzer bir politik düzeni savunuyor. Ondan sonra bu konuda yeni zamanların başında Hobbes --kendisi mutlak kralık taraftarı olduğundan-- 'demokrasi' sözcüğünü olumsuz bir anlamda, buna karşılık çağdaşı Spinoza olumlu, hattâ övücü bir anlamda kullanıyor. Amerikan ve Fransız devrimlerine gelinceye kadar pek çok filozof, bu arada örneğin Alt-

* Yunanca 'demos' (halk) sözcüğü ile 'kratein' (yönetmek) sözcüğünün birleştirilmesinden oluşan ve kök anlamı "halk yönetimi" olan bu sözcük besbelli ki daha çok politik bir anlamda kullanılmış. Nitekim Atina'da devlet yönetiminde görev alanlar özgür (yani köle olmayan) halkın seçimiyle iş başına geliyorlarmış. Bu arada hâkim veya idarecilik gibi görevlerin kur'a veya sırayla verildiği de anlaşıyor.

** Karl Popper "Open Society and Its Enemies" adlı kitabında bu temayı uzun boylu işler ve bütün kusurlarına rağmen "en iyi" yaşam biçiminin demokrasi olduğunu savunur.

husius, Locke, Montesquieu ve Rousseau gibi filozoflardan kimi demokrasiyi övüyor, kimisi onu yeriyor. Bir ve aynı sözcükle adlandırılan bir politik düzenin bazılarınca övülmesi, başka bazılarınca yerilmesi size biraz garip görünmüyor mu?

Gerçi 'kedi' ve 'köpek' gibi "tasvir-edici" sözcükler öbeğine koyduğumuz sözcükler de bazı insanlarda olumlu, bazılarında olumsuz çağrışımlar uyandırır, ama kimse bu gibi sözcüklerin ne tür nesnelere uygulanması gerektiği konusunda bir başkası ile tartışmaz. Kedi sevenler için 'kedi' sözcüğü her tekrarlanışında hoş duygular uyandırır, sevmeyenler ise ne zaman bu sözcüğü duysalar bundan rahatsız olurlar. Aynı şey elbet 'köpek', hattâ 'bıçak' sözcükleri için de geçerli. Hiç kimse --çok istisnâî durumlar dışında-- kendisine bir köpek gösterildiğinde,

(3) Bu **gerçek** bir köpek değil

gibi bir iddiada bulunmaz, ama,

(4) **Gerçek** demokrasi sosyal adalet ve ekonomik eşitlik sağlayanıdır

diyen pek çok insan var. İşte bu durumda 'demokrasi' sözcüğü'nün ideolojik bir amaçla kullanıldığını görüyoruz.

Amerikan ve Fransız devrimlerinin fikir babaları olan filozoflar 'demokrasi' sözcüğünü "insan özgürlüğünün sınırlarını olabildiğince genişleten" bir rejimin adı olarak kullanıyorlardı. Bilindiği gibi, **eski rejim**, yani mutlakiyetçi (dediğim-dedikçi) krallık fikir özgürlüğü bakımından da, ticarî ilişkiler bakımından da kısıtlayıcı bir rejimdi. Hiçbir kitabın devlet sansürçüsünün onayını almadan basılmadığı bir dönemde yaşayan filozofların asıl işleri fikir ve bilgi üretmek olduğu için, devletin uyguladığı sansür yöntemlerinden "illallah!" demişlerdi, dolayısıyla onların gözünde böyle-

sine baskıcı bir rejimin egemen olduğu bir toplumda insanların mutlu olması düşünülemezdi. Ticaret erbabı da devletin koyduğu gümrük duvarları yüzünden istediği gibi ithalât ve ihracat yapamamaktan şikâyetçi idi. "*Laissez faire, laissez passer*" sloganı da bu tür kısıtlamalara karşı mücadelenin parolası durumundaydı. Bu ve benzer gerekçelerle, insanın kendini yönetecek olanları kendi seçeceği bir rejime 'demokrasi' veya 'cumhuriyet' adının verilmesi uygun görüldü. Burada "politik özgürlük" hem fikirlerin, hem de malların serbestçe alım-satımına imkân verecekti. Zengin fakir, güçlü güçsüz, her insan baskısız, kısıntsız, özgür bir ömür sürmek ister, bu nedenle özgürlüğü en temel amaç gibi sunan "demokrasi"nin özlem konusu olmasında garipsenecek bir yan yoktur.

Yalnız mutlu olmak için özgürlüğün her zaman yeterli olmadığı da bir gerçek. Amerikan, hele Fransız devrimiyle birlikte gelen özgürlük havası birçok insanın başını döndürmüştü de, haksızlık, adaletsizlik, eşitsizlik bunu kısa zamanda unutturmuştur. Aristokrasinin yıkılmasıyla birlikte, gerek fikir, gerekse ticaret alanında pek çok kısıtlayıcı duvar yıkılmış, seçim sistemlerinin yaygınlık kazanmasıyla birçok ülkede medenî/politik özgürlük sınırları büyük ölçüde genişlemiş, gümrük sınırlarının kalkmasıyla ticaret burjuvazisi iyice palazlanmış, bunların önyak olduğu sermaye birikimi büyük sanayinin gelişmesini hızlandırmış, bu da sonunda büyük bir işçi sınıfının doğmasına yol açmıştır. Kazançlarının büyük bir kısmını yeni yatırımlar yapmak için sanayie aktaran kapitalistler, çok ve çabuk kazanma hırsıyla işçi sınıfını açlık sınırında yaşamaya mecbur etmiş, bilgisi ve kültürü olmadığı için politikada sesini duyuramayan bu kesim neredeyse "yeni kölelik" diyebileceğimiz bir duruma düşmüştür. Filozofların önyak olduğu özgürlük nimetlerinden onlar yararlanama-

yınca, demokratik özgürlüklerin ancak kültürlü ve zengin insanların işine yaradığını iddia eden Marx ve Engels gibi filozoflar sökün etmiştir.

Bu filozofların "burjuva demokrasisi" diyerek fakir halk ve işçi kitlelerinin gözünden düşürmeye çalıştıkları demokratik rejimlerin aleyhine dönmelerini anlamak güç olmasa gerek. Onların gözünde bu tür rejimler sosyal adalete ve ekonomik eşitliğe yer vermediklerinden, toplumun mutluluğunu artırmak şöyle dursun, en kalabalık halk kesimlerinin, yani köylülerin, dar-gelirlilerin, ama özellikle proleteryanın geçmiş dönemleri arayacak duruma düşmelerine neden olmuşlardır. Onların gözünde acımasız bir kapitalizmin kültür burjuvazisi ile elele verdiği bir "demokrasi"nin hiç de özenilecek bir yanı olmadığından, 'demokrasi' sözcüğü de başlangıçtaki olumlu anlamını yitirmiştir. Bundan böyle pek çok insanın düşlerini 'sosyalizm' ve 'komünizm' sözcükleri süsleyecektir.

Her insanın, dolayısıyla her toplumun özlemleri, içinde yaşadıkları şartlara göre değişir. Gerçi bu son andığım terimler belli bir ölçüde 'demokrasi' sözcüğünü sollayacaklardır, ama A.B.D., İngiltere, hattâ Fransa gibi ülkeler vahşî kapitalizmin açtığı yaraları bir ölçüde sarabildiği için, onların gözünde 'demokrasi' teriminin eski anlamından fazla bir şey kaybetmediğini görürüz. Bu sözcüğün eski olumlu anlamını hiçbir zaman yitirmediği bir ülke var, o da A.B.D.* İkinci Dünya Savaşından önceki yıllarda üç totaliter ideoloji insanların bağlılığını kendilerine çekmek istiyordu: Faşizm, Komünizm ve Nazizm. Bunlardan Faşizm ile Nazizm bir yandan kendileri gibi totaliter bir ideoloji olan Komüniz-

* Bu konuda özellikle bkz. Alexis de Tocqueville, "De la Démocratie en Amérique", 1832.

me, öte yandan liberalist bir hayat anlayışını kurulduğu günden beri kavgasız ve devrimsiz sürdürmeyi başaran Amerikan demokrasisine düşmandı. Bilindiği gibi, Faşizmle Nazizm birleşmiş, bir yandan A.B.D.nin ağırlığını koyduğu Batı demokrasileriyle, bir yandan da bu demokrasilerle kader birliği yapmış olan Sovyetler Birliği'ne karşı savaşmış, ama sonunda yenilip tarih sahnesinden silinmişlerdi. Komünist Rusya ile uyduları olan Doğu Bloku Ülkeleri bundan bir süre önce ideolojik ağırlıklarını taşıyamaz duruma geldikleri için kendi kendilerine çökmüşlerdir. Bugün dinî totaliterizmle yönetilen İslâm ülkeleri dışında demokrasiyi reddeden komünist Çin (Kızıl Çin) ile Küba gibi aynı ideolojiyi sürdürmeye çalışan birkaç ülke kalmış bulunuyor. Askerî diktatörlüklerle yönetilen ülkelerin durumu ise belirsiz. İçlerinde demokrasiye meyledenler de var, komünizme meyledenler de. A.B.D. nin yardımına muhtaç olanların sonunda demokrasi cephesine geçmeleri ihtimali çok fazla. Sözün kısası, gelişmeler demokrasiden yana gibi görünüyor. Her halde yaşam savaşında en başarılı olanlar "demokrasi"yi seçmiş olanlar. Bunu gören geri-kalmış ülkelerin "Amerikanvari" bir demokrasiye özenmeleri mümkün değil. Diktatörler daima kestirme yoldan amaçlarına varmak isterler ve onları akıllarından çok hırsları yönlendirdiğinden, bir bakıma kendi kendilerini başarısızlığa mahkûm etmiş oluyorlar.

Burada asıl amacım son politik/ekonomik gelişmeler hakkında "ahkâm kesmek" değil, belli bir yaşam biçimini dile getiren 'demokrasi' teriminin tarih içinde nasıl anlam değiştirdiğini vurgulamak. Her üç diktatörlük için de "demokrasi" hiç de heves edilecek bir rejim değildi. Özellikle komünistlerin gözünde demokrasiler "özgürlük" aldatmacası altında insanları sömürmekten başka bir amacı olmayan rejimlerdi. Ama ne zaman ki Rus-

ya savaş sonrasında kapitalist dünya ile "barış içinde" yaşamaktan başka çare olmadığını anladı, o zaman eskiden olduğu gibi demokrasileri aşağılayacak yerde, asıl kendi sisteminin "gerçek demokrasi" olduğunu iddia etmeye koyuldu. Doğu Bloku Ülkeleri de aynı stratejiyi uygulamaya başladılar. İnsanın **asıl** mutluluğunu sosyal adaletle ekonomik eşitlik sağladığına göre, **gerçek** demokrasiyi ancak komünist ideoloji gerçekleştirebilirdi.

'Demokrasi' sözcüğünün nasıl içerik değiştirdiğini anlamak için "Soğuk Savaş" yıllarında UNESCO'nun önyak olduğu bir "soruşturma"nın (anket) sonuçlarını gözden geçirmekte yarar görürüm.* Zamanın her iki bloğunda yaşayan ünlü filozof, sosyolog, ekonomist ve siyaset bilimcilerine "demokrasiden ne anladıkları" soruluyor. Komünist ideolojiyi benimsemiş olanlar (hangi ülkenin yurttaşları olurlarsa olsunlar), ağız birliği etmiş gibi, (4) önermesini dile getiriyorlar. İşin bence en ilginç yanı, eskisi gibi demokrasiyi küçümseyen, hattâ düpedüz aşağılayan sözler edecek yerde, asıl (gerçek) demokrasilerin "halk demokrasileri" olduğunu ve bunun tarihte ilk defa olarak komünist Doğu Bloku Ülkeleri tarafından gerçekleştirilmiş bulunduğunu iddia etmeleri!

d. Totaliter İdeolojiler ve Demokrasi

Sosyalist/komünist yazarların sosyal adaletle ekonomik eşitliğin insanoğlunun mutluluğunda özgürlükten daha önemli bir rol oynadığına inandıklarını gördük. Eğer insanlara **sadece** özgürlük verir de, bu faktörleri ihmal ederseniz, elbette mutlu olamazlar. Ancak bunun tersi de geçerli: İnsana hiç özgürlük tanımaz da, sadece sosyal adalet ve ekonomik eşitlik sağlarsanız, onlardan gene mutlu olmalarını bekleyemezsiniz. Demek ki, insanlara bu nimetlerin her birinden yeterince sağlamanız gerekiyor.

* Bkz. "Democracy In A World of Tensions", UNESCO, 1956.

Ne var ki, özgürlüğü en çok vurgulayanlar *fikir-üreticileri* idi, zira fikirlerinin piyasada serbestçe dolaşması onların işine geliyordu. Belki fikir üretmeyen insanların karnını iyice doyurur ve onlara sosyal adaletin nimetlerinden yeterince tattırırsanız, mutlu olma şanslarını büyük ölçüde artırabilirsiniz, ama her insanın gene de belli bir ölçüde özgürlüğe ihtiyacı vardır. Giyeceği elbiseyi, yiyeceği yemeği, oturacağı yeri, yapacağı işi, okuyacağı kitabı, dinleyeceği veya izleyeceği istasyonu canı istediği gibi seçebilmesi mutlu olmasının asgarî şartları olsa gerek. Komünizm bunlardan gerekli gördüğü ilk iki şartı yerine getirmeye çalışmış, ancak özgürlük şartını alabildiğince kısıtlamak zorunda kalmıştır. Totaliter bir sistemle yönetilen bir ülkede özgürlüklerin kısıtlanması kaçınılmazdır, zira insanların nasıl duyması, düşünmesi ve davranması gerekeceği baştakilerin keyfine kalmıştır.

Buna karşılık, demokrasilerde bireyleri bu konularda elden geldiğince serbest bırakmak sistemin **temel** ilkesidir. Nitekim, Batı demokrasilerinde bu şart büyük ölçüde gerçekleştirilmiş, ama öteki iki şart bir hayli ihmal edilmiş, daha doğrusu devletin görevleri arasında yer almamıştır. Bunda devletin bir "polis" devletine dönüşme kaygısı etkili olduğu gibi, belki kapitalistlerin işgücünü istedikleri fiyata satın alma arzusu da rol oynamış olabilir. Kapitalistlerin bu satın alma özgürlüğünün çoğu kapitalistlerce kötüye kullanıldığını, bu yüzden işçi sınıfının çok güç bir duruma düştüğünü gören bazı düşünürler, toplumun toplam mutluluğunu azaltan bu durumu düzeltmek için işçinin de işgücünü istediği fiyata satabilme özgürlüğüne kavuşturulması gerektiğini savunmuşlar, bundan da "*sosyalizm*" dediğimiz politik/ekonomik öğreti doğmuştur. Bu anlamda sosyalizmi demokrasinin "özgürlük" ilkesini çiğnemediği sosyal adaleti ve ekonomik eşitliği gerçekleştirme girişimi sayabiliriz.

Sınıflar-arası çıkar çatışmalarının giderilmesi bazen Hegel'in **diyalektik** adını verdiği bir süreçle mümkün olmaktadır. Nitekim, büyük sanayinin doğup gelişmesi bugün "vahşî kapitalizm" denilen, patronların işçinin emeğini en ucuza satın alabildiği sisteme yol açmış, ama bu sistemin çekilmez hale gelmesiyle **sendikacılık** hareketleri uç vermiştir; bu şekilde hem özgürlük ideali zedelenmemiş, hem de sosyal adalet ve ekonomik eşitlik ilkeleri bir ölçüde yaşama geçirilebilmiştir. Böylece sosyalist düşünürler insanoğlunun bu iki temel özlemini uzlaştırmayı başarmışlardır. Ancak, unutmayalım ki, başlangıçta işgücünü istedikleri fiyata satın almaya alışmış olan kapitalistler bu şekilde özgürlüklerinin elden gideceği gerekçesiyle sosyalist fikirlere karşı çıkmışlar, hattâ bu fikirleri yayanların kovuşturulmasını istemişler, ama sonunda sosyalistler görüşlerini topluma kabul ettirmeyi başarmışlardır.

Nitekim, Mussolini Faşizmi, Hitler ise Nazizmi halka benimsetebilmek için en güçlü gerekçe olarak sosyalizmi öne sürmüşlerdi.* Avrupa'da sosyalizme en çok bu üç diktatörlüğün sahip çıkmış olması üzerinde dikkatle durulması gereken bir olgu. Her üç sosyalist ülkenin de değişik gerekçelerle fikir, dolayısıyla davranış özgürlüğünü neredeyse yok etmesi insanların özgür olmadan da mutlu olabileceği varsayımına dayanır. Faşizmle Nazizmin bu varsayımı pek yanlışlamadıkları anlaşılıyor, nitekim halk sonuna kadar Duce ve Führer'lerinin peşinden gitmiştir. Bu rejimlerden en çok şikâyetçi olanlar fikir ve sanat adamları idi. Buna rağmen

* 'Nazizm' sözcüğü 'National-Sozialismus' deyiminden türetilmiş bir kısaltma olup daha çok Hitler'in uyguladığı sosyalizmi dile getirir. Almanya'ya ilk gittiğim günlerde ev sahiplerine Alman milletinin Hitler gibi bir "deli'nin peşinden nasıl gitmiş olduğunu sorduğumda, şu cevabı almıştım: "Hitler halk için çok şeyler yaptı da ondan!"

onlardan bile bir bölümü seslerini çıkarmamayı, hattâ gerektiğinde "Heil Hitler!" demeyi tercih ediyorlardı. Eğer bu iki ülke İkinci Dünya Savaşında Batı demokrasilerine yenilmeselerdi, belki bu durum daha uzun bir süre aynen devam edecekti. Mussolini ile Hitler'in kendi taraftarlarının yalnız karınlarını değil, kafalarını da doyurmayı başarmış oldukları anlaşılıyor.

Aynı şey komünist Rusya için haydi haydi geçerli. Bu ülkenin savaşı kazanması aynı zamanda "komünizm"nin de zaferi sayılmış, Stalin neredeyse bir "kahraman", hattâ bir "kurtarıcı" ilân edilmişti. Halkın nezdinde gittikçe itibarı artan Stalin Marxist öğretinin kendi yorumunu eleştiren, hattâ bu öğretinin doğruluğundan biraz şüphe etme cüretini gösteren kim varsa hapse attırmış, Sibirya'ya sürdürmüş veya düpedüz "temizletmişti." Kurduğu sistem, özü gereği, ne fikir özgürlüğüne, ne onun doğal bir sonucu olan yöneticileri seçme, hattâ ne de "sendika kurma" özgürlüğüne izin verebilirdi. Diktatör kendi kendini seçen kişi demektir; hele bir gücünü halka kabul ettirdi mi, onun her arzu ve emirlerine boyun eğmek şarttır. Batı demokrasilerinde yurttaşlar yöneticilerini kendi elleriyle seçmek, beğenmediklerini de gene kendi istekleriyle değiştirmek imkânına sahiptirler. Ülkenin yönetimi konusunda aynı görüşleri paylaşanlar bir araya gelip bir parti kurabilir ve iktidar için birbirleriyle yarışabilirler, oysa Stalin buna izin vermek şöyle dursun, tek parti içindeki muhaliflerini vatan hainliğiyle suçlatıp temizletecektir. Her şeyin doğrusunu o bilir, dolayısıyla ondan farklı düşünenler salt hainliklerinden ötürü öyle düşünüyorlardır, dolayısıyla temizlenmeleri "vacip"tir.

Stalin herhangi bir ciddî muhalefetle karşılaşmadan, hattâ herhangi bir suikast girişimine hedef olmadan rahat döşeginde

öldü, ancak diktatörlükle yönetilen her ülke yapısı gereği çökmeye mahkûmdur. Nitekim Rusya'da ve uydularında hiçbir eleştiriye izin verilmediği için yanlışlar çığ gibi büyümüş ve sonunda düzeltilemez boyutlara vardığı için sistem içinden çökmüştür. Özlemlerin aşırı bir hal alması gerçeklerden uzaklaşma tehlikesini birlikte getirir, bu da sonunda sistemin çökmesine yol açar. Dış düşmana karşı üçüncü bir dünya savaşına girmemek basiretini gösteren komünist diktatörler muhaliflerine karşı gösterdikleri kısa görüşlülükten ötürü rejimin kendiliğinden çökmesini engelleyememişlerdir.

Bütün bunları hatırlatmamın nedeni, özlemsel düşünüşün sürekli olarak **bilimsel** düşünüşle **denetlenmesi** gerektiğine dikkatinizi çekmektir. Teknoloji insan arzu ve isteklerinin bilgi, sağduyu ve akıl aracılığıyla hayata geçirilmesi demektir. Eğer bir köprü için gerekli bütün hesapları yapmadan işe girişerseniz, yapacağınız köprünün en küçük bir sarsıntıda çökme ihtimali vardır. Bunu önlemek için yapılan hesapların birçok kere, hem de değişik kişiler tarafından denetlenmesi, hattâ işi sağlama bağlamak için, köprünün küçültülmüş bir modeli üzerinde denemeler yapılması şarttır. İnsanların güven, huzur ve mutluluk içinde yaşamasını sağlayacak sosyal bir yapının kurulmasının ne kadar güç bir iş olacağını varın siz hesap edin! Zaten demokrasi dediğimiz sistemin düşünce mimarları, sosyal parametrelerin çokluk ve karmaşıklığından ötürü, "en mutlu toplum" idealinin hiçbir zaman gerçekleştirilemeyeceğini anladıkları için, sosyal şikâyet konularını (tıpta olduğu gibi) birer birer ele alıp çözmek gerektiğini düşünmüşlerdir. Karl Popper buna "piecemeal engineering" (birer birer düzeltme) diyor. Burada bilimsel bir yaklaşımın işe karıştığı açıkça görülüyor. Buna göre, toplumda fazla şikâyet konusu olan herhangi bir sorun çıktığında, devleti yöne-

tenler başbaşa verip onun nasıl çözülebileceğini araştıracaklar. Elbet toplumun mutluluğundan sorumlu olan kişilerden bu konuda önce değişik çözüm teklifleri gelecek, bunlardan hangisinin başarı şansının yüksek olduğu bunlar arasında uzunboyulu tartışılacak, sonunda en akla-yakın çözümün hangisi olduğu karara bağlanıp uygulamaya konulacak, beklenen başarılı sonuç alınır-sa uygulamaya devam edilecek, olmazsa bir başkası denenecek, derken en iyi çözüm bulununcaya kadar aramaya devam edilecek. Buna "deneme ve yanılma" yöntemi deniyor.

Gelin görün ki, bir diktatörün genellikle "yanılmaz" olduğu baştan kabul edildiği için, onun dediğini yapmak kaçınılmaz oluyor. Ne demiş atalarımız: "Düşmez kalkmaz bir Allah!". Diktatörler de bal gibi yanılır ve bir yanıldılar mı, "ebedî mutluluk" masallarıyla uyuttukları toplumu felâkete sürüklerler. Nitekim, İtalya'nın, Almanya'nın, en sonra Rusya'nın başına gelen de budur.

Buna karşılık, şimdiye kadar hiçbir demokrasinin içinden çıktığı görülmemiştir. Gerçi herhangi bir demokratik ülke de çok daha güçlü bir ülkeye savaşta yenilebilir, ama demokrasiler eski yanlışlarını hemen düzeltebildikleri (yani yanlışlarından ders alabildikleri) için çökmezler. Batı demokrasileri bunun en güzel örnekleridir. Demokrasilerde de krizler ortaya çıkar ama onları doğuran nedenler ortadan kaldırılmak suretiyle bu tür olayların yayılıp büyümesi önlenir. İşin ilginç yanı, bu demokrasilerin faşist ve nazist diktatörlüklerin saldırılarına karşı da dayanabilmiş, komünizm tehlikesini de savuşturabilmiş olmalarıdır. Ama bence asıl kuvvetleri, kendi içlerindeki her türlü totaliter fikirlere göz yumabilmelerinde kendini gösteriyor. Bu tutum demokrasilerin ilk gözağrıları olan "fikir ve vicdan özgürlüğü"ne sonuna kadar bağlı kaldıklarını kanıtlamıyor mu? Demokratik toplum anlayışına göre, bireyler doğrudan doğruya güç kullanarak

veya zorla demokrasiyi yıkmaya çalışmadıkları sürece, demokrasinin yıkılması gerektiğini savunanlar da dahil, her öğretinin hoşgörüyü karşılanması gerekir. Bence bu demokrasilerin fikir açısından kendilerine ne kadar güvendiklerini gösterir.

6) İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi

Daha önce Amerikan ve Fransız devrimlerinin fikir babaları kendi ideal toplum anlayışlarını dile getirmek amacıyla birer "İnsan Hakları Bildirgesi" yayımlamışlardı. İkinci Dünya Savaşının ardından kurulan "Birleşmiş Milletler" örgütü "İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi" başlığı altında benzer bir bildirge yayımladı (1948). Bildirge ideal toplum düşünün gerçekleşmesi için her ülkenin hangi kurallara uyması gerektiğini açıklıyordu. Otuz maddeden oluşan bu bildirgede,

(1) Bütün insanlar özgür doğmuş olup saygınlık (dignity) ve haklar açısından eşittirler,

(2) Herkes, hiçbir ırk, renk, cins, dil, din, politik veya başka bir fikir ayrılığı gözetmeksizin, bu bildirgede yer alan bütün hak ve özgürlükleri talep etme hakkına sahiptir,

(3) Herkes hayat (yaşama), özgürlük ve kişisel güvence hakkına sahiptir,

(6) Herkes her yerde kanun karşısında bir kişi olarak tanınma hakkına sahiptir,

(18) Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğü hakkına sahiptir,

(25) Herkes gerek kendi sağlığı, gerek ailesinin sağlığı açısından uygun bir yaşam standardı hakkına sahiptir,

türünden cümleler yer alır.

Hep "bildiri" kipinin kullanıldığı bu cümlelerin olan biteni de-
ğil, olması istenen, hattâ özleneni dile getirdiği açık olsa gerek.
Örneğin, (1) i,

(1') Bütün insanları özgür saymak ve her birine saygın bir in-
san gözüyle bakıp her konuda eşit haklar tanımak **gerekir**

biçiminde dile getirmek mümkündür, daha doğrusu onu genellik-
le aklımızda bu tür bir cümleye çeviririz. Sözün kısası, bütün bu
cümleler insanların **özlemlerini** dile getirir, ancak basit halkı da-
ha çok etkileyeceği düşünüldüğünden, "bildiri" kipi tercih edil-
miştir.

O zaman komünist Rusya'nın da imzalamış olduğu bu bildir-
gede mutlu bir toplum için gerekli olan bütün şartlar dile getiril-
miş olsa gerek. Ancak ahlâk kuralları, hukuk yasaları, hattâ ana-
yasalar gibi, bu bildirgede sözü geçen hak ve özgürlüklerin za-
manla daha da genişletilmesi söz konusu olabilir. Bu bildirgenin
o zaman "Birleşmiş Milletler"e üye olan bütün devletlerce imza
edilmiş olmasına dayanarak, orada geçen maddelerin bu dev-
letlerin uymaya söz verdikleri **genel ahlâk kuralları** olduğu söy-
lenebilir. En bilge kişilerden seçilen bir komisyonun kaleme aldı-
ğı bu bildirge elbet o bilge kişilerin bütün insanlıkla ilgili özlemle-
rini dile getiren **değer-yargılarından** oluşmaktadır. Bu bildirge
ilerde kurulması düşünülen, hattâ umut edilen tek bir "Dünya
Devleti"nin "Ahlâk Anayasası" gibi de düşünülmüş olabilir. Şura-
sı apaçık ki, üye devletler bu yasanın kurallarını gerçekleştirme-
ye çalıştıkları ölçüde, ileride böyle bir "Dünya Devleti" kurulma
şansı da artacaktır. İnsanlar, dolayısıyla devletler, kendi kısa
vâdeli çıkarlarını uzun vâdeli çıkarlarına tercih ettiklerinden, her-
kesin en yüksek derecede mutlu olacağı bir dünya devleti kur-
ma şansı da, hiç değilse şimdilik, uzak görünüyor. Ancak bir

"Avrupa Birliği"nin kurulmuş olması bile bu konuda fazla karamsar olmamamız gerektiği izlenimini uyandırıyor. Totaliter sistemlerin en büyük yanılgısı dünyada zorla bir "Yeryüzü Cenneti" kurulabileceğini sanmaları ve bunu kurmak için hemen işe girişmiş olmaları idi. En mutlu toplum düzeninin demokrasi olacağını düşünen filozoflar ise çok daha gerçekçi olduklarından, şimdilik "daha mutlu" bir toplum yaşamıyla yetinmek gerektiğini düşündüler. İnsanoğluna fazla güvenilemezdi, onu "İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi" gibi metinlerle daha mutlu bir toplum düzenini özlemeye yüreklendirmek gerekeceğine inanıyor olmalıydılar. Bu bildirge aslında büyük bir umudun ve iyimserliğin ifadesidir. Yukarıda andığım diktatörlükler ise --tıpkı Platon gibi-- insanın **güdümesi gereken** güvenilmez bir yaratık olduğuna inanıyorlardı. Demokrasiyi düşleyen filozofların ise, insanların denemelerinden ders alarak, yavaş yavaş **kendi kendilerini eğitebilecekleri** varsayımından kalktıkları anlaşılıyor. Kendi kendini eğitmenin en etkili yolu insanın eski yanlışlarını tekrarlamamayı öğrenebilmesidir. Duygularının sürekli etkisi altında bulunan insan bir yerde zararlı duyguları yararlı olanlardan ayırdetmeyi de öğrenebiliyor. Bunun bence en çarpıcı örneği, Sovyetler Birliği'nin büyük bir askerî güce sahip olduğu halde bir "atom savaşı"nı göze almamış olmasıdır. Nitekim Stalin gibi bir diktatör bile "Soğuk Savaş"ı bu tür bir savaşa tercih edebilmiştir. İşte demokrasi bu anlamda insanoğlunun kendi kendini eğitebileceği inancından güç alıyor. Bir üçüncü dünya savaşını göze alamamış olması insanoğlundan büsbütün umut kesilemeyeceğinin de bir göstergesi olsa gerek.

Sağduyu ve akıl duygularımıza egemen olabildiği sürece, **daha mutlu** bir yaşamın mümkün olduğuna olan inancımızı kaybetmemize gerek yok. Bunda da bilimsel düşünme alışkan-

Özlemisel Düşünüş ve Başlıca Çeşitleri

lıkları edinmenin önemi ortaya çıkıyor. Demokrasiyi en çok özleyen filozofların bilim ve teknolojide en ileri gitmiş ülkelerde yetişmiş olması bir "rastlantı" olmasa gerek. Eskiden bu konuda İngiltere başı çekiyordu; bugün ise A.B.D. bu konumda. Felsefe ve bilim --teknoloji aracılığıyla-- sanayi ve ticaret burjuvazisine yol açmış, onlar da "serbest ticaret"e dayandıkları için özgürlükçü fikirlerin toplumda saygınlık kazanmasına yol açmışlardır. Dikkat ederseniz, eskiden olduğu gibi bugün de en demokratik ülkelerin aynı zamanda bilim ve teknolojide, dolayısıyla ticaretle en ileri gitmiş ülkeler olduğunu görürsünüz. İşin ilginç yanı, bu ülkelerin sosyal adalet ve ekonomik eşitlikte de ileri ülkeler olmasıdır. Komünizmin çöküşünün ana nedeni, her türlü özgürlüğü, bu arada ticaret ve sanayi özgürlüğünü tanımamış olması değil mi?

VI

BİLİMSEL VE BİLİM-DIŞI DÜŞÜNÜŞ

Gerçi bilgi edinme çabalarının çok zaman önce, insanoğlunun kafasını kurcalayan bazı **sorunları** çözme arzusuyla birlikte başladığını, hattâ **mythos**ların ilk çözüm denemeleri sayılması gerektiğini gördük, ama bu çabaların sistemli bir biçimde meyvelerini vermeye başlaması ancak şu son dörtyüz yıl içinde gerçekleşmiştir. Buna göre insanlık tarihinin çok uzun bir dönemi verimsiz çabalarla geçmiştir. Gerçi hiçbir çabayı boşa harcanmış saymak doğru değil, zira her başarısızlık insana başarıyı başka yerde aramak gerektiğini öğretir, bu da yararsız değildir. İnsan için asıl zararlı olan şey, bir şeyler bildiğini sanıp artık hiçbir çaba harcamaya gerek görmemesidir. Bu nedenle Sokrates gibi "bir şey bilmediğini bilmek" ileri bir adımdır, zira insanı sürekli araştırmaya iteler.

Bilimlerin gelişmesi insana yalnız güvenilir bilgiler kazandırmakla kalmamış, güvenilir bilgi edinmenin **yol ve yöntemlerini de öğretmiştir**. Bilimlerin gittikçe artan bir hızla ilerlemelerinin de asıl nedeni bu olsa gerek. İlk bilgi edinmede "deneme ve yanılma" yöntemi uygulanıyordu, zamanla gereksiz denemeler yapmaya lüzum kalmadığı anlaşıldı, böylece az çabayla çok iş yapma yolu açılmış oldu. Bu, pratik işlerde de geçerlidir. Nitekim bir insan belli bir alanda "beceri" veya "ustalık" sahibi oldu mu, o işin yanlışsız veya çok az yanlışla nasıl yapılacağını da öğrenmiş olur ve o tür işleri çok daha hızla yapmaya başlar.*

* Nitekim, bugün sanayi üretiminde olduğu gibi, bilgi üretimi işinde de elde edilen ürün ekspanansiyel biçimde artmaktadır, bu belli bir ölçüde üretime katılanların sayısının artmasıyla da ilgili, ama bilim ordusuna bir kişinin daha katılması üretimin en az birkaç misli artmasına sebep olmaktadır.

Bu sürecin 3-4 yüzyıl önce başladığını söyleyebiliriz. Descartes'ın "Discours de la Méthode" adlı eserini, Bacon'ın "Novum Organum"unu 17. yüzyıl başlarında yazmış olmaları rastlantısal değildir. Biri matematiğin, öteki doğa bilimlerinin hızla gelişmekte olduklarına bakarak, bunun sırrını açığa vuran eserler yazmak ihtiyacını duymuşlardır. Amaçları insanların eski düşünüş alışkanlıklarından vazgeçip boş yere enerji kaybetmelerini önlemektir.

Yalnız 'bilimsel düşünüş' deyimi "bilim adamları gibi düşünmek" anlamına geliyorsa da, iki değişik biçimde yorumlanabilir: (1) Bilim adamlarının bilgi **üretmek** için izledikleri yollar; (2) Bilim adamlarının iddialarını meslektaşlarına kabul ettirebilmek, dolayısıyla bu iddiaların bir bilgiyi dile getirdiğini onlara onaylatmak için başvurdukları yollar. Bunlardan ikincisi çoğu zaman birincisinden de güç, zira iddiayı ortaya atan genellikle bir tek kişi olduğu halde, onu kabul edip onaylayacak olanlar bazen binlerce kişi. Genellikle bilim adamının araştırmalarını nasıl yürüttüğü konusuyla ilgili olan çalışmalar **metodoloji** adını alıyor. Bu konuda yazılanlar ilerde fikir üretimi içinde çalışacaklara yol gösteren, daha doğrusu herhangi bir alanda başarılı araştırmalar yapmış olan bilim adamlarının deneyimlerini anlatan yazılardır. Örneğin Galileo'nun serbest düşme yasasını nasıl bulduğunu anlatan bir yazısı, mekanik alanında araştırma yapacak olan gençlere bu işin nasıl yapılması gerektiği konusunda yararlı bazı ipuçları verebilir.

Ben burada metodolojiye hiç girmeyeceğim, zira herhangi bir bilim dalında araştırmacı olarak çalışacakların sayısı pek az; hem onlar araştırma yöntemini nasıl olsa işin başında öğreneceklerdir. Buna karşılık, istisnasız hepimiz **bilgi tüketicisi** durumundayız, dolayısıyla iyi bir tüketici olmayı öğrenmemiz en

azından yararlı olur. Bu nedenle ben bu bölümde gene *belgeleme* üzerinde duracağım, zira yeterince belgelenmemiş bir iddiayı kabul etmek, dediğim gibi, bazen insanın yaşamını bile tehlikeye sokabilir.

Matematikte herhangi bir iddianın bilgi niteliğini kazanabilmesi için **sıkıca** belgelenmesi, bir başka deyişle, kanıtlanması, doğa ve insan bilimlerinde ise **yeterince** belgelenmiş olması gerektiğini daha önce de belirtmiş, hattâ bir iddianın yeterince belgelenmiş olup olmadığını anlamak için, o iddiaya yöneltilen eleştirilerin kesilmesi, hiç değilse çok azalmış olması gerektiğini de vurgulamıştım. Tüketici durumunda olan insanlar her iddiayı kendileri denetleyemezler, ama doğruluk sevgisi, dolayısıyla sorumluluk duygusu güçlü olanlar konunun en büyük uzmanlarından gerçek durumun ne olduğunu öğrenebilirler, yeter ki aldanmamaya önem versinler.

A. Bilimsel Düşünüşün Temel Ögesi : Mantık

Arapça 'mantık' sözcüğü gene Arapça 'nutuk' (=söz, Yunanca 'logos') sözcüğünden türetme olup her türlü çelişme veya tutarsızlıktan nasıl kaçınılabileceğini gösteren kurallardan oluşan bir bilgi dalının adı. Bunlara "doğru düşünme kuralları" da deniyor, ama buradaki 'düşünme' sözcüğünün anlamı pek belirli olmadığı için yukarıda verdiğim tanım bana daha anlaşılır görünüyor. Dolayısıyla burada geçen 'çelişme' ve 'tutarsızlık' terimlerinin anlamı üzerinde anlaşılmamız gerekiyor.

(1) Ankara Türkiye'nin başkentidir

gibi doğruluğundan kimsenin şüphe etmediği bir önermeyi göz önünde turalım. (1) doğru olduğuna veya doğru diye kabul edildiğine göre,

(2) Ankara Türkiye'nin başkenti değildir

önermesi yanlıştır veya yanlış sayılmak gerekir. Bu durumda (1) ile (2) birbirinin çelişigidir. Bir insan önce (1) i, sonra (2) yi evetlerse, kendi kendisiyle **tutarsızlığa** düşmüş olur, o nedenle de böyle bir insanın sözlerine güvenilemez. Buna karşılık,

(3) Tegucigalpa Uruguay'ın başkentidir

ile

(4) Tegucigalpa Paraguay'ın başkentidir

veya

(5) Tegucigalpa Honduras'ın başkentidir

önergeleri birbirinin çelişigi değildir, zira bunlardan sadece biri, örneğin (5), doğru olabileceği gibi, her ikisi birden, örneğin (3) ile (4), yanlış olabilir. Buna karşılık, başka başka nesnelerin değişik niteliklerinden söz eden,,

(6) Kar beyazdır

ve

(7) Kurşunun özgül ağırlığı demirinkinden fazladır

önergeleri arasında "bağdaşmazlık" söz konusu değildir, zira her iki önerme de doğru olabilir.

Burada sadece iki veya daha çok önerme arasındaki "çelişki" veya "bağdaşmazlık" üzerinde durduk. Mantıkta çok daha önemle üzerinde durulan bir başka konu, **çıkartımlarımızda** öncüllerle sonuçlar arasında bir tutarsızlık veya çelişme olup olmadığını saptamak. Daha önce vermiş olduğum bir örneği bu vesile ile hatırlatmak istiyorum. Birinci öncülümüz,

(8) Ali bugün saat 8 uçağıyla Ankara'ya uçu-
tu
ikinci öncülümüz,

(9) Bugün saat 8'de Ankara'ya kalkan uçak bir dağa çarpmış
ve içindeki yolculardan hiç kurtulan olmamış
olsun. (8) ile (9) un doğru olduğuna inanan bir kimsenin bu ön-
cüllerden,

(10) Ali de bu kazada hayatını kaybetmiş olmalı
sonucunu çıkarmaması imkânsızdır, zira (8) ile (9) a inanmak
bizi ister istemez (10) a da inanmaya zorlar.

(8), (9) ve (10) önermelerinden oluşan bu çıkarıma biz "ge-
çerli" bir çıkarım diyoruz. Bunun anlamı şudur: Burada öncülle-
rin doğru olması durumunda sonucun yanlış olması düşünüle-
mez. İsterseniz bir de bu örneği alalım:

- (11) Dün akşam yağmur yağdıysa her yer ıslanmıştır
- (12) Her yer gerçekten de ıslak
- (13) Demek dün akşam yağmur yağmış

Bu çıkarım da ilk bakışta geçerli görünüyor, ama **gerçekten de**
geçerli mi? Bunu anlayabilmek için sezgilerimizle yetinmeyip
bazı "düşünme denemeleri" yapmamız, yani aynı *biçimde* olan
bir başka çıkarımda doğru öncüller seçtiğimiz halde, yanlış bir
sonuç elde edip etmeyeceğimizi araştırmamız lâzım. Şimdi bu
şartları yerine getiren başka bir çıkarım düşünelim:

- (11') Ahmet ameliyat olduysa iyileşmiştir
- (12') Ahmet gerçekten de iyileşmiş
- (13') Demek Ahmet ameliyat olmuş

Genellikle günlük hayatta buna benzer çıkarımlar yapar, üstelik

bu tür çıkarımların **geçerli** olduğunu düşünürüz, oysa formel mantık kuralları açısından bu **biçimdeki** bir çıkarım geçerli değildir* Aslında bunun böyle olduğunu sezgisel olarak da anlamamız mümkün. Nitekim bu tür çıkarımların **geçersiz** olduğu şöyle de anlaşılabilir: (11) ile (12) önermelerinin doğru olduğu birçok durumda (13) yanlış olabilir, zira yerler yağmur yağdığı için değil, oradan bir arazöz geçtiği veya gece kırağı yağdığı için de ıslanmış olabilir. Sizin anlayacağınız, yağmur yağması yerlerin ıslanmasının **yeterli** bir nedenidir, yani her yağmur yağdığında yerler ıslanır, ama **gerekli** nedeni değildir, yani yerlerin her ıslak oluşunda yağmur yağmış olması gerekmez, zira yerler başka bir nedenle de ıslanmış olabilir. Aynı şey aynı biçimde olan (11') - (13') çıkarımı için de geçerli: Doktoru Ahmet'e ameliyat olması halinde iyileşeceğini söylemiştir, ama bundan ameliyat olmaması halinde iyileşmeyeceği sonucu çıkmaz, zira Ahmet başka bir nedenden ötürü de iyileşebilir. Ancak doktoru Ahmet'e,

(14) Eğer ameliyat olursan iyileşirsin

diyecek yerde,

(15) İyileşebilmen için ameliyat olman şart

veya aynı anlamda,

(15') Ancak ve ancak ameliyat olursan iyileşirsin

demiş olsaydı, Ahmet de ameliyat olmadığı halde iyileşseydi, o

* Bu tür bir çıkarım formel mantıkla $p \rightarrow q, q \therefore p$ biçiminde dile getirilir. Lise son sınıf öğrencileri sembolik (formel) mantık okudukları için, bu konuya girmeye gerek görmüyorum. Kaldı ki, insanların pek az bir bölümü formel mantık bilir, ama gene de çıkarımlarının geçerli olup olmadığına sezgileriyle karar verirler. Formel mantık öğrenmek bizi sezgilerimizin yanıltmalarına karşı koruduğu için yararlıdır.

zaman doktor **yanlış** bir iddiada bulunmuş olurdu, zira (15) cümlesi Ahmet'in iyileşebilmesi için ameliyat olmasının hem **gerekli**, hem **yeterli** olduğunu dile getirir.

Günlük hayatta bazı çıkarımların geçerli, bazılarının geçersiz olduğunu sezgisel olarak saptayabiliyoruz. Bir sergiye girmek için bilet almak **gerekip** gerekmediğini bilmediğinizi, ama tam kapiya yaklaştığınızda şöyle bir levhayla karşılaştığınızı düşünün: "Biletsiz girilmez!" Bu cümlenin "Biletiniz yoksa girmeniz yasaktır" gibi bir karşılıklı şart cümlesinin kısaltması olduğunu anlamakta gecikmez ve hemen gişeye yönelirsiniz. Bu davranışa aklınızda büyük bir hızla yaptığınız şöyle bir çıkarımın yol açmış olduğu kesin:

(16) Bileti olmayan hiç kimse sergiye giremez (**büyük-öncül**)

(17) Oysa benim biletim yok (**küçük-öncül**)

(18) O halde ben bu sergiye giremem (**sonuç**)

Ancak ille de sergiye girmek istiyorsanız bu çıkarıma şöyle devam etmeniz gerekir:

(19) Biletim olmadan (biletim yoksa) bu sergiye giremem

(20) Oysa ben bu sergiye girmek istiyorum

(21) O halde önce gidip bilet almam gerekiyor

Burada (19) u şu biçimde yorumlamak gerekir:

(19') Ancak ve ancak biletim olursa bu sergiye girebilirim

(19') a biz mantıkta **karşılıklı şart** önermesi diyoruz; bu anlamda (19') belli bir şartın hem **gerekli**, hem **yeterli** olduğunu dile getiriyor, bu nedenle (19) - (21) çıkarımı geçerli olmak gerekir.*

* Bu çıkarım formelleştirilir (sembolleştirilir) ise şu biçimi alır: $p \leftrightarrow q, q \dots p$; bu da geçerli bir çıkarım şemasıdır.

Geçersiz olan (11) - (13) çıkarımının geçerli biçimi şudur:

(11') Dün akşam yağmur yağdıysa her yer ıslanmıştır

(12') Oysa dün akşam gerçekten de yağmur yağmış

(13') O halde her yer ıslanmış olmalı*

Bu çıkarımın geçerli olduğunu şundan da anlayabiliriz: Diyelim ki (11') öncülünü siz aklınızdan geçirdiniz. (12') yi de radyodan duyduunuz, ama dışarı baktığınızda yerlerin ıslak olmadığını gördünüz. Bu durumda ne düşünürsünüz? Ya öncüllerden birinin, bu örnekte muhtemelen (12') nin, **yanlış** olduğunu veya aradan uzun bir süre geçtiği için yerlerin kurumuş olacağını, öyle değil mi? Bu da çıkarımın geçerli olduğuna sezgisel olarak inandığınızı gösterir.

Geçerli bir çıkarımda sonucun yanlış olması bizi öncüllerden birini değillemeye zorladığı için bu tür çıkarımlardan en çok bilimsel teorileri *denetleme* işinde yararlanırız. Bunu gerçek bir örnek üzerinde görebiliriz:

(22) Cisimler soğutulunca hacimleri küçülür

önermesi çoğumuzun genel-geçer doğru diye kabul ettiği bir önermedir. Bunu bir çıkarımın büyük öncülü olarak seçtiğimizi düşünelim. Eğer (22) her zaman doğru ise,

(23) Bardağımdaki suyu soğutursam hacmi küçülecektir

önermesinin de doğru olması gerekir. Nitekim (22) yi bir doğa yasasının ifadesi olarak alırsak, (23) ū ondan çıkarabileceğimiz (veya ona dayanarak elde edebileceğimiz) bir **ön-deyi** (prediction) sayabiliriz. Ancak (22) nin doğru sayılabilmesi için, bu yasanın hiçbir karşıt-örneği (counter-instance) olmaması gerekir. Bu-

* Bunu da şöyle sembolleştiririz: $p \rightarrow q, p \therefore q$.

nu anlamak için birçok maddeyi soğutmam ve hacminin küçülüp küçülmediğini araştırmam gerekir. Denediğim n sayıda maddenin (22)'yi pekiştirdiğini (yani doğruladığını) düşünelim. Bununla (22) nin **kesinlikle doğru** olması gerekeceğini söyleyebilir miyim? Söyleyemem, zira henüz denemediğim bir $n+1$ maddesi (22) yi yanlışlayabilir. Diyelim ki bardağımdaki suyu soğuttum, ama su soğuyunca hacmi küçüleceği yerde büyüdü.* Yani (23) yanlış çıktı; işte bu, bir doğa yasasını dile getirdiğini sandığımız (22) öncülünün de yanlış olduğunu gösterir, zira (22) ile (23) e,

(24) Bardağımdaki suyu soğuttum ama hacmi küçülmedi sonucunu eklersem (23) ün, dolayısıyla (22) nin **yanlış** olduğu meydana çıkar.

Bu nedenle Popper bilimsel genellemelerden veya teorilerden hiçbirinin *kesin olarak* belgelenemeyeceğini, ama kesin olarak (mantıkça) yanlışlanabileceğini iddia etmiştir.

Bilimde teoriler (veya genellemeler) denetlenirken öncüllerle sonucun **tutarlı** olup olmadığına bakılır; öncüllerin doğru olması halinde sonuç da hep doğru olursa çıkarım geçerli demektir. Buna bakarak Popper bilimsel teorilerin **yanlışlanabileceğini**, ama hiçbir zaman kesin olarak belgelenemeyeceğini öne sürmüştür, zira ona göre öncüllerin doğru olması sadece sonucun da doğru **olabileceğini** gösterir. Bundan çıkan bir sonuç şudur: Bilimsel teorilerin kesinlikle doğru olup olmadıklarını bilemeyiz, dolayısıyla onlara doğru olması **muhtemel** varsayımlar gözüyle bakmamız gerekir. Eğer bu varsayımlarla onların mümkün bir sonucunu öncül olarak aldığımızda sonuç da doğru çıkarsa, bu

* Gerçekten de 0° de donan ve buz haline dönüşen suyun hacmi büyür; buzların suyun üstünde yüzmesinin de nedeni budur. Soğuyunca hacmi **büyüyen** tek cismin su olduğu anlaşıyor.

sonucun varsayımımızı (teorimizi) **pekiştirdiğini**, yani onun doğru olma ihtimalini artırdığını söyleyebiliriz. Nitekim, öncülleri yanlış, buna karşılık sonucu doğru olan bir çıkarım da **geçerli** olabilir. Örneğin,

(25) Bütün memeliler iki ayaklıdır

(26) Penguenler de memelidir

(27) Penguenler de iki ayaklıdır

çıkarmı, iki öncülünün de yanlış olmasına rağmen geçerlidir.* Bu da gösteriyor ki, *formel* (biçimsel) açıdan geçerli bir çıkarımda sonucun doğru olması öncüllerin de doğru olmasını gerektirmiyor.

Kıssadan hisse: Bilgi iddiasında bulunan (dolayısıyla kendisine bilgi atfedilen) herkesin mantık kurallarına uyması şart, ama bu şart **gerekli** olmakla birlikte **yeterli** değil, ayrıca **doğru öncüller** seçmiş olması da gerekli; yoksa (22) - (24) örneğinde olduğu gibi, doğru olduğu sanılan öncüllerden yanlış bir sonuç çıkarmak da mümkün.

Öncülleri doğru seçmenin bildiğim tek yolu gözlem ve deneyime titizlikle bağlı kalmak, teori uydururken de hayâl-gücünün keyfî atılımlarını sürekli olarak bunların **denetimi** altında tutmaktır. Eğer hayâl-gücünü sezgi, "revelation" türünden **sözde** bilme kaynaklarının emrine verecek olursanız, "işkembeden atma" tehlikesi baş gösterir. Burada hatırdan çıkarılmaması gereken bir husus da şudur: Bilim adamı cahil halkı değil, başka bilim adamlarını göz önünde tutmak zorundadır, bu zorunluluk onun hareket alanını büyük ölçüde sınırlar. Öncüllerin doğru seçilmesinde bu kısıtlamanın çok olumlu bir etkisi vardır, zira bilim

* Bu tür çıkarımın geçerli olduğunu Nicelme Mantiği (Yüklemli mantığı) çerçevesi içinde kanıtlamış olmalısınız.

adamı öncüllerini seçerken şimdiye kadar kendi alanında üretilmiş olan bütün bilgileri hesaba katmak, elden geldiğince **güvenilir** oldukları kanıtlanmış olan bu bilgilere ters düşen iddialarla ortaya çıkmamaya çalışmak zorundadır. Bütün bu tedbirlere rağmen bilim adamı gene de yanlış öncüller seçebilir; bazı yeni teorilerin sonunda kof çıkmalarının nedeni de budur.

B. Bilim-dışı Düşünüş Biçimleri

Daha çok metodolojiyi ilgilendiren bu konuda daha fazla bir şey söylemek istemiyorum, zira beni asıl ilgilendiren **fikir-**, dolaşısıyla **bilgi-tüketicisi** durumunda olan insanların tutumu. Aslında her insan bilgi edinmek ister, ama bilgiyi bilgi-olmayandan ayırdetmeyi beceremediği için, **aldatılma** tehlikesini kolay kolay atlatamaz. Piyasada onu kendi davalarına kazanmak, yani kendi arzu ve emelleri doğrultusunda davranmaya yöneltmek için fırsat gözleyen binlerce insan vardır. Fikirlerini satabilmek için reklâm ve propagandadan beyin yıkamaya kadar her yola başvuran bu insanları üç ana öbeğe ayırmak mümkün:

1) Şarlatanlar; 2) Peygamberler veya din kurucuları; 3) Siyasî ideologlar. Her üçünün de amacı birdir: İnsanları dediklerinin doğruluğuna iknâ ederek onların *davranışlarını etkilemek*. Bilim-dışı düşünüş biçimlerine en çok bu tip insanlarda rastlıyoruz, bunun da baş nedeni bu tip insanların asıl amaçlarının **bilgi üretmek** değil, bilgi tüketicilerine fikirlerini kabul ettirmek, böylece onları kendi davalarına kazanmaktır.

Şarlatanları bilim adamlarından ayırdeden temel nitelik, onların, doğruluğu hiç de kanıtlanmamış iddialarla **fikir** piyasasında boy göstermeleri ve iddialarının **tartışılmaz** olduğunu sanmalarıdır. Gerçek bilim adamları genellikle onların iddialarını **eleştirmeye** bile değer bulmazlar; ama şarlatan cahil halk yığınlarına

hitap ettiği ve onların onayını kolaylıkla alabildiği için, iddiasını **doğrulanmış** veya **belgelenmiş** sanır, dolayısıyla bilim adamları iddiasını eleştirmeye tenezzül etmemiş bile olsalar, bunu onların cahilliğine, dogmacılığına, hattâ düpedüz kıskançlığına yorar. Kendisinin cahil olabileceğini aklının ucundan bile geçirmez.

Bu konuya koskoca bir kitap ayırmış olduğumdan, burada sadece şarlatanlığın nasıl bir şey olduğunu birkaç örnekle anlatmaya çalışacağım.* Güncel bir konuyu işlediği için teorik bilgi alanına giren bir şarlatanlık örneği olarak Erich von Däniken adındaki şarlatanın "uzaydan gelen insanlar" masalını kısaca özetleyecek ve bu iddianın neden bir şarlatan tarafından "uydurulmuş" olduğunu göstermeye çalışacağım.

Von Däniken'in "Tanrıların Arabaları" adlı ilk eserinde ortaya attığı ana iddia şu: Bundan, onbin yıl önce teknoloji bakımından bizimkinden daha ileri olan bir uzay ülkesinden insanlar gelmiş ve yeryüzünde birçok "anıtsal" eser inşa ettikten sonra dünyamızı terk edip kendi gezegenlerine dönmüşler. Az kalsın unuttuyordum: Geldiklerinde yeryüzündeki bütün insanları öldürmeyi de ihmal etmemişler! Neresinden bakılırsa bakılsın, sadece "çocukça" değil, "gülünç" bir iddia, öyle değil mi? Hayır, değil, zira bu kitap milyonlarca nüsha satıldığına, hattâ filmleri yapıldığına göre, demek bu masalı ciddiye alan milyonlarca insan var dünyada. Bunlar arasında lise ve üniversite öğrencileri, hattâ öğretmenleri olduğunu söylersem, bana inanır mısınız? Demek durum sanıldığından da ciddî, zira üniversite hocaları arasından bile bu masala inananlar çıkabiliyor. İyi de, o zaman bunca yıl süren bilim eğitiminin ne anlamı kalıyor?

* Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz., **Hüseyin Batuhan**: "Bilim ve Şarlatanlık", Yapı Kredi Yayınları, 4. baskı, 1997, İstanbul.

Burada bizdeki bilim eğitiminin kusurları, hattâ yararsızlığı üzerinde uzun boylu duracak değilim.* Ancak şuna inanıyorum ki, eğer doğru dürüst bir bilim eğitimi almış olsalardı, ortaokul çocukları arasından bile bu masala inanacak tek bir öğrencinin çıkmaması gerekirdi. Şimdi, izninizle, iyi eğitilmiş bir ortaokul öğrencisinin bu masala yöneltebileceği eleştirileri kısaca sıralayayım:

i. Von Däniken uzaylıların onbin yıl önce geldiklerini nereden biliyor? (Bu konuda arkalarında herhangi bir yazılı belge bırakmamışlar.)

ii. Tâ uzayın derinliklerinden gelmiş olan bu insanlar **ne diye** dünyadaki bütün insanları öldürsünler? Bir an için son derece "vahşî" olduklarını varsaysak bile, bütün insanları **nasıl** öldürmüş olabilirler? Ne gibi bir silâhla?

iii. Neden durup dururken dünyamızı terk etmiş olabilirler? Bunu nasıl başarmışlar? Arkada bir füze rampası falan bırakmadan uzaya açılmak mümkün mü?

iv. Bu insanlar yeryüzündekileri tümüyle öldürdüklerine göre, geriye kendi döllerinden bir bölümünü bırakmış olmalılar. Bunlar da onlar gibi son derece ileri bir uygarlık düzeyinde olacaklarına göre, onların ahvadı olan eski insanlar neden o derece ilkeldi?

v. Bunların her halde bir yazıları vardı. Neden arkalarında herhangi bir yazılı belge bırakmadılar?

* Bu konuda çeşitli vesilelerle yazmış olduğum yazılar için bkz., **Hüseyin Batuhan**: "Bilim, Din ve Eğitim Üzerine Düşünceler", Yapı Kredi Yayınları, 1997, İstanbul.

Bütün bu soruları bu minval üzerinde daha da sürdürebiliriz, ancak ben lâfı uzatmamak için can-alıcı olduğunu sandığım bir tek soru soracağım:

vi. Bunlar dünyamızı nasıl buldular?

Burada belki bir ortaokul öğrencisinin bilemeyeceği bir iki astronomi ve fizik bilgisinin gerekli olduğunu sanıyorum. Bugünkü astronomi bilgilerimize göre evrende sonsuz denebilecek sayıda yıldız var; Güneş bunlar arasından sadece biri, Dünya ise Güneşin uydularından üzerinde hayat olan tek gezegen. Şimdi bu sonsuz uzayın derinliklerinden bir uzay aracı kalkıyor ve eliyle koymuş gibi Dünyamızı buluyor, bu mümkün mü? İstanbul'un başka bir semtinde oturan bir tanıdığınızı bulabilmeniz için bile onun nerede, hangi sokakta, kaç numaralı evde oturduğunu bilmeniz gerektiği halde, evrendeki adresimizi bilmeyen uzaylıların bizi gelip bulmaları mümkün mü? Her halde "imkânsız" olan bir şeye bundan daha açık bir örnek bulunamaz, öyle değil mi?

Sadece bu bir tek soru bile von Däniken'in işini bitirmeye yeter, ama ben hiç değilse okurlar arasında biraz popüler bilim kitabı ve dergisi karıştırmış olanların von Däniken'in masalına aşağıdaki nedenlerle **inanılmaz** gözüyle bakacaklarını düşünüyorum:

a) Uzayın derinliklerindeki bir başka gezegende bize benzer akıllı canlılar bulunabileceğini, hattâ bunların teknolojiye bizden çok daha ileri olduklarını varsaysak bile, uzayda **adressiz** yola çıkmayacakları kesin. O halde önce uzayın başka bir köşesinde kendileri gibi akıllı ve bilgili yaratıklar olup olmadığını öğrenmeleri gerekir. Yıldızlar-arası iletişim ancak evrenin dört bir yanına belli bir sinyal göndermekle olur. Üstelik bu sinyalin frekansını (milyonlarca değişik frekans arasından) öyle bir seçmiş olmaları

ki, bu başka bir gezegen tarafından kolayca alınabilsin; daha olmazsa, her frekanstan milyonlarca sinyal birden göndermeleri gerekecektir. Bunu da akıl ettiklerini düşünelim. (Burada ancak bir lise öğrencisinin bilebileceği konulara girdiğimin farkındayım.) Yalnız iş bununla da bitmiyor. Bu sinyali alan gezegenlerin onun şifresini çözüp sinyalin geldiği yerin adresini öğrenmek ve onlara sinyallerinin alındığını ve bu arada kendi yerlerini (adreslerini) bildirmek zorundalar. Sözün kısası, **uzaylılarla haberleşmeden onların bizi bulmaları mümkün değil!** Oysa 40 yıl yakın bir süredir evrenin dört bir yanını dinlediğimiz halde, bugüne kadar beklediğimiz sinyali alabilmiş değiliz, ama ne olur ne olmaz diye biz muazzam radyo-teleskoplarla evrenin dört bir yanına sinyaller göndermeye devam ediyoruz. Von Däniken o kadar cahil biri ki, uzaylıları Beyoğlu'nda gezintiye çıkıp da rastlantı sonucu bir ahababı ile karşılaşan biri sanıyor.

b) Akıllı bir lise öğrencisinden Däniken'e şu soruyu yöneltmesi beklenir: "Sayın Däniken, bildiğiniz gibi, Güneş Sistemine en yakın yıldız olan Alpha Centauri bizden 4,3 ışık yılı uzaklıkta. Bu yıldızın gezegenlerinden birinde bizim gibi akıllı ve teknolojiye bizden çok daha ileri **"insanımsı"** yaratıklar olduğunu ve bunlar arasında serüvenden hoşlanan bazılarının Güneş Sisteminin gezegenlerinden birinde kendilerine benzer yaratıklar olup olmadığını merak ettiklerini düşünelim. Sizce bu yaratıkların oradan kalıp buraya kadar gelmeleri teknik açıdan mümkün mü?"

Däniken böyle bir soru karşısında kısa bir tereddüt geçirdikten sonra şöyle bir cevap verebilir: "Neden olmasın? Siz bana bunun mümkün olup olmadığını soruyorsunuz, oysa ben onbin yıl önce uzaylıların çok daha uzaklardan gelmiş olduklarını biliyorum!" Ancak, uzayda bizden ileri bir teknoloji geliştirmiş olan akıllı yaratıklar olsa bile, bunlar Däniken gibi bir aptal olmadıkla-

rı için, böyle bir uzay yolculuğu macerasına girmeyecekleri ben-
ce kesin, zira en "maceraperest" insanın bile önce çıkacağı ma-
ceranın "mümkün" olup olmadığını araştırması, bu konuda ge-
rekli her türlü bilgiyi toplaması, olumlu sonuç alabilmek için bir
sürü hesap yapması gerekir. Alpha Centauri'liler, gezegeni olup
olmadığını bile bilmedikleri bir yıldızla doğru yola çıkmayı göze
alamazlar, çünkü en yakın komşuları olan Güneşin herhangi bir
gezegeninden "Merhaba komşu!" diye bir mesaj almamışlardır.*

Bir an için bu engeli unutalım; diyelim ki Alpha Centauri'liler
salt böyle bir gezegen olup olmadığını merak ettikleri, başka bir
gezegenle daha önce haberleşmiş oldukları için bu yolculuğa çık-
maya karar vermişlerdir. İyi de, bunun nasıl gerçekleştirecekler?

Burada karşılaşılabilecekleri binbir engeli birer birer sayacak
değilim. Ancak uyanık bir lise öğrencisinin ilk anda aklına gele-
bilecek iki önemli engel üzerinde kısaca duracağım: 1) Mesafe
engeli; 2) Uzay aracını yerden kaldırma sorunu. (Görülebileceği
gibi, aslında bunlar birbirine bağlı.)

1) 4,3 ışık yılı uzaklık (yanlış hesaplamamışsam) $6,66^{10}$ km
(yani 6,660,240,000,000 kilometre) ye tekabül ediyor. Bugünün
uzay araçları yerçekimi dışında saatte 60,000 km hızla hareket
edebildiklerine göre, bu hızla Alpha Centauri'den kalkan bir
uzay gemisi 111,000,000 saatte Dünyamıza ulaşabilir. Bir yılda
8760 saat olduğuna göre, bu toplam 15,000 yıl etmektedir. Her
halde von Däniken uzay yolculuklarının yıllarca sürebileceğini,
dolayısıyla insan ömrünün buna yetmeyeceğini düşünmüş ol-

* Başka yıldızların da gezegenleri olup olmadığı hâlâ bilinmiyor, zira yıldızların
güçlü ışığı altında onları en güçlü teleskoplarla bile görmek mümkün değil.
Ancak son zamanlarda bazı bilim adamları Leverrier ve Adams'ın yöntemini
uygulayarak bazı ikili yıldızların yörüngelerinde küçük sapmalar olduğu gerek-
çesiyle bunların da gezegenleri olması gerektiğini düşünüyorlar.

malı ki, uzay gemisinin en azından ışık hızıyla hareket etmesi gerekeceğini hesap etmiş. İyi de, bu hıza ulaşabilecek bir gemi yapmak mümkün mü? Üstâda göre mümkün, zira ışınlarla hareket edecek bir foton roketi üzerinde çalışıldığını söyleyerek aptalları kandırmaya kalkışıyor. Bunda başarılı olduğu da kesin, zira bizim yeryüzü aptallarının böyle bir şeyin olabileceğine inanmaları işten bile değil. Belki onlar hiçbir şeyin ışıktan daha hızlı gidemeyeceğini bilmedikleri için bu foton roketi hikâyesini de kolayca yutmuşlardır. Oysa lise fiziği okumuş birisinin 1 gram ağırlığındaki bir maddî cismin bile bu hıza ulaşamayacağını bilmesi gerekirdi.*

2) Hayâl bu ya, diyelim ki ışık hızıyla hareket eden bir uzay gemisi yapmayı başardık. İyi de, bunu yerden nasıl kaldıracacağız? En az 2000 ton ağırlığındaki bir alâmeti yerden (yani yer çekiminden) kaldırmak için dünyanın enerjisini de harcasak, yer çekimi dışında saniyede 300,000 km hızla hareket edecek bir heyulâyı buna yakın bir hızla kaldırmamız gerekir, oysa ağır bir uzay gemisini bunun yüzde biri hızla kaldırsak (hava sürtünmesi nedeniyle) dakikasında buharlaşır. Ama bizim eski otel memuru Däniken bütün bunları nereden bilecek? Belki bir liseyi bile bitirmemiş olan bu üstâdın böyle önemsiz ayrıntılara ayıracak vakti olmadığı için, o tam 200,000 ton ağırlığındaki (bir dev tanker kadar büyük olan) bir uzay gemisini kolayca uzay yolculuğuna çıkarıveriyor!

Bir an için gemimiz yola çıktı, diyelim. Yeryüzüne varabilmesi için gene en azından 4,3 yıla ihtiyaç var. Uzay yolculukları

* Hiç değilse felsefe öğrencilerinin böyle bir hezeyana inanmamaları için şu kısa bilgiyi aktarmayı yararlı görüyorum: Bugün dünyanın en büyük hızlandırıcılarında, o da binlerce muazzam miktarda kullanarak ancak atom-altı parçacıkların hızını ışık hızına yaklaştırmak mümkün olmaktadır.

Newton'un çekim yasası ile **atalet** yasası uyarınca gerçekleştiği için, bir uzay aracının sadece doğrultu değiştirmek için çok az bir yakıta ihtiyacı vardır. Däniken'in bundan da haberi olmadığı için hayâl ettiği 200,000 tonluk uzay gemisinin asıl ağırlığını 198,000 ton tutarında yakıt oluşturuyor.

Däniken'in cahillikleri bu kadarla bitse gene iyi; 4,3 yıl sürececek bir yolculukta astronotların biyolojik ihtiyaçlarının ve ruhsal dengelerinin nasıl sağlanacağı da başlı başına bir sorun. Güneş Sistemi ile Alpha Centauri arasında milyonlarca meteoritten oluşan **Oort Kuşağı**nın olduğunu, dolayısıyla bunca hızla hareket eden bir gemiye bunlardan en küçüğünün bile çarpması halinde bir trajedinin yaşanacağını da bilmesi gerekirdi.

Çözülmesi gereken bunlara benzer daha bir sürü soru var, ama benim burada amacım yıldızlar-arası bir yolculuğun mümkün olup olmadığı değil, Däniken denen kara cahilin tümüyle işkembeden attığı bir palavraya bu kadar "okumuş" insanın nasıl inanabildiğini soruşturmak, en azından anlamaya çalışmak. Okumanın, hattâ bir üniversite bitirmenin bu kadar az işe yaradığını görmek gerçekten iç-karartıcı. Demek bunca yıllık bilim eğitimi insanlara birazcık olsun "bilimsel düşünme" alışkanlığı kazandıramıyor. Daha önce de dediğim gibi, bilimsel düşünme bir "bilim adamı gibi" düşünebilme demektir. Bu yeteneği edinebilmesi için ilerde bilim adamı, yani bilgi üreticisi olmayacakların bile yeterli bir "bilim kültürü" almış olmaları gerekiyor. Bunun da insana kazandırabileceği temel yetenek her iddia karşısında ilkin "şüpheli" bir tavır alma alışkanlığıdır. Eminim ki, Däniken'i okuyanların % 99'u, onun kitabını okurken lisede bütün öğrendiklerini rafa kaldırıp bu büyük âlimin hezeyanlarını büyük bir merak ve ilgi ile izlemiş, hattâ dediklerine inanmaktan büyük

bir zevk almış olmalılar, yoksa böylesine saçmalıklarla dolu bir eserin bugüne kadar "en çok satan kitap" olmasını nasıl açıklarsınız?

Benim bütün bunları anlatmaktan asıl amacım yeni yetişenlere "bilimsel düşünme" alışkanlıkları kazandırmak olduğuna göre, önce bir kitabını okuduğunuz kişinin düpedüz bir "şarlatan" **olmadığından** emin olmaya çalışmanızı salık veririm. Bu hiç de sanıldığı kadar zor bir iş olmasa gerek. Lisede fizik, kimya, biyoloji, vs. okuyan bir genç Archimedes, Euklides, Galileo, Kepler, Newton, Darwin, Einstein adları dışında hemen hemen hiçbir bilim adamı adı duymaz. Ben bir lisede yaptığım ankette, Planck ve Niels Bohr adlarını kaç kişinin duymuş olduğunu sordum, hiç kimsenin duymamış olduğu meydana çıktı. Ancak "Däniken" adını duyup duymadıklarını sorduğumda 30-40 el birden kalktı. Demek ki, çocuklar bu adını saydığım asıl bilgi üreticisi olan ünlü bilim adamlarının nasıl kişiler olduğunu merak etmemişler, buna karşılık Däniken denen "cahil"i ünlü bir bilim adamı diye bellemişler.

Bütün bunlara bakarak şarlatanları bilim adamlarından şu şekilde ayırdedebileceğimizi düşünüyorum: 1) Eğer bir adamın adı gazete, dergi, radyo ve televizyonlarda bilim adamı diye çok sık geçiyorsa, hele kitapları halk tarafından kapışılıyorsa, o kişinin bir şarlatan olduğundan kuşkulanmanız gerekir.* 2) Söz konusu kişinin kimliği konusunda bilgi edinmek, yani bilim alanın-

* Bunun çok az istisnası vardır, örneğin Einstein gibi. Ancak halkın nezdinde **Einstein**'ın ünü onun Relativite Teorisinin bilimde yeni bir çığır açmış olmasından değil, böyle bir haberin duyulmasından kaynaklanıyor. Nitekim, lise öğrencisiyken onun bu teorisini dünyada sadece 7 kişinin anlayabildiği söylenirdi. Yoksa ne eserleri kapışılmış, ne de bu teoriyi halk arasında gerçekten merak edenler olmuştu. O bir tür "bilimin Rudolph Valentino'su" sayıldığı için ün yapmıştı.

da tanınmış saygı değer biri olup olmadığını araştırmak daha da güvenilir bir yöntemdir. 3) Bunları yapmadan kitabını satın veya ödünç almışsanız, o kitapta aklınızın almadığı veya daha önce öğrenmiş olduklarınıza ters düşen iddialarla karşılaştığınız takdirde, derhal şüpheci bir tavır takınıp yazarın nerelerde yanlış olacağını araştırmanız, gerekirse ansiklopedilere ve başka güvenilir eserlere başvurup yazarı eleştirmeniz, bunu yapamıyorsanız veya yapmaya vaktiniz yoksa, o zaman konunun uzmanı diye bilinen kişilere başvurmanız gerekir. 4) Bir insanın saçmaladığı daha ilk sayfalarda uyanık bir okuyucunun dikkatinden kaçmaz, ama genellikle insanlar bir kitap yazmış, hele o kitabıyla büyük ün yapmış birinin saçmalayabileceğine pek ihtimal vermezler; bir de onun bir bilim adamı olmadığını bilmiyorlarsa, onu neredeyse bir "otorite" gibi görmeye yatkın olurlar. Burada da bir tür "çılg-etkisinden" söz etmek mümkün. Bilim adamlarının hem gözleri keskin olduğu, hem de adı hiç duyulmamış bir kişiyi genellikle kuşku ile karşılamaya eğilimli oldukları için, şarlatanların ne mal olduklarını daha ilk bakışta fark ederler. Buna karşılık, sıradan bir insanın şarlatan karşısındaki tepkisi bunun tam tersidir; o yeni bir şöhret karşısında hemen yelkenleri indirir ve şarlatanın her sözünü "hikmet" sanır. Bu eğilime karşı koymak için şöyle bir kuralı uygulamalısınız: Yeni bir iddia daha önceki bilgilerinize ne kadar **ters** düşüyorsa, o kadar şüpheci bir tavır almanız ve inanmakta güçlük çektiğiniz her noktanın hesabını hayâlinizde yazardan istemeniz gerekir. Elbet yazar karşınızda değildir, onun için kendi kendinize şüphe ettiğiniz noktaların hesabını verip veremeyeceğini sormak sizin ahlâkî görevinizdir, elbet **aldatılmamaya** önem veriyorsanız.

Şarlatanlar insanların genellikle "olağanüstü", "alışılmadık", "duyulmadık" şeylere inanma eğilimlerinin çok güçlü olduğunu bildikleri için, onların karşısına hep "inanılmaz" iddialarla çıkmaya özen gösterirler, bunda etkili olmak için iddiayı ortaya atma zamanını da iyi ayarlamak (timing) gerektiğini çok iyi bilirler. Däniken'in bu konuda büyük bir "usta" olduğu anlaşılıyor. Kendisi 1947 yılından sonra A.B.D.'ni bir çeşit "UFO" histerisi sardığı bir dönemde, tam da insanoğlunun Aya ayak basmasından kısa bir süre sonra yayımlatıyor kitabını,* üstelik ne olur ne olmaz diye kitabına bir "science fiction" edası vermeyi de ih-mâl etmiyor. Binlerce aptalın, anlattığı masalı ciddiye aldığını görünce de "zoraki bilgin" postuna bürünüyor; devrimsel bir teori geliştirmiş olan dâhi bir arkeolog pozuna girip, kendisinin bile "yarı-fantezi" gözüyle baktığı teorisini destekleyen yeni yeni "gerçekler" keşfetmeye başlıyor! Tahmin edeceğiniz gibi, birer birer örtüsünü kaldırdığı bu gerçekler bunca yıldır binlerce uzmanın "keşfedememiş" olduğu gerçeklerdir. Artık varın siz hesap edin üstâdın ne büyük bir "bilgin" olduğunu! Ne var ki, hiçbir uzman bütün bu gerçekleri reddetmeye bile tenezzül etmemiştir, zira onların bir "kaçığın" hezeyanları ile kaybedecek vakitleri yoktur. Gelin görün ki, Türkiye'de "Tanrıların Arabaları" gibi görkemli bir adla çevrilen ilk kitabı 200 defadan fazla basılmıştır. Elbet ben bunu inanılmaz derecede saf ve aptal oluşumuza ve lisede, hattâ üniversitede birazcık olsun "bilim kültürü" almamış olmamıza bağlıyorum. Yalnız, A.B.D. dahil, başka ülkelerde de durum bizdekinden daha iç-açıcı değil.

* Adamın kurnazlığına bakın ki, kitabının Almanca aslını sadece "science fiction" basan Econ-Verlag'da bastırıyor, orijinal adı da şöyle: "Erinnerungen an die Zukunft" ("Gelecekte Hatıralar"). Bir bilimsel roman olarak beş para etmeyen bu eserin bazı aptallarca ciddiye alınmış olması ("Vay canına, onbin yıl önce uzaylılar dünyamızı ziyaret etmişler de. kimsenin haberi olmamış!") bu derece büyük bir ilgi görmesinin de ana nedeni olsa gerek.

Gerçi ben Däniken'in iddialarını çürütmek için bin dereden su getirdim, ama asıl amacım bu tür bir şarlatanlık şaheserini okumak şanssızlığına uğrayan herhangi bir kimsenin konuya nasıl yaklaşması gerektiğini sergilemektir. Çoğu insan bunu yapmaz, sadece bilgisizlik veya ilgisizlikten değil, "düşünme tembeli" olmasından. Önüne iştah açıcı bir yemek getirilmiştir, karnı da aç olduğu için yediği yemeğin yararlı mı, zararlı mı olduğunu düşünmeden saldırır tabağa; onu ilgilendiren tek şey yemeğin lezzetli olması ve yedikçe de karnının doymakta olduğunu hissetmesidir. Bu benzetme ne derece geçerli, bilmiyorum, ama kafa açılığını gidermek isteyen pek çok insanın böyle davrandığı bence apaçık. Bu durum kafa sağlığına her şeyden çok önem veren biz felsefecileri tedirgin ettiği, neredeyse estetik duygularımıza dokunduğu için, bu tür fikir-oburlarını bir "gourmet" gibi davranmaya teşvik etmek isteriz. Bana sorarsanız, akıllıca bir ortaokul öğrencisinin daha beşinci sayfada bu kitabı fırlatıp atması gerekir. Gelin görün ki, estetik zevkler gibi, **düşünsel** zevkler de değişiyor.

Şimdiye kadar dünyada, aklınıza gelebilecek her konuda o kadar çok şarlatan türemiştir ki, bunların her biriyle başa çıkmak imkânsız. İğincidir, en çok şarlatan bilim ve teknolojinin en gelişmiş olduğu ülkelerde türüyor. A.B.D. bu konuda da başı çekiyor. Ben bunların bir kısmından "Bilim ve Şarlatanlık" başlıklı kitabımda söz ettim. Bilimin çok kötü bir taklidi olan şarlatanlık konusunda son yıllarda bizde de birkaç kişi boy gösterdi. Bunlardan en çok tanınanı da Dr. Özel adındaki eski operatör. Bu üstat "Uzmanlık da ne oluyormuş" deyip kanser alanında çok önemli bir keşifte bulunduğu müjdesiyle tıp arenasına fırlıyor. Her kanser türünü iyileştirdiğini iddia ettiği ve "ilâcım" dediği bir

zakkum usaresiyle halk arasında büyük bir ilgi, hattâ heyecan uyandırıyor ve haberi duyan bir sürü "iflâh olmaz" kanser hastası kapısının önünde kuyruğa giriyor. Lâfı uzatmayayım: Bildiğiniz gibi, belki yarım yüzyıldan fazladır dünyanın dört bir bucağında binlerce bilim adamı bu derdin çaresini arayadursun, bizim pratisyen operatörümüz hiçbir araştırma zahmetine girmeden, sadece "bazı gözlemlerine dayanarak" şıp diye kanser ilâcını buluveriyor.

"Ne sihirdir, ne keramet, el çabukluğu marifet!" sözü gözbozacıların numaralarına başlarken söyledikleri bir sözdür, ama bizim üstâda sorarsanız, yaptığı iş ne el çabukluğu, ne de sihir, düpedüz "marifet", yani bilgi ve beceri. İyi de, bunu nereden biliyor dersiniz? Anlamayacak ne var: Yüzlerce hastasının her gün kapısını aşındırmasından! Öyle ya, bunca hasta kendisine tedavi için baş vurduğuna göre, demek bu işi biliyor! Ama kendisinin herhangi bir yayını yokmuş, kanser konusunda her yıl binlerce kitap ve makale yayımlandığı halde, bunlardan hiçbirini onun adını bile anmıyormuş, ne fark eder? O birçok hastayı iyileştiriyor mu, iyileştirmiyor mu, siz ona bakın! Kendi dediğine göre, iyileştiriyor, demek ki o bu işi biliyor!...

Ne demiştim: Bilim adamları gene başka bilim adamlarına, şarlatanlar ise akılsız ve bilgisiz sıradan insanlara hitap ederler. Nitekim, bundan on yıl kadar önce Türkiye'de Dr. Özel adını duymayan kalmamıştı. Dr. Özel'in bir şarlatan olduğunu bu olaylar yeterince belgeliyorsa da, sıradan insanların bu tip şarlatanların dediklerine neden kanıverdiklerini iyi anlamakta yarar var, yoksa sizler de bir gün Dr. Özel gibi bir şarlatana yakayı kaptırabilirsiniz.

Her alanda olduğu gibi, tıpta da büyük otoriteler, yani belli bir konuda bilgili olduklarını kanıtlamış insanlar vardır: Pasteur, Koch ve diğerleri gibi. Bu insanların yaşam öykülerini okuduğumuz zaman şu niteliklerle donatılmış olduklarını görürüz: Üstün bir **zekâ**, inanılmaz bir **araştırma tutkusu**, büyük bir **özeleştiriyeteneği**, ödün vermez bir **fikir dürüstlüğü** ve o derece büyük bir **alçakgönüllülük**! Kitabın baş taraflarında Sokrates'in ünlü bir sözünü anmıştım: Bir insan ne kadar çok şey bilirse, o kadar az bildiğini sanır; bir insan ne kadar zeki olursa, o kadar yanılmaya açık olduğunu fark eder, dolayısıyla durmadan kendi kendini denetlemeye çalışır. Bir fikrin doğruluğundan emin olmadıkça onu ortaya atmaktan çekinmek, böylece başkalarını da yanıltmamaya çalışmak fikir dürüstlüğü'nün başlıca belirtilerinden biridir. Bu da insanı ister istemez alçakgönüllü olmaya iteler. Bunların tersi de geçerlidir: Bir insan ne kadar az şey bilirse, o kadar çok şey bildiğini sanır; ne kadar aptal olursa, kendinden o derece emin olur ve kendini eleştirmek şöyle dursun, kendi fikirlerini kabul etmeyenleri, hele kendisini eleştirmeye kalkışanları bilgisizlik, dogmacılık, hattâ kıskançlıkla suçlamaya kalkar; alçakgönüllü olacağına, kasım kasım kasılır. İşte şarlatanlarda bütün bu özellikleri görüyoruz. Şarlatan hemen hiçbir şey bilmediği halde, hiç kimsenin akıl edemediği yeni doğrular bulmuş, "büyük bilgin" pozuna bürünen, aslında zavallı, hattâ acınacak bir insandır. Eğer herhangi bir konuda iyi kötü bir bilginiz yoksa, şarlatana gerçek bir bilgin saymanız işten bile değildir, zira o takındığı otoriter tavırla ve halkın "inanıverme" eğilimini hemen harekete geçiren "olmayacak" iddialarıyla sizi de "büyüleyebilir". Bu nedenle sıradan adamın kendini şarlatanların etkisinden koruyabilmesi için özellikle aşırı iddialar karşısında "şüpheli" bir tavır takınması şart. Ne yazık ki, bugün okullarımızda verilen eğitim ço-

cuklara ders kitaplarında yazılı olanlara, dolayısıyla öğretmenlerin anlattıklarına körü körüne inanma alışkanlığı aşılamıştır. Öğretmenlerin bunda büyük sorumluluğu olduğuna inanıyorum. Onlar bu alışkanlığı "sınav tehdidi" ile daha da pekiştirirler, oysa çocuklara kitaplarda yazılanlara "eleştirici" bir gözle yaklaşmalarını, kendi anlattıkları karşısında haydi haydi bu tavrı takınmalarını telkin etmeye çalışmalıdırlar.

Okul dışı hayatta kişinin şarlatanlardan kendini koruyabilmesi için önce onları "teşhis" etmeyi öğrenmiş olması gerekir. Okullarda bu konuda çocuklara hiçbir şey öğretilmediğine göre, kişinin yapacağı en akıllıca şey, aklının almadığı herhangi bir iddia karşısında kalınca, önce ansiklopedi gibi daha güvenilir kaynaklara başvurmak, daha olmazsa o konuda "uzman" olduğu bilinen bir bilim adamına danışmak olabilir. Aslında bilim adamlarına da burada bir sorumluluk düşüyor. Däniken veya Dr. Özel gibi şarlatanların insanların "düşünme sağlığı"nı tehdit ettiklerini sezdikleri an uzmanların hemen kolları sıvayıp bu konuda halkı "uyarması" gerekir. Ancak, ne yazık ki, ülkemizde ciddi bilim adamları bile bu tür bir sorumluluk bilincinden yoksun görünüyorlar ve halkı kaderiyle başbaşa bırakıyorlar. Dr. Özel olayında hükümetin sergilediği tutum da bağışlanamaz. Zamanın sağlık bakanı bu şarlatanı yanına alıp devlet televizyonuna çıkıyor ve neredeyse adamın propagandasını yapıyor, ardından da izin almadan "ilâcım" dediği bir ekstreyi yüzlerce "hastası" üzerinde denemiş olduğundan ötürü bir süre meslekten alıkonmuş olan bir "suçlu"nun devletin gözetimi altında ilâcını ağır kanser hastaları üzerinde denemeye devam etmesine izin veriliyor. Öyle sanıyorum ki, dünya tarihinde hiçbir ülkede böylesine bir skandal yaşanmamıştır.

Bir felsefe kitabında bütün bunların ne işi mi var? Söyleyeyim: Felsefe filozof denen bir "hayâlperest"in fildişi kulesinde kendi kendine oynadığı bir "düşünme oyunu" değildir. Elbet felsefenin böylesi de var, ama insan yaşamını yakından ilgilendiren sorunlara bir çözüm bulmak söz konusu olduğunda, filozofun Sokrates gibi sokağa inmesi kaçınılmazdır. "Kant onu demiş!", "Comte bunu söylemiş!" gibi lâflarla felsefe yapmak boşuna zaman kaybetmektir. Bildiğimiz gibi, bilimlerin salt teori üretmeye yönelik dalları da var. İnsanların salt onların mutluluğunu artırmak için nasıl eğitilmeleri gerektiği de "felsefî" bir sorundur. Ben de bu çerçevede kafa (düşünme) eğitimine her şeyden çok önem verilmesi gerektiğine inanıyorum. Kanımca, "şarlatanlar"ın şerrinden nasıl korunulabileceği sorununun çözümü bu eğitimin en önemli ödevlerinden biridir. Genellikle "inanma sorumluluğu" veya "şüphe etme yükümlülüğü" dediğim şey bu sorunun çözümünde mihenk taşı durumunda, bu nedenle tipik şarlatanlardan bir iki örnek vermeyi gerekli gördüm.

1) Dinî İnançlar ve Şarlatanlık

Şarlatanlık insanın bazen sadece teorik inançlarını etkilemek amacını güdebilir. Ancak bu oldukça nadirdir, hattâ genellikle asıl veya son amaç insanların **davranışlarını** etkilemektir. Däniken denen şarlatan **görünüşte** tarih (dolayısıyla astronomi ve arkeoloji) ile ilgili bazı inançlarımızı değiştirmeyi, hattâ bize yeni bilgiler iletmeyi amaçlıyor, ama asıl amacının para, ün ve sosyal prestij kazanmak olduğu bence şüphe götürmez. Aynı şekilde, yeni bir din getiren peygamber de, yeni bir ahlâk veya politika öğretisi geliştiren filozof da doğrudan doğruya insanların davranışlarını etkilemeyi amaçlamaktadır. Burada "özlemsel düşünüş"ün büyük ölçüde işe karışacağını daha önce belirtmiş, özelemler ağır bastıkça yanılma ihtimalinin de yükseldiğini vurgulamıştım.

İnsan davranışlarını etkilemeyi amaçlayan en eski ve en güçlü inanç sistemlerinin dinler olduğunu gördük. Burada 'teori' veya 'görüş' gibi deyimler yerine 'inanç sistemleri' deyimini kullanmanın nedeni, daha önce de belirtmeye çalıştığım gibi, dinlerin hemen hemen **sadece** inançlara dayanması, bunların hiçbir **gözlemsel**, dolayısıyla "**sağduyusal**" temelleri olmamasıdır. Nitekim, çok-tanrılı dinler halk fantezisinin ortaya koymuş olduğu pratik öğretilerdir. Gerçi bunlarda gene halk fantezisinin uydurduğu **mythos** dediğimiz teoriler de yer alır, ama asıl ağırlık insanların toplumda nasıl davranmaları gerektiğini vurgulayan kurallardadır. Bu kurallar aslında peygamberlerin ideal toplum düzeniyle ilgili "özlemler"ini dile getirirler, ama peygamberlere sorsanız, bu kuralları onların kulağına Tanrı fısıldamıştır. Bu kurallara boyun eğmek için kişinin ilkin böyle bir Tanrının varlığına, onun da ardından Tanrının var olduğunu garanti etmek için uydurulmuş olan cennet, cehennem, melekler, şeytan ve benzeri varlıklara inanmak gerektiğini belirtmiş, ayrıca Tanrıya inanmanın peygamberin sözlerine **güvenmek** anlamına geldiğini vurgulamıştım.

Demek ki, burada en önemli sorun şu oluyor: Peygamberlerin sözlerine **güvenebilir** miyiz, daha doğrusu, **güvenmeli** miyiz? Birincisi **psikolojik** bir sorun, ikincisi ise bir **ahlâk** sorunu.

İlkin **psikolojik** sorunu ele alalım. Biz bazı gözlemlerimize dayanarak insanları "sözlerine güvenilebilir" olanlarla, "sözlerine güvenilemez" olanlar diye iki öbeğe ayırırız. Ancak, dikkat ederseniz, burada 'bazı gözlemlerimize dayanarak' deyimini kullandım, zira insanların bu özellikleri alınlarında yazılı değildir, bu nedenle tanımadığımız insanları bu tür bir sınıflamaya tâbi tutmamız söz konusu olamaz. Eee, peygamberleri de ya-

kindan tanımadığımızı göre?... Herhangi bir insanı ilk gördüğümüzde uzun boylu mu, kısa boylu mu, şişman mı, zayıf mı, hattâ güzel mi, çirkin mi olduğuna hemen karar verebiliriz, ama dürüst veya sözüne güvenilir olup olmadığına karar vermemiz için, onun davranışlarını uzun süre görüp izlemiş olmamız gerekir. Ama öyle olduğu halde o kişiyi iyi tanıyamadığımız, ahlâkî karakteri konusunda "yanıldığımız" olur. Bunu bildiğimiz için, yeni tanıdığımız bir kimseye "şüpheli" bir tavırla yaklaşır, onun sözüne "güvenilir" olduğunu birçok defa kanıtladığını gördükten sonra, karakteri konusunda belli bir fikir edinmiş oluruz ve ona olan güvenimizi sarsan bir davranışta bulunmadığı sürece bu fikrimizi saklarız. Bu tümüyle bilimsel bir davranıştır. Nitekim, bilimsel teorilere olan inancımızda da buna benzer bir yol izleriz. Eğer bir teoriye olan inancımızı **sarsacak** herhangi bir eleştiri yapılmamış veya onun yerini tutacak yeni bir teori ortaya atılmamışsa, o teoriye bağlılığımızı devam ettiririz; yok, bunun tersi söz konusu ise, bu bağlılığımızın çürük bir temele dayandığını anlayıp ona inanmaktan vazgeçeriz.

Ancak insanoğlu çoğu zaman eski inançlarına bağlılıktan kolay kolay kurtulamaz; onun için, bağlanmış olduğu eski teorisinin yanlış (en azından kusurlu) olduğunu ortaya koyan güçlü itirazlar dile getirildiği halde, ondan ayrılmaya gönlü razı olmaz; biraz da bunca zaman yanlış bir teoriye bağlı kalmış olabileceğini hazmedemediği için, ona ihanet etmekten çekinir. Buna felsefede **dogmacılık** diyoruz. Dogmacıyı "inandığı bir görüş, öğretisi veya teori yeterince **yanlışlanmış** veya **çürütülmüş** olduğu halde, ona inanmakta ayak direten kişi" diye tanımlayabiliriz. Bir fikre bağlanmak duygusal bir olaydır, oysa insanlar zekâlarının ve bilimsel kültürlerinin düzeyine göre, bir

fikre daha çabuk veya daha yavaş bağlanırlar. Şüpheci yaradılıştaki olan insanlar hiçbir fikre kesin olarak bağlanmazlar, buna karşı, çabuk inanıveren kişilerde sözünü ettiğim duygusal bağlılık zamanla bir tiryakilik, hattâ nikotin, alkol veya uyuşturucu alışkanlığı gibi, düpedüz "bağımlılık" halini alır. Bu durumda bir fikrin, görüşün veya inancın insanın aklını tutsak ettiğini söyleyebiliriz.

Şarlatanlara hemen kapılıveren birçok insan olduğunu gördük; Dr. Özel'in dediklerine kanıp da ona tedavi olmak için giden bir kanser hastası istediğini, daha doğrusu, **umduğunu** bulamayınca, onun dediklerine inanmaktan kolayca vazgeçer ve bir daha onun semtine uğramaz olur. Nitekim, büyük bir umutla onun kapısını çalmış olan birçok hasta (dediğine göre hastaların % 80'i) sonradan tedaviyi bırakmışlar. Hayatta "umut kırıklığı" denen olayı yaşamamış olan birini gösterebilir misiniz? Demek istediğim, insanlar ilkin güven duydukları bir şarlatandan çabuk yüz çevirebilirler. Ancak, işin garibi, bazı insanların bir defa bağlandıkları bir inançtan bir daha vazgeçmek istememeleri! Bu anlamda "dogmacılığa" bilim adamları arasında bile rastlanması çok şaşırtıcı. Bunlar arasında teorik bir fikre saplanıp kalanlar olduğu gibi, pratik önemi olan bir fikre veya öğretiye "kaydı-hayat şartıyla" bağlanıp kalanlar da var.

Birinciye iki örnek vereceğim: 19. yüzyılın başına gelinceye kadar bilim adamları "gökten taş düşebileceğine" inanmazlarmış, zira bunun dinî bir boş-inanç olduğu kanısında imişler. Medine'deki "Haceri Esved" gibi gökten düştüğüne inanılan birçok taş kiliselerde de kutsal nesneler arasında yer alıyormuş. Belki de dindar olmayan bilim adamları halkın bu gök taşlarını tanrının bir "uyarısı" saydıklarını da göz önünde tutarak, halk arasın-

da yaygın olan bu "boş-inanca" kulak asmazlarmış. Derken 1813 yılında, Paris'in yakınlarındaki L'Aigle kasabasına bir gün gökten yüzlerce taş yağdığı haberi gelir ve bunun üzerine Paris'teki bazı bilim adamları kalkıp işin aslını öğrenmeye L'Aigle'e giderler, bir de ne görsünler: Gerçekten yeryüzündeki taşlara benzemeyen bir sürü taş vardır orada ve yüzlerce kasabalı bunların yağışına tanık olmuşlardır! O gün bugün bunun boş bir inanç olmadığı anlaşılmış bulunuyor, hattâ yılın hangi mevsiminde ve nereye bu meteoritlerin yağacağı artık biliniyor.

Dogmatizme vereceğim ikinci örnek de şu: 1920'li yılların başında Alfred Wegener adında bir bilim adamı karaların milyonlarca yıl önce hep bir arada bulunduklarını, bunların sonradan yavaş yavaş birbirinden ayrıldığını iddia ediyor ve meslektaşlarının alaylarıyla karşılaşılıyor. Oysa bu, bugün çok iyi belgelenmiş bir teori olup, sonradan Alpler ve Himalayalar gibi dizi-dağların da ("plâk tektoniği" denen bir teoriyle) iki kara parçasının birbirine çarpmasından oluştuğu anlaşılmış bulunuyor. Bilim tarihinden buna benzer yüzlerce "dogmatizm" örneği göstermek mümkün, ancak bilim adamlarından bazıları bazı konularda dogmatik bir tavır sergileseler de, "bilim" hiçbir zaman dogmatik değil, zira yeni bir teori ileri süren kişi meslektaşlarının şüphelerini giderebilecek belgeler gösterince, eskiden teoriyi şüpheyle karşılamış olan bilim adamları da yeni teoriyi kabul ediyorlar.

Aslında bilimde de bir miktar dogmatizme **gerek var**, zira herhangi bir bilimsel teori çok uzun araştırma ve fikir alışverişinden sonra bilim adamları topluluğu tarafından benimseniyor ve yıllar süren bir sınamadan sonra kendini kabul ettirebiliyor. Bu iyice denenmiş ve sınanmış teoriye ters düşen yeni bir teori ortaya atılınca, bilim adamlarının bu henüz sınanmamış teoriye

şüpheyile yaklaşımları sadece doğal değil, faydalı, hattâ gerekli de, zira bu yapılmazsa binbir şarlatanın ortalıkta cirrit atmasını önleyemezsiniz. Bir anlamda dogmacılık "bilimsel tutuculuk" demek, ama bilimde geleneğe bağlı kalmanın pratik hayattakinin tersine, zarardan çok yarar sağladığı bence şüphe götürmez. Her şey gibi, bilimsel görüşler de zamanla gelişip değişirler; önemli olan bu değişimin "daha iyi"ye doğru olup olmadığını saptayabilmekte. Örneğin, Ptolemaios'un "yer-merkezci" teorisi aşağı yukarı 15 yüzyıl boyunca Batı biliminin "sarsılmaz" teorilerinden biri sayılmıştı, bu nedenle ona ters düşen Copernicus teorisi --bir iki istisnayla-- bütün bilim adamlarının protestolarıyla karşılanmış, ayrıca Katolik kilisesi de yanlışlığı o zamana kadar belgelenememiş olan eski teoriye bağlanmış olduğu için, Copernicusçu görüşü yaymaya çalışan Galileo'yu göz hapsine mahkûm etmişti. Gerçi Galileo Copernicusçu teoriyi destekleyen bazı yeni belgeler bulmuştu, ama Ptolemaios'un görüşü gerek sağduyuya, gerekse akla daha yakın bulunduğundan, Galileo'nun bu gerekçeleri fazla iltifat görmemişti. Kilisenin bu konuda sergilediği dogmacılığın bilimsel dogmacılıktan hangi noktalarda ayrıldığını ileride göstereceğim.

Genellikle bilim adamlarının her zaman ve her konuda bir "bilim adamından beklendiği gibi" davrandıkları sanılır, oysa onlar da kendi uzmanlık alanlarının dışına çıktılar mı, bazen tıpkı bilgisiz, hattâ aptal (sıradan) bir insan gibi davrandıkları olur. En ünlü bilginler arasında inanılmayacak kadar "çocuksu" inançlara kapılanlar olduğunu görmek şaşırtıcı olduğu kadar eğlendirici de. Ben bunlardan sadece ikisini sayacağım: Geçen yüzyılın sonlarında bazı buluşlarıyla ün yapmış olan fizikçi Sir Oliver Lodge ile Sir William Crooks! İkisinin de ortak hastalığı o yıllarda moda ha-

lini almış olan **spiritizma**, yani "ruh çağırma". Bir fizikçinin ruh diye "bağımsız", yani beden ölümünden sonra tek başına var olmaya devam eden bir töze inanması yeterince garip, hele aynı kişinin ölmüş bir insanın ruhuyla **iletişim kurulabileceğine** inanması daha da garip. Ama gelin görün ki, bu iki saygın fizikçi bu işin garipliğine aldırmış etmeden, yaşamlarının sonuna kadar ruh çağırma oturumlarına katılmakta ısrar ediyorlar.

Sir Oliver Lodge'un burada sergilediği "çocuksu" tutum ona gülecek yerde acımamıza yol açıyor, zira Sir Oliver Birinci Dünya Savaşının daha ilk günlerinde ölen sevgili oğlunun "ölmüş", yani büsbütün yok olmuş olabileceği düşüncesini bir türlü hazmedemediği için, bir teselli çaresi arıyor ve aradığı çareyi spiritizma'da buluyor. Sir William'ın ise böyle bir derdi yok, ama o da zamanın dünyaca ünlü sihirbazı D.D.Home'un akıl almaz marifetlerini duyunca işin aslını merak ediyor, ama Home'un oturumlarında herhangi bir hile ihtimalini ortadan kaldırmak için bir bilgine yakışır bütün tedbirleri aldığı halde, ünlü sihirbazın en küçük bir hilesini yakalayamıyor. Adam o kadar insanın önünde yalnız masaları değil, kendi kendisini tavana kadar yükseltebiliyor! Siz olun da, gördüklerinize inanmayın bakalım! Eh, iki anlı şanlı fizikçi işe el atar da bir şey bulamazsa, sıradan adam ne yapsın? Nitekim, onların da katkısıyla spiritizma "saygıdeğer" bir hüviyet kazanacak, neredeyse "yüzyılın buluşu" sayılacaktır.

Bu iki üstât kendi laboratuvar denemelerinde "kusursuz" kişilerdir, ama spiritizma oturumlarında normal laboratuvar şartlarının geçerli olmadığını unutmuş görünürler, zira bu oturumların yürütülüş şartlarını spiritizmacı sihirbaz dikte etmektedir. Her şey yarı karanlıkta, hattâ son derece az bir ışıktadır yapıldığı ve bizim iki silâhşörlerin aklına bunun nedenini sormak gelmez, sor-

salar da sihirbazın "Ruhlar karanlıkta gelir" açıklamasını da bir güzel yutarlar. Haa, ruhlar neden doğrudan doğruya herkesle konuşmuyorlar da, medyum (aracı) denen birisini araya sokmak gerekiyor? Bunlar çok basit insanların da aklına gelebilecek sorular, öyle değil mi? Hayır, bizimkiler bu seanslarda kendi gözleriyle gördüklerine, kendi kulaklarıyla duyduklarına inanmakta ayak diretmiyorlar, acaba neden?

Daha önce "duyu aldanması" diye bir şeyden söz ettiğimi hatırlayacaksınız. Laboratuvar şartlarında iki gözlerini dört açan bu iki fizikçi, her nedense "sihirbaz" ve "hokkabaz" denilen gözboyacıların varlığını unutmuşa benziyorlar. Hepimiz bu tür gözboyacıların numaralarını seyretmiş, ama bizim gözümüzü nasıl boyadıklarını bir türlü anlayamamışızdır; zaten anlayabilseydik, bu mesleğin devamı mümkün olmazdı. Bizimkiler **kendi** gözlerine çok güvendikleri için, Home gibi bir sihirbazın numaralarını "gözboyacılık" olarak yorumlayacak yerde, onun tanrı vergisi doğaüstü yeteneğine yoruyorlar. İster inanın, ister inanmayın!..

Bu örneklerden anlaşılacağı gibi, insanoğlunu aldatmaktan daha kolay bir şey yok, ama bunun için "gözboyacılığın" bazı trüklerini öğrenmiş olmak gerek. (Piyasada bu konuda birçok kitap var; alıp siz de küçük bir sihirbaz olabilirsiniz!)

İşin asıl ilginç yanı ne biliyor musunuz? Spiritizma salgınına başlatan Fox kız kardeşler sonradan bütün spiritizma numaralarının sırlarını açığa vurdukları halde, birçokları ruhların varlığına olan inançlarını yitirmemişler, onların "yalan söylediklerini" iddia ederek "ruh çağırma" oturumlarına devam etmişlerdir. Daha da ilginç, gene geçen yüzyılın ünlü gözboyacılarından Harry Houdini meslekten yorulunca oturup iki kitap yazıyor ve herkesi hayretten hayrete düşüren numaralarını nasıl yaptığını bir bir

açıklıyor; ama gelin görün ki, "Sherlock Holmes"un çeşitli maceralarını büyük bir "mantıkçı" ustalığıyla anlatan ünlü romancı ve yakın dostu Sir Conan Doyle'u kendisinin de bütün öteki gözboz-yacılar gibi basit bir gözboyacı olduğuna inandıramıyor. İster inanın, ister inanmayın!

Sözü oraya getirmek istiyorum: İnsan aklının normal işleyişi-ni en çok engelleyen şey, bu "inanıverme" dediğim zihinsel has-talık; **dogmatizm** ile **fanatizm** (bağnazlık) ise daha çok bu has-talığın sonuçları!

İnanıvermeye de, ondan türeyen öteki hastalıklara da en çok **dinde** rastlıyoruz, zira belirttiğim gibi dinî inançlar hemen tümüyle korku, umut, arzu ve özlem gibi duygularımızın kamçıladiğı hayâl-gücünün ürünü! Halkın dilinde "Aç köpek rüyasında hep kemik görürmüş" diye bir söz vardır. Bu benzetmeyi insana uygulayacak olursak, insanın hep "daha mutlu" olacağı bir ikinci yaşam (cennet) düşü kurduğu, hayatta kendisinin elinden tutmayan, ama özellikle hakkını yiyen veya ona düpedüz kötülük eden, hattâ kendi düşüncelerini paylaşmayan insanları cezalandıracağı bir yer (cehennem) düşü gördüğü anlaşılıyor. Elbet dinî inançlar bunlardan ibaret değil, ama hepsinde ölüm korkusu, dolayısıyla ölümsüzlük özlemi gibi güçlü duyguların işe karıştığı bana apaçık gibi görünüyor. İnsan bu duygulardan kurtulmadıkça, en azından sağduyusu ve aklıyla onları nötralize etmedikçe, bu gibi inançlardan kurtulması da imkânsız gibi görünüyor. Alkol bağımlılığından kurtulabilmemiz için, o bağımlılığa yol açan psikolojik sorunlarımızı çözmüş olmamız gerekir. Din de bir tür "zihinsel uyuşturu" olduğu için, dinî inançların baskı ve tutsaklığından kurtulmak ancak onlara yol açan duygu ve tutkulardan sıyrılmakla mümkün. Bu bakımdan aklını şarlatanlara kaptıranlarla

dinî inançlara kapılanlar arasında çok yakın bir kader birliği olduğu söylenebilir.

Ne yazık ki, pek az insan bu durumun farkındadır, zira insanların çoğu, ama özellikle "okumamış" kişiler, din psikolojisi üzerinde durup düşünme fırsatı bulamadıkları, üstelik birtakım dinî inançlar onlara çok küçük yaşta **aşılındığı** için, bu inançlara an-gaje olurlar, onları kafalarının ilk mobilyası gibi düşüncelerinin bir yerine yerleştirirler, devamlı onlarla yaşamak onların varlığıyla iyice senli benli olmalarına yol açar, dolayısıyla onların doğru olup olmadıklarını araştırmak akıllarının ucundan bile geçmez. Ancak, insan büyüüp de yeni yeni şeyler öğrendikçe, hele kendi dinî inançlarıyla bağdaşmayan başka dinlerle tanıştıkça, yavaş yavaş "şüphe etme" gereğini duymaya başlar.

Dinî dogmacılığın bir insan kafasında yer etmesinin, bu son saydığım fırsatların eline geçmemesinden, bir de "tükürdüğünü yalamamak" dediğimiz kendini-beğenmişlikten kaynaklandığı söylenebilir. Böyle bir dindarlık, başka bir yer, yabancı bir ülke görmemiş birinin kendi doğup büyüdüğü köyü veya kasabayı dünyanın en güzel yeri sanmasına benzer. Dogmacılığın ana kaynağı alışkanlıklardır ve ister san'atta, ister edebiyatta, hattâ ister bilimde olsun, insanlar büyük ölçüde alışkanlıklarının, görenek ve geleneklerinin tutsağı oldukları için, her yeniliğe --hiç değilse başlangıçta-- karşıdırlar. Geniş bir kültür sahibi olan, ayrıca birçok değişik ülke gezip görmüş olan insanlar, dindar yarıdılışlı bile olsalar, **dogmatik** olmazlar.

Bu vesile ile bir başka hastalık olan, üstelik insanlar için bazen çok tehlikeli sonuçlar doğuran **fanatizme** (=bağnazlık) kısaca dokunmak istiyorum. Bağnazlık bir dine, ahlâk öğretilerine veya politik ideolojiye aşırı bağlı olan bazı insanların başkalarını

da aynı inanç sistemine bağlamak için karşı konulamaz bir arzu duymasıdır. Bunu önce yumuşak yöntemlerle (iknâ yoluyla) sağlamaya çalışırlar, ancak bir ilgisizlik, hele direnmeyle karşılaştıklarında, sinirlenip bu defa "sert" yöntemlere başvururlar. Bunların öfkesi "inanmayanlar"ı öldürmeye kadar gidebilir. Bu bilimsel düşünüşle taban tabana zıt bir tavidir ve özellikle **totaliter** dediğimiz ideolojilerde kendini gösterir. Ahlâk ve politikada asıl ve son amacın insanları kendi özlemlerimiz doğrultusunda davranmaya itelemek olduğunu belirtmiştim. Öyle sanıyorum ki, ideolojik bir amaçla öldürülmüş insan sayısının savaşta öldürülenlerden daha fazla olması çok muhtemel.

Bağnazlığın bir ruh hastalığı olduğu bence kesin. Filozoflarla bilim adamları arasında da bazen fikir anlaşmazlığı yüzünden şiddetli tartışmalar baş gösterir, ama bu tartışmaların (bazen Millet Meclisinde olduğu gibi) yumruklaşmaya, hattâ küfürleşmeye vardığı ne görülmüş, ne iştirilmiştir. Bu nedenle, nezaket sınırlarını aşan bir tartışmada bile öziemsel düşünüşün işe karışmış olmasından kuşkulabilirsiniz, zira teorik (yani salt bilgi edinmeye yönelik) tartışmalarda bir tarafın karşı tarafı suçlaması söz konusu değildir, hattâ onu iknâ etmek için bile fazla çaba harcaması gerekmez.

Bu tavra genellikle **tolerans** diyoruz. Dikkat ettiyseniz, san'atta aynı zevki paylaşmayanların bazen birbirlerini zevksizlikle suçladıkları olur, tıpkı fikir alanında birbirlerini "bilgisizlik", hattâ bazen "kafasızlık"la suçladıkları gibi; ancak buradaki 'suçlamak' fiili, ideologların yaptığı gibi, karşısındakini bir "suç işlemiş saymak" anlamına gelmiyor, zira hukukî anlamda her suçun bir de yaptırımı vardır. Sanatçılarla fikir adamlarının birbirlerini **bu** anlamda suçlamamalarının nedeni, asıl amacın insan davra-

nışlarını etkilemek, başka bir deyimle onlara "hükmetmek" olmamasından kaynaklanıyor. Hepimiz zevk ve fikirlerimizin paylaşılmamasından şüphesiz hoşlanırsınız, ama kendi zevk ve fikirlerimizi başkalarına dayatmayı düşünmeyiz, zira herkesin bu konularda özgür olması bizim için çok daha önemlidir. Böyle davranmayıp, zora dayanan yöntemlere başvuranlar, güzeli ve doğruyu değil, kendilerini sevenlerdir.

Bütün bunlardan şu sonuç çıkıyor: Zeki, duyarlı ve kültürlü olmayan insanlar büyük ölçüde dogmatizmden, bir ölçüde de fanatizmden kendilerini kolay kolay kurtaramazlar. Bu nedenle her aydının baş görevi, kafalarının içi karanlık olanları aydınlatmak olmalıdır; o ancak bu şekilde doğruyu gerçekten de sevdiğini kanıtlayabilir.

2) Politik Öğretiler

Politik öğretilerin "en iyi" toplumsal yaşama biçiminin hangisi olduğu konusunda üretilmiş olan fikir sistemleri olduğunu daha önce belirtmiş, bu düşüncelere büyük ölçüde insan özelemlerinin karıştığını vurgulamıştım.

Politik öğretilere özelemlerin egemen olduğu ölçüde onları öne sürenlerin bunlara angaje olacakları apaçık görünüyor. Aynı şeyi **tüketici** durumunda olanlar için de söyleyebiliriz. Herkesin kendi çıkar ve tercihleri doğrultusunda çeşitli "izm"lerle anılan bu öğretilerden birine bağlandığı bir gerçek. Her bir politik öğretinin bir ideolojiyi, yani düşünülen bir ideal yaşam biçimini dile getirdiğini göz önünde tutarsak, bu bağlanmayı da **normal** karşılamak gerekir. Ancak bu öğretileri üretmiş olanlardan bazıları kendi düşledikleri sosyal düzenin **tek özlenmeye değer** düzen olduğu iddiasındadırlar; bu gerekçeye dayanarak da ideolojilerini

herkesin kabul etmesi gerektiği konusunda ayak diretir, gerekirse bu ideolojiyi **zor** kullanarak gerçekleştirmeye kalkışirlar. Bunlara **totaliter** ideolojiler diyoruz.

Totaliter ideolojilerle tek-tanrıci dinler arasında büyük bir benzerlik olsa gerek. Hattâ bu benzerliğe bakarak örneğin komünizmin **politik bir din** olduğunu iddia edenler de var, ancak ben bu tartışmaya girmeyeceğim. Elbet böyle bir ideoloji her ne pahasına olursa olsun dünyaya yaymak isteyenlerle bir dini yaymak isteyenler arasında **bu bakımdan** bir benzerlik var, ama hepsi o kadar. Demokrasi de bir ideolojidir ve bütün ulusların bu ideolojiyi kabul etmesi demokrasiye inananların da düşüdür, ama onun totaliter ideolojilerden temel farkı, hiçbir demokratın bu ideolojinin **zorla** yayılmasını istememesidir. Barıştan yana olan filozofların kurduğu bu sistem **özgürlüğü** en temel değer saydığı için, kendine düşman ideolojileri de kendi içinde barındırır, onların yumuşak yöntemlerle taraftar toplamasına bile göz yumar. Buna karşılık, tarihe baktığımızda şunu görürüz: İster dinî, ister politik olsun, **totaliter** bir ideoloji **başlangıçta** -- belki başka çıkar bir yol bulamadığı için-- yumuşak yöntemlerle, yani iknâ yoluyla yayılmaya çalışır; ama ne zaman ki, oldukça güçlü bir yandaş kalabalığı bulmuştur (İslâm'ın Medine döneminde olduğu gibi) zora başvurmaktan çekinmez, hele (Hıristiyanlıkta olduğu gibi) devletin resmî dini olduktan sonra, her fırsatta "sert" yöntemlere başvurur. Bu hem bir sabırsızlık belirtisidir, hem de öğretiyi kabul etmeyenlerin sayısını en aza indirmedikçe **şüphecilerin**, yani muhtemel düşmanların ileride bir tehlike oluşturması mümkündür. Totaliter ideolojiler geleceklerini güvence altına almak için şüphecilerin sayısını elden geldiğince azaltmanın şart olduğuna inanırlar.

Bilimde ise bunun tersi geçerlidir. Nitekim, herhangi bir yeni bilimsel teori ortaya atıldığında, onun eleştirilmesi beklenir, hattâ istenir, zira eleştirile eleştirile kusur ve yanlışlarından temizlenecek, böylece daha "güvenilir" bir hal alacaktır. Bir teorinin yanlışlanması teoriyi ortaya atan için bir zül değildir, yanlışlanmadığının kanıtlanması ise bütün insanlık için sevindirici bir olaydır, zira **doğru** olan bir teoriden her isteyen yararlanabilir. Buna karşılık, bir ideolojiye yöneltilecek her eleştiri özellikle ideolojinin sahibi tarafından bir "aşağılanma" gibi algılanır, ama onu asıl kızdıran, her eleştirinin ideolojinin güvenilirliğini sarsması, böylece taraftar sayısının azalması ihtimalidir. İdeolojiye bağlı olanlar çoğu zaman bu riski göze alamadıkları için, yumuşak yöntemlerle yola getiremediklerini hiç değilse susturmayı denerler. Bu da sonuç vermeyince, onları "temizlemek", vacip olur. Nitekim, demokrasi dışındaki bütün ideolojilerde bu durum gözlenmiştir. Faşizm, Nazizm ve Komünizmde insanın insana karşı canavarca davranabilmesinin sırrı burada yatmaktadır. Aynı durumu bütün tek-tanrıci dinlerde de görüyoruz. Kurucularının niyeti ne olursa olsun, her totaliter ideoloji bir yerden sonra --özellikle tek geçerli ideoloji olmak sevdâsında ise-- zor kullanmak "zorundadır".

Bazen basında "İslâm (veya Hristiyanlık) **hoşgörülü** bir din midir, değil midir?" türünden tartışmalara tanık oluyorum ve içimden gülüyorum. Hoşgörülü olmak veya olmamak tek tek insanlara ait bir niteliktir. Eğer herhangi bir dine veya politik ideolojiye angaje olan bir insan, bütün insanların aynı ideolojiyi paylaşmaları gerektiğine inanıyorsa, o insana "bağnaz" diyoruz. Yok, o dini veya ideolojiyi salt kendi duygusal tercihi olduğu için seçmişse ve kimseden aynı tercihi yapmasını beklemiyorsa,

ona "hoşgörülü" diyoruz. Ne yazık ki, özellikle yerleşme ve gelişme dönemlerinde din ve ideolojilere "hükmetme" tutkunu insanlar el attıklarından, bazen en korkunç ve acımasız bir kovuşturma mekanizmasını uygulamaya koyarlar. Nitekim, yumuşak başlı, hattâ sevecen bir insan olduğu anlaşılan İsa'nın kurmuş olduğu "sevgi dini", bu gibilerinin elinde tam bir mânevî işkence aracına dönüşmüştür. Aynı şeyi Marx ve onun adına kurulmuş olan komünizm için de söylemek mümkün. Marx'ın kendisi oldukça "sevecen" bir adammış, üstelik Ferdinand Lassalle gibi devrimcilerden de hiç hazzetmezmiş. O İsa gibi yufka yürekli olduğundan değil, ama kendi ideolojisinin **bilimsel** bir temele dayandığına, dolayısıyla ortaya attığı ideolojinin "diyalektik materyalizm" in karşı konulmaz yasaları gereği kendiliğinden gerçekleşeceğine inanıyormuş. O zaman zora gerek kalmıyor.

Ancak onun öğretisini bir an önce hayata geçirmek için sabırsızlanan Lenin, ustasına ters düşmek pahasına da olsa, "devrim" sorununu kısa yoldan çözmeyi tercih eder. Stalin de aynı yolu --üstelik çok daha sert yöntemler uygulayarak-- izleyecektir. Bana sorarsanız, ikisi de Marx'a kıyasla çok daha **gerçekçi**, zira Marx "diyalektik materyalizm" yasaları gereği, kısa bir "proleterya diktatörlüğü" döneminden sonra, yakında devletin bile ortadan kalkacağı bir mutlu çağın gelip çatacağını düşünmekle, vaktiyle eleştirdiği, "ütopyaacı sosyalistler"den çok daha "hayâlperest" olduğunu kanıtlamıştır. Marx toplum hayatını yöneten yasalar olduğuna, üstelik bu yasaları kendisinin **bildiğine** inandığı için, "tarihin gidişini zorlamak" anlamında "devrimciliğin" aleyhinde idi. İki sadık öğrencisi, Lenin ile Stalin, Marx'ın bu çocuksu "iyimserliğini" onaylamamış olmalı ki, devrim yapmadan hantal tarihi yerinden kıpırdatmanın mümkün olamayacağı-

nı düşünüyorlar, bir an önce ve **her ne pahasına olursa olsun**, tarihin dizginlerini ellerine geçirmek istiyorlardı.

Ancak onlar da yeterince "gerçekçi" olmadıklarını kanıtladılar. Evet, insan bazen tarihin dizginlerini eline geçirebilir, yani olayları istediği istikamete çevirebilir, ama bunu yaparken **doğa yasalarına** uymak zorundadır. Kuraklık, salgın hastalık, hattâ tufanlara karşı tedbir almak, bunlar ortaya çıktıklarında da zararlarını en aza indirmek insanın bir ölçüde elindedir. Ancak bunun için belli bir teknolojiye, dolayısıyla bilimlere ihtiyaç vardır. İki de bir taşan bir nehri çeşitli teknolojik araçlarla disiplin altına alabilirsiniz, yeni başlayan bulaşıcı bir hastalığın yayılmasını önleyebilirsiniz, baş gösteren bir yangını kısa sürede söndürebilirsiniz, ama bütün bunlar bilgi ve beceri ile olur. İdeal bir toplum düzeni yaratabilmek için elimizde psikoloji ve sosyoloji ile ilgili güvenilir bilgiler var mı? Onlar yeterli mi? İnsan denen bencil, tutkularının esiri, vurdumduymaz ve saldırgan yaratığı **evcilleştirmenin** yol ve yöntemini biliyor muyuz? Hele arzuların, umutların, korkuların ve özlemlerin sürekli baskısı altında olan ve her biri bir başka telden çalan milyonlarca insanı belli bir sosyal ideal çevresinde toplayabilir misiniz? Marx "diyalektik materyalizm" yasalarının insanları, hattâ bütün insanlığı bir ideal çevresinde birleşmeye **zorlayacağına** inanıyordu. Lenin ile Stalin buna pek gerek olmadığını, zira insanları bu yasaların gerektirdiği biçimde davranmaya zorlayabileceğimizi, hattâ burjuva alışkanlıklarından bir türlü kurtulamayan insanları buna **zorlamamız gerektiğini** savundular. (İsa da bir yerde "Onları girmeye zorla!" diye buyurmamış mıydı?) Ondan sonra gelsin GPU, gelsin hapisaneler, Sibiryâ sürgünleri, işkenceler ve idamlar! Stalin eski ideoloji yoldaşları da dahil kendi düşlerini aynen paylaşmayanları "düş-

man" ilân edip "temizletecektir". Bilmem, komünist sistemin sonunda neden kendiliğinden çöktüğünü daha fazla araştırmaya gerek var mı?

Burada benim vurgulamak istediğim nokta şu: Totaliter bir ideolojide bağnazlık kaçınılmazdır. "Totaliter" ideoloji sadece bütün insanların paylaşması **istenilen** bir yaşam biçimi demek değildir; çünkü herkes kendi ideolojisinin tüm insanlarca paylaşılmasını ister; nitekim bu demokrasi için de geçerli. Totaliter ideoloji herkesin kabul etmek **zorunda olduğu** ve kabul etmeye **zorlandığı** bir yaşam biçimidir. Bu tür ideolojileri teklif edenler, Mussolini, Hitler ve Stalin'ler, düşledikleri toplum düzeninin **en iyi, en âdil, en yaşanmaya değer** düzen olduğunu bildikleri kanısındaydılar; bu nedenle onların gözünde böyle bir düzeni kabul etmeyenler insanların mutlu olmasını istemeyen, kötü niyetli insanlardır, üstelik onların bu tutumu düpedüz suçtur. "Fikir suçu" kavramı ilkin tek-tanrı-cı dinler tarafından uydurulmuş, totaliter ideolojiler tarafından hâretle benimsenmiş bir kavram. Böylece "hükmetme" tutkunu, diktatör ruhlu birisi çıkıp dediklerini dinlemeyenleri suçlu sayarak kendi suçluluğunu kamufler etmeye çalışır.

Demokrasi de bir ideoloji; ama burada insanları elden geldigince az zor kullanarak, dolayısıyla onları **duyuş** (estetik), **düşünüş** (felsefe ve bilim) ve **davranışta** (ahlâk, hukuk ve politika) elden geldigince serbest bırakarak birlik sağlamak güdülen tek amaç. Buna "insanları istedikleri ve bildikleri gibi mutlu olmalarında özgür bırakmak" da diyebiliriz. Ne demiş Aristoteles, "Herkes mutlu olmak ister, ama herkes mutluluğu başka şeyde arar!" Bu anlamda demokrasiyi düşlemiş olan filozofların daha çok Aristoteles'in izinden gittikleri söylenebilir. Bir insanın kalkıp da "Hayır, insanlar benim istediğim gibi mutlu olacaklardır!" de-

diği an, başkalarına her bakımdan hükmetmeyi kafasına koymuş demektir.

Elbet biraz duyarlı olan her insandan toplumdaki binbir bozukluğu, yolsuzluğu, haksızlığı ortadan kaldırmak için belli bir katkıda bulunması beklenir, en azından iyi kalpli, sevecen, barış-sever insanlar böyle düşünürler, ama birinin kalkıp "Ben toplumdaki bütün kötülükleri bir çırpıda yok etmenin sırrını biliyorum!" der de, **herkes için geçerli** bir mutluluk plânını yürürlüğe koyarsa, sonucun eskisinden daha da mutsuz bir toplum yaratmak olacağı kesin gibi. "Her bakımdan mutlu bir toplum" hayâli boş bir hayâldir; bunu anlamak için fazla bilge olmaya da gerek yok, zira sadece "hırsızlık" dediğimiz basit bir olumsuzluğun giderilmesi için harcanan çabaların bile büyük ölçüde boşa gittiğini görmek yeter. Hadi, diyelim ki, Komünizm, hattâ Nazizm gibi bir ideolojiyle yönetilen bir toplumda sosyal adaleti zorla sağlayıp ekonomik eşitsizlikleri giderdiğiniz için, hırsızlığın önemli bir nedenini ortadan kaldırdınız, ama psikolojik kaynağı olan **açgözlülüğü** nasıl ortadan kaldıracaksınız? Her iki sistemde de devlet memurlarının rüşvet almalarını ve yetkilerini kendi kişisel çıkarları için kullanmalarını nasıl önleyeceksiniz? Nitekim, komünist sistem işçi sınıfının yaşam şartlarını bir hayli iyileştirmiş, ama devlet memurlarının yetkileri ölçüsünde çeşitli yolsuzluklara başvurmalarını önleyememiştir. Hele üst düzey yöneticilere bir sürü ayrıcalık tanınmış, halk saatlerce kuyruklarda bekleyip dururken, her malın, hattâ ithal mallarının ucuza satıldığı özel mağazalar bunlara tahsis edilmiştir. Diktatörlükle yönetilen toplumlarda parti patronlarının yanı başında her türlü özel haktan yararlanan bir parazitler sınıfının doğmaması imkânsızdır. Kaldı ki, işçinin ve büyük devlet memurlarının karnı doyurulur ve baş-

takilere dalkavuklukları nedeniyle sırtları sıvazlanırken, "merkezî plânlama"nın doğurduğu aksaklıklar yüzünden her istediğini bulamadığı için basit halk kuyruklarda ömür tüketmeye mahkûm edilmiştir. Ekonomiyi ve ziraati önceden belirlenmiş bir plâna göre bir merkezden yönetme sevdası sonunda kısıtlılara yol açmış ve halk bu yüzden birçok yoksunluğa katlanmak zorunda bırakılmıştır. Bütün bunları anlatmaktan amacım ne komünizmi eleştirmek, ne de bu sistemin neden ötürü çöktüğünü açıklamak. Bunları duymayan ve bilmeyen kalmadı zaten. Benim asıl amacım, kısa sürede bir "yeryüzü cenneti" yaratma özleminin her türlü yolsuzluğa yol açmasının "kaçınılmaz" olduğunu vurgulamak. Bir insan kendisini ne kadar "olmayacak" bir düşe kaptırırsa, ileride düş kırıklığına uğraması kaçınılmazdır. Eğer kısa sürede bütün toplumu her bakımdan mutlu kılacak bir sosyal düzen kurmayı düşleyecek yerde, toplumda en çok şikâyet konusu olan sorunları birer birer çözme yolunu tercih ederseniz, başarı sağlama şansınız çok daha artacaktır. Nitekim bugün demokrasiyle yönetilen liberal/kapitalist ülkelerde işçi sınıfı --Sovyet Rusya'daki ile kıyaslanamayacak kadar-- yüksek bir yaşam düzeyi tutturabilmişse, bunu büyük ölçüde işgücünü istediği fiyata satmasını sağlayan sendikacılığa borçludur. Bu sayede işçi bileğinin hakkını patronun keyfiliğinden kurtarabilmiş, bu serbest alışveriş yüzünden hiçbir şeyin kıtlığı çekilmemiş, hele bütün bir toplum politik patronların ideolojik inadı yüzünden açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalmamıştır. İnsanları boş hayâllerle uzun süre oyalamak mümkün değildir. Nitekim, komünist sistem 70 yıl süren direnmeden sonra çürük temelli bir bina gibi kendiliğinden çökmüştür. Sistemler çöker, ama --eski askerler gibi-- eski ideolojiler kolay kolay ölmez. Marxçı ideolojiye bağlanmış insanları bütün bu acı denemelerden sonra bugün de eski

inançlarından caydırmak mümkün değildir, zira onlar bu gelişmeyi ideolojinin yanlış uygulanmış olmasına yorarlardı. Herhangi bir bilimsel teorinin ileride yanlışlanıp terkedilmesi mümkündür, hattâ tarihte bunun birçok örneği vardır, ancak bir ideoloji kolay kolay yanlışlanamaz, zira bunun için onlara bağlanmış olanların ideolojiyi doğuran özelemlerinden vazgeçmesi gerekir, oysa pek az insan buna razı olur.

Demokratik ideolojinin bu tür aşırı özelemleri olmadığı için, onda totaliter ideolojilerde rastlanan **zorlama ve cezalandırma** yöntemlerine de rastlanmaz. Bilindiği gibi, bazı bağlayıcı ve zorlayıcı kurallara her toplum gibi demokratik bir düzenin de ihtiyacı vardır. Bunlar insanın insana zarar vermesini önlemeye yönelik, onun huzur ve güvenini bozucu davranışlarını **yasaklayan hukuk kurallarıdır**. Toplumun en bilge sayılan kişileri kafa kafa verip bu kuralları saptarlardı. Ancak bunlar totaliter toplumlarda olduğu gibi değişmez kuralları değildir. Önce uygulamaya konurlardı, ama toplumun "asgarî mutluluğunu" sağlayacak yerde, mutsuzluğunu artırdığı saptandığında, bu bilge kişiler gene kafa kafa verip onları düzeltir veya yerlerine yenilerini koyarlardı. Böylece durmadan insanların mutluluğunu artırmanın yolları aranır. Toplumda şartlar durmadan değiştiği için, bu değişen şartlara ayak uydurmak zorunluluğu vardır, bu nedenle de hukuk yasaları her ihtiyaç duyulduğunda yeniden gözden geçirilir. Anayasalar bile bu uygulamanın dışında tutulamaz.

Bugün toplumları en çok mutsuz eden, dolayısıyla en çok şikâyet yol açan sorunların başında işsizlik, sosyal adaletsizlik, ekonomik eşitsizlik, çevre kirlenmesi, trafik tıkanıklığı gibi sorunlar gelir. Popper'in de belirttiği gibi, devlet bütün sorunlara bir doktor veya mühendis gibi yaklaşmalı, onların en az mutsuzluk

yaratacak biçimde çözülmesine çalışmalıdır. Modern toplumlar-
da en büyük mutsuzluğun davranış özgürlüğünün kısıtlanmasın-
dan kaynaklandığı kabul edilmektedir. Bilindiği gibi, bu toplumlar
her türlü düşünüş ve ifade özgürlüğüne çoktan kavuşmuşlardır.
Bu nedenle üzerinde en çok tartışılan konu bazı insanların ahlâ-
kî duygularını rencide eden eşcinsellik veya dinî inançlarına zıt
düşen çocuk aldırma gibi sorunların nasıl çözüleceği hususu-
dur. Bazı uygar toplumlar bu tür davranışların pek az kişinin
mutsuzluğuna yol açacağı düşüncesiyle bu konulardaki her türlü
hukukî kısıtlamanın kaldırılmasını yararlı görmüşler, hattâ eşcin-
sellerin evlenmelerine bile izin vermişlerdir. Ahlâk kurallarının
değişmezliğine inanan insanlar kendilerini rahatsız eden bu tür
gelişmeleri ahlâkî bir "yozlaşma" olarak algırlarlar. Ancak eski
kuralların değiştirilmesine inananlar insanın **özel** yaşamının tü-
müyle özgür olmasını istediklerinden, toplumun mutluluğunun
azalıp azalmayacağını hesap ettikten sonra olumlu veya olum-
suz bir karar alırlar.

Şimdi bir de herkesi tek bir tip elbise giymeye mecbur eden
Mao Tse Tung'un davranışını göz önüne getirin: Ona göre, her-
kes kendisinin hoşuna gittiği biçimde giyinirse insanlar daha
mutlu olacaktır. Bunun ne kadar saçma bir inanç olduğunu onun
ölümünden sonra herkesin değişik bir tarzda giyinmek için ne-
redeyse birbiriyle yarışa girmiş olmasından anlayabilirsiniz.
Mao'nun insan psikolojisinden bu kadar az anlamasına akıl er-
dirmek güç. Bence bunun asıl nedeni, onun herkesi kendisi gibi
giydirmekle **kendi** mutluluğunu artırmak istemesidir. Genellikle
herkes etrafında kendisi gibi duyan, düşünen ve davranan in-
sanlar görmekten hoşlanır, ama bunu zorla gerçekleştirmeye
kalkmak, hele buna hakkı olduğunu sanmak ancak Mao gibi
diktatör ruhlu kişilerin harcıdır.

Stalin kimsenin giyim kuşamına karışmıyor, ama kompozitörlerin Batılı kompozitörler gibi beste yapmasına, ressamların Batılı ressamları taklit etmesine, hele entelektüellerin *burjuva* entelektüelleri gibi düşünmelerine tahammül edemiyordu. Onların kendi müzik, resim ve düşünme zevkini paylaşmaları şarttı; bunu kabul etmeyenlere Gulag takımadalarının yolu görünüyordu.

Demokrasilerde her sorun önce konunun uzmanları tarafından tartışılır, vardıkları sonuç asıl karar mercii olan parlamento ya sunulur, orada da uzun uzun tartışılıp düzeltildikten sonra uygulamaya konur. "Akıl akıldan üstündür" ilkesi demokrasileri yanlış karar almaktan koruyan bir "emniyet supabı" gibidir. Görüldüğü gibi, demokrasilerde sorunlar *bilimsel* bir yaklaşımla ele alınıp karara bağlanıyor, ancak nasıl bilimde eleştiri mekanizması teorilerin yanlışlardan arındırılmasına yarıyorsa, demokratik karar alma sürecinde de aynı mekanizma uygulanıyor. En iyi işleyen demokrasilere bilim ve teknolojiye en ileri gitmiş toplumlarda rastlanması boşuna değil. Totaliter ideolojilerin başarısızlığını da bilimsel düşünüşün can damarı olan "eleştiri"ye yer verilmesi ile açıklamak mümkün. Düşünme özgürlüğünü yasaklamakla totaliter rejimler kendi ölüm fermanlarını imzalamışlardır.

VII

TEORİLER VE BELGELEME

Önceki bölümde **inanıvermenin** nasıl **dogmacılığa** yol açtığını, aşırı dogmacılığın hükmetme tutkunu insanlarda nasıl **bağnazlığa** dönüştüğünü gördük. Dogmacılığın da, bağnazlığın da en çok din, ahlâk ve politika gibi daha çok insan davranışlarını etkilemek amacına yönelik pratik düşünüş alanında ortaya çıktığı da başka bir gerçek. Bu alanda herhangi bir öğretinin insanlara benimsetilmesi için onun "kabule değer" olduğunun şu veya bu şekilde gösterilmesi, bir başka deyişle, onun **doğru** olduğuna insanların iknâ edilmesi gerekiyor. İknâ etmenin yumuşak yöntemleri arasında insanların duygularına hitap etmek (retorik) başta olmak üzere, propaganda ve "beyin yıkama" dediğimiz yöntemleri saymak mümkün. Burada akla hitap ediyormuş gibi görünüp daha çok korku, umut ve özlem gibi duyguları kamçılama söz konusu. Bir de bildiğiniz gibi, **sert** yöntemler var; bunlar iknâ edilemeyen kişileri yola getirmek için onları susturmayı veya sindirmeyi amaçlayan yöntemler; maksat bu gibilerin itiraz edip başkalarını da baştan çıkarmalarını engellemek.

Bu bölümde sadece teorilerin doğruluğunu kabul ettirmek için başvuru olan yöntemler üzerinde durmak istiyorum. Burada sadece insanların **inançlarını** etkilemek söz konusu. İnsanlara bir teorinin doğru olduğunu kabul ettirmek basit bir iddianın doğruluğunu kabul ettirmekten çok daha zor ve uzun bir iş. Bazen bin dereden su getirmek gerekiyor. Buradaki zorluk teorilerin

pek çok olayı birden açıklamak iddiasında olmasından kaynaklanıyor. Nitekim, üç dört büyük teoriyle bütün doğa olaylarını açıklamak mümkün. Ne yazık ki, okullarda bunlara hemen hemen hiç değinilmediği, hep tek tek bilgiler verildiği için, çocuklar dünyayı anlamadan okuldan ayrılıyor, belledikleri bölük pörçük bilgileri de kısa sürede unutuyorlar.

Daha önce de söylediğim gibi, salt gözleme dayanan iddialar genellikle belgelenmeyi gerektirmezler, daha doğrusu bunlara muhatap olanlar iddia sahibinden herhangi bir **belgeleme** isteğinde bulunmazlar. Zaten insanlar bu tür basit iddiaları şüphe ile karşılamaya gerek bile görmezler. Ankara'dan yeni gelen birinin arkadaşına,

(1) Haberin var mı, dün yola çıkarken Ankara'ya kar yağıyordu dediğini düşünelim. Gerçi (1) de biraz olağandışı bir olaydan bahsediliyormuş gibi bir hava var, ama bu haberi duyan kişi eğer mevsim kış ise, onun doğru olup olmadığı konusunda dostunu sıkıştırmaz. Buna karşılık, o kimse (1) yerine,

(1') Sorma, Ankara'da birdenbire kar bastırmaz mı?

deseydi, arkadaşı mevsimin henüz yaz olduğunu düşünerek, yaz ortasında Ankara'ya kar yağmış olamayacağı gerekçesiyle, iddia sahibinin kendisiyle şakalaşmak istediğini zannedebilir ve bu durumu açığa vurur, ama o kişi iddiasında ısrar ederse, onu şu veya bu şekilde kanıtlamak zorunda kalabilir.* Hatırlayacağınız gibi, bu örneği daha önce de vermiş ve böyle bir durumda

* Bir gün otomobille Saint Bernard geçidini aşarken Temmuz ayının ortasında müthiş bir kar fırtınasına yakalandığımızı hatırlıyorum. Evdekiler böyle bir habere inanmazlar diye otomobilden inip kar altında bir fotoğraf çekmek zorunda kalmıştık. Bu da gösteriyor ki, insan bazen (1') türünden iddiaları bile belgelemek zorunda kalıyor.

iddia sahibinin neler yapabileceğini belirtmeye çalışmıştım. Şimdi bir de

(2) İnsan maymundan türemiştir

türünden bir iddia karşısında kalan insanın durumunu düşünün! Eğer bu kişi modern biyolojide uzman biri olup da "Evrim Teorisi"ni daha önceden kabul etmişse, onun için bir sorun yok, ama bu kişi sıradan bir insansa, dolayısıyla bu teoriden haberi yoksa, şüpheye değilse bile, büyük bir şaşkınlığa kapılacağı şüphe götürmez. Bu durumda onu iknâ edebilmek için bütün evrim teorisini öğretmeniz, ayrıca bu teorinin bilim adamları tarafından hangi gerekçelerle kabul edildiğini açıklamamız gerekecektir. Şimdi bir de bu teorinin Darwin tarafından ilk defa ortaya atılışını düşünün! Herkesin teoriye ilkin şiddetle karşı çıkmış olduğundan emin olabilirsiniz. Gerçi böylesine yeni, neredeyse bütün eski inançlarımızı alt üst eden bir teoriyi daha ortaya atarken Darwin ona yapılabilecek itirazları öncelemeye, dolayısıyla onları cevaplandırmaya çalışmıştır, ama insanlar genellikle eski inançlarından ve düşünme alışkanlıklarından kolay kolay sıyrılmadıkları için, Darwin'in kanıtlarını yeterli bulmayacak, hattâ teorisinin yanlış olduğunu göstermeye çalışacaklardır. Daha önce de belirttiğim gibi, bir teorinin doğru olduğunu kanıtlamak o teoriyi ortaya atanın görevidir (*onus probandi*), ama teoriyi kabul etmeyenler de sadece "teoriyi kabul etmediklerini" belirtmekle yetinmezler, ona muhatap olan başkalarını da teoriyi kabul etmekten caydırmak için, yanlış olduğunu (en azından doğru olmadığını) kanıtlamaya çalışırlar. Bu fikir çekişmesi sonunda teori uzmanların çoğunluğu tarafından kabul edilirse, bir süre için belgelenmiş sayılır. Ancak bu da teorinin kesinlikle doğru olduğunu, yani bir daha yanlışlanamayacağını göstermez, zira ilerde

onu da çürütecek biri çıkabilir. Bu nedenle en iyi belgelenmiş bir teoriyi bile **bir süre için** doğru sayarız.* Bazı bilim adamları, ama özellikle bilim işçileri, öğretmenler, öğrenciler bu inceliğin farkında olmadıkları için, çok iyi belgelenmiş bir teorinin artık bir daha yerinden oynatılamayacağını sanırlar ve hayat da kısa olduğu için, onu "bilgi" sıfatıyla onurlandırır.

Buna rağmen, bazen en iyi belgelenmiş bir teoriyi bile bilgi sıfatına lâyık görmeyen, dolayısıyla onu kabul etmemekte sonuna kadar ayak direten bilim adamları vardır ve her zaman olacaktır. Bu nedenle teorilere ağırlık veren bir eğitim sisteminde bu gibilerin teoriyi neden ötürü kabul etmedikleri de mutlaka belirtilmelidir. Bu hem çocukların dogmatik bir kafa yapısına sahip olmalarını engeller hem de daha iyi, daha kusursuz bir teorinin araştırılmasına yardım eder. Görüldüğü gibi, bilimde dogmatizme yer yoktur ve bir insan ortaya attığı teoriye kendisi ne kadar kuvvetle inanırsa inansın, bir gün onun da çürütülebileceği ihtimalini bir an olsun aklından çıkarmamalıdır.

Teorileri belli bir açıdan iki öbeğe ayırmak mümkün: 1) Büsbütün yeni bir iddiayı dile getirenler; 2) Eski bir teorinin yerine geçmek isteyenler. Bu ikincilere yanlış inançları gidermeye yönelik teoriler de denebilir. Genellikle bu sonuncular çoğunluğu oluşturur, zira insanoğlu birçok olayı açıklamak için daha önce kafasın-

* Belki de bazı dâvalarda şu durum dikkatinizi çekmiştir: Bir suç işlediği sanılan kişi (sanık) dâva sonunda suçsuz bulunmuş ve beraat etmiştir. Birisine suç atmayı bir teori üretmeye benzetirsek, dâvada yer alan **savcı** ve **yargıcın** durumlarını şöyle açıklayabiliriz: Burada savcı (iddia makamı) belli bir kişinin suçlu olduğunu, çeşitli belgelere dayanarak, yargıca kabul ettirmek isteyen taraftır. (Yargıç iddiayı değerlendiren **hakem** durumundadır; zaten Osmanlıca 'hâkim' ve 'hakem' sözcükleri 'hükmetmek' kökünden geliyor.) Savcı ve onu destekleyen avukatlarla savunma avukatları arasındaki tartışmalar bazen yıllar sürer. Eğer iddia makamı tezlerini yeterince kanıtlayamazsa, yargıç sanığın suçsuzluğuna karar verir. Bu bir teorinin reddine karşılıktır.

da belli bazı teoriler kurmuştur ve onlarla o konudaki merakını gidermiştir. En eski inanç sistemleri olan dinlerde ahlâkî öğütler yanında **mythos** dediğimiz ilk teorilerin yer aldığını gördük. Bunlar bazen binlerce yıl insanların büyük çoğunluğunca doğru diye bel-lenmiş, ama sonunda bir filozof veya bilim adamı gelip ortaya attığı yeni bir teoriyle onların gözden düşmesine neden olmuştur. Öte yandan, şimdiye kadar hiç kimsenin merakını uyandırmayan bir konuda yapılan açıklama **yeni** bir teori oluşturur. Örneğin, "Gri ağaç kurbağaları eşlerini nasıl seçerler?" sorusu pek az kimsenin aklına gelmiştir. Bu tür bir soruya akla-yakın bir teoriyle cevap veren bilim adamının yazdığı bir makaleyi okuyan kişi, eğer bu teoriyi yeterince doyurucu bulmadıysa, oturup onu eleştirir. Ancak çoğu bilim adamı ya konuyu fazla ilginç bulmadığı, ya da yapacağı daha önemli araştırmalar olduğu için o teori üzerinde fazla durmaz, böylece teori yeterince kanıtlanmış işlemini görür.

Bir de birçok bilim adamını ilgilendiren sorunlar vardır ve genellikle birçokları bu konuda düşünmekte veya araştırma yapmaktadır. İşte o zaman bilim adamları arasında rekabet başlar. Hem-zaman rekabetler olduğu gibi, uzun yıllar içine yayılan rekabetler de vardır. Her iki durumda da bilim adamları kendi teorilerinin ötekilerden üstün olduğunu kanıtlayarak ilk **bilgi üreticisi** ünvanını elde etmek isterler. Burada amaç aynı konuda uzman olan kişiler arasından birinin yarışı birinci olarak bitirdiğini ötekilere kabul ettirebilmesidir. Rekabet daima aynı konunun uzmanları arasında olur, dolayısıyla her teori daima aynı derecede yetkili bilim adamlarının ezici çoğunluğunun onayını almadıkça "bilgi" düzeyine yükselemez. Bir deyimle, ortaya atılan yeni bir teorinin "kalite denetimi" o alanda uzman olan bütün bilim adamlarınca yapılır. Bu şekilde teori sahibi yüzlerce meslektaşının oluşturduğu bir jüri karşısında sınav vermek zorundadır, yoksa sınıfını geçemez.

İşin daha da ilginç yanı bu sınavı vermiş olan bir teorinin tarih boyunca aynı sınavı defalarca vermek zorunda kalmasıdır. Sizin anlayacağınız, bir teori başlangıçta herkes tarafından kabul edilmiş olsa bile, ileride onu kabul etmeyecek başkaları çıkabilir. Tarihte bunun pek çok örneği vardır. Ben bunlardan sadece ikisi üzerinde duracağım.

Her halde insanlar oldum olası suların yukarılardan aşağılara doğru aktığını veya serbest bırakılan ağır bir cismin yere doğru düştüğünü gözlemiş ve kendilerine bunun nedenini sormuşlardır. Bu soruya cevap vermeyi (veya bu sorunu çözmeyi) deneyenlerden biri de Aristoteles. O düşünmüş, taşınmış, sonunda şu teoriyi uydurmuş*: "Her maddî cisimde doğal yerini bulma eğilimi vardır." Nasıl buldunuz? (Bu biraz Molière'in "Eroin uyutur, çünkü onda uyutma niteliği veya gücü (**vis dormitive**) vardır" demesini hatırlatıyor, öyle değil mi?) Bu teoriye göre, taş, toprak, su gibi ağır cisimler doğal yerleri olan dünyanın merkezine gitmek eğilimindedirler, buna karşılık hava ve ateş yukarıya, gökyüzüne yükselmek isterler. Bu teori desteksiz kalınca (yani bir dirençle karşılaşmadığı sürece) bir taşın neden yere doğru düştüğünü açıkladığı gibi, suların neden yukarılardan aşağılara doğru aktıklarını da açıklıyor. Ancak uydumuz olan Ayın neden Dünyaya düşmediğini açıklamıyor. Daha doğrusu onu da açıklıyor, ama Newton onun bu açıklamasını "yetersiz", hattâ "çocukça" buluyor. O ünlü "evrensel çekim gücü" diye bir güç olduğunu söyleyecek ve bütün maddî cisimlerin birbirlerini kütleleriyle doğru, aralarındaki mesafenin karesiyle ters orantılı olarak çek-

* Tekrar hatırlatmak isterim: Olayların nedenleri alınlarında yazılı değildir, bu nedenle insan hayâl-gücünü kullanarak onları açıklayan teoriler uydurmak zorundadır. (Burada 'uydurma' sözcüğünü "yalan uydurma" veya "iş kitabına uydurma" gibi bağlamlardaki kötü anlamında değil "yaratma" anlamında kullanıyorum.)

tiklerini iddia edecektir. Bir bakıma "çekim gücü" kavramı "doğal eğilim" kavramı kadar "gizemli", zira onu da gözümüzle göremiyor, elimizle tutamıyoruz, ama öteki bilim adamları burada sayamayacağım bir sürü üstünlüklerinden ötürü, Newton'un teorisini Aristoteles'inkine tercih edecekler, hattâ bu teori tam üçyüz yıl boyunca neredeyse "eleştirilmez" bir teori niteliği kazanacaktır. Ne var ki, bir Einstein çıkıp onda da eleştirilebilir yanlar bulacak ve kendi **Genel Relativite** teorisini "uyduracaktır".

Gerçi teoriler belli bir alanın **uzmanları** tarafından **denetlenir**, ama teoriyi sadece uzmanlar değil, sıradan insanlar da değerlendirir, dolayısıyla kabul veya reddederler. İster uzman, ister sıradan adam olsun, yeni bir teoriye ilk karşı çıkanlar aynı konuda daha önceki bir teoriye bağlanmış olanlardır. Her insan uzun süre kafasında taşıdığı bir teoriyle öylesine senli benli, içli dışlı olur ki, artık onun yanlış olabileceğine ihtimal bile vermez. Buna "inanç bağımlılığı" dediğimi hatırlayacaksınız. Bu bakımdan dinî, ahlâkî ve politik inançlara bağlanmakla bir bilimsel teoriye bağlanmak arasında --özellikle sıradan insanlar için-- büyük bir ayırım yok. Nasıl günlük davranış alışkanlıklarımızdan kolay kolay sıyrılamıyorsak, inanma ve düşünme alışkanlıklarımızdan da kolay kolay kopamıyoruz. Burada da bir tür "zihinsel kireçlenme" söz konusu olsa gerek. İnsanın beyninden en zor attığı inançlar, özellikle çok küçük yaşta edildiği dinî ve ahlâkî inançlardır. Bir de galiba şu var: Bir inanç, fikir veya teori insanın kafasına ne kadar kolaylıkla girerse (=inanıverme), oradan o kadar zorlukla çıkar. İşin içine bir de "tükürdüğünü yalamamak" arzusu girdiği için, kimse yanlış olduğunu kabule kolay kolay yanaşmaz. Hele işin içine bir de otoriteler girmeye görsün, onların yanlış olabileceğini aklımız almadığı için, herhangi bir otoriteye dayandırdığımız bir inancımızdan vazgeçmemekte ayak direti-

riz. İnsanların gözünde en büyük otorite "düşmez kalkmaz" Tanrıdır ve onun "hikmetinden sual edilmez!"

Sıradan adamın benzerlerine bilim adamları arasında da rastlıyoruz. Zamanlarının en ünlü bilim adamları diye tanınanlar yaratıcı olmayan bilim adamlarının neredeyse "taptıkları" otoritelerdir. Ustanın teorisi zamanın hemen bütün bilim adamları tarafından onaylandı mı, neredeyse bir "dokunulmazlık" kazanır. Bunun en tipik örneği, otoritesi tam binbeşyüz yıl boyunca durmadan artmış olan Ptolemaios idi. Zamanının en büyük astronomu ve coğrafyacısı diye ün yapmış olan bu bilginin nasıl bir hayranlık uyandırmış olduğunu anlamak için onun teorisini tarihin çöplüğüne atacak olan Copernicus'un ondan ne büyük bir saygıyla söz ettiğini hatırlatmak yeter. Bugün okullarımızda bir iki satırla geçirilen Ptolemaios'un, Dünyanın evrenin merkezi olmadığını, Güneşin çevresinde dolanan basit bir gezegenden ibaret olduğunu görmeyecek kadar akılsız ve bilgisiz birisi olduğu izlenimini uyandırması çok mümkün.. Oysa Ptolemaios -- Aristoteles'in kozmolojisinden güç almakla birlikte-- zamanındaki bütün gözlemsel verileri kendi teorisine göre birleştirmeyi başarmış bir matematikçi idi. Dahası, bu teori bütün gök cisimlerinin hareketlerini rahatlıkla açıklıyor, Güneş ve Ay tutulması gibi olayları saati saatine önceden görebilmemize imkân sağlıyordu. Bugün bile denizcilikte onun astronomik sistemine göre ön-deyiler (prediction) isabetli bir biçimde yapılabilmektedir.

O zaman şu soru akla geliyor: Copernicus bu sistemi nasıl yıkabildi?

Bildiğiniz gibi, Copernicus'un en büyük başarısı, gözlemlerimize dayanan bir "sağduyu" teorisi olan Ptolemaios'un yer-merkezli (geosantrik) sistemi yerine, "akla" dayanan güneş-merkezli (heli-

osantrik) astronomi sistemini geçirmek olmuştur. Nitekim, hepimiz Güneşin doğudan doğduğunu, batıdan battığını, bütün yıldızların "gök kubbesi" dediğimiz yarım küre biçimindeki bir tavana çakılı olduğunu, bu tavanla birlikte 24 saatte bir döndüğünü görürüz. Copernicus'un yaptığı, bizim bütün bunları gördüğümüzü **sandığımızı** kanıtlamak olmuştur. Aslında bu teoriyi, İ.Ö. 3. yüzyılda Aristarchos adındaki Yunan astronomu da öne sürmüştü. Haklı olarak, Aristarchos'a göre, biz bir perspektif yanılsaması nedeniyle, Güneşin, öteki yıldız ve gezegenlerin Dünyanın çevresinde döndüğünü **sanırız**, tıpkı iskeleye bir gemi yanaşırken bazen iskelelerin hareket ettiğini sandığımız gibi. Aslında gerek kendi ekseninde dönen, gerek Güneş çevresinde dolanan Dünyadır, ama biz Dünyanın olduğu yerde durduğunu **varsaydığımız** için, Güneş, yıldız ve gezegenlerin çevremizde dolandığını **sanırız**.

Aristarchos gerçeğin bu olmadığını nasıl biliyordu? Bilmiyor, sadece yaptığı bir "düşünme deneyi"ne dayanarak, **tahmin ediyordu**. Şimdi gözlerimize mi inanalım, yoksa Aristarchos'un "hayâl ürünü" tahminine mi? Gözlerimizle gördüklerimiz bizi --duyu aldanmalarında olduğu gibi-- nadiren yanılttıklarından, elbet gözlerimizle gördüklerimizi tahminlere tercih etmek çok daha akıllıca bir davranıştır. Hem Aristarchos'un elinde bu teorisini kanıtlayacak hiçbir elle tutulur belge yoktu. Nitekim, dünyanın kendi ekseninde, saatte yaklaşık 1600 km hızla döndüğünü biliyoruz. Bu durumda hiçbir binanın yıkılmayışını, yüksekçe bir kuleden atılan cismin kulenin dibine düşmesini, daha buna benzer birçok olayı nasıl açıklayabiliriz? (O zamanlar Newton'un, hattâ Galileo'nun daha doğmamış olduklarını unutmayın!) Hem sonra Dünya Güneşin çevresinde dolansa, "yıldız paralâksi" denen olayın gözlenmesi gerekmez miydi? Böyle bir olayı da gözleyemediğimize göre... Aristarchos'un teorisi hiçbir

gerçeğe dayanmayan, onun kendi hayâl-hanesinde ürettiği bir fanteziden başka bir şey olamazdı. Şimdi bir de Ptolemaios'un teorisinin hemen her astronomik olayı açıklayabildiğini, hattâ ona dayanarak son derece isabetli ön-deyiler yapabildiğini düşünün, bu durumda hangi teoriyi seçersiniz, Aristarchos'ununki mi, Ptolemaios'ununki mi? Elbet bu sonuncuyu, öyle değil mi? Nitekim, tam onbeş yüzyıl boyunca "sağduyu" sahibi bütün insanlar onu seçeceklerdir. Peki, buna bakarak, ortaokul çocuklarına yanlış şeyler öğretildiğini mi söyleyeceğiz? Elbette hayır, ama onlara işin bu kadar basit olmadığını, yani bu onbeş yüzyıl boyunca Ptolemaios teorisine insanların **boşuna** inanmamış olduklarını da açıklamak gerek. İşte o zaman Copernicus'un dile getirmiş olduğu teorinin neden *daha üstün* olduğunu onlara açıklamak kolaylaşır. Gerçekten de Copernicus yeni teorisiyle yalnız Ptolemaios'un açıkladığı bütün olayları çok daha basit (yalınkat) bir biçimde açıklamayı başarmamış, üstelik onun bir türlü **açıklayamadığı** bazı olayları da açıklamayı başarmış. Bunların ayrıntılarına girmem mümkün değil, ama bütün üstünlüklerine rağmen, Copernicus'un teorisinin kolaylıkla kabul edilmeyişinin nedenlerini açıklayabileceğimi sanıyorum.

Burada ünlü "Galileo dâvası"nı kısaca anlatmam gerekiyor, zira bu dâva aynı zamanda en akıllı ve bilgili adamların bile dogmacılıktan kendilerini kurtaramadıklarını göstermesi açısından ibret alınması gereken tarihî bir olay.

Galileo o günkü İtalya'nın bütün filozoflarının, bu arada özellikle Katolik kilisesinde neredeyse bilimin temsilcileri sayılan Cizvit papazlarının saygısını kazanmış bir bilim adamı. Hattâ sonradan VIII. Urbanus adıyla papalık tahtına oturacak olan Kardinal Maffeo Barberini de Galileo'nun en büyük hayranların-

dan ve yakın dostlarından biri. Yalnız Cizvit filozoflar, birçok öğretisini Katolik kilisesinin de benimsemiş olduğu Aristoteles'i en büyük otorite diye tanıyorlar. Ptolemaios da sistemini büyük ölçüde Aristoteles'in fizik ve astronomi konusundaki düşünceleri üzerine kurduğu için, Cizvit astronomlar da zaten kimsenin şüphe etmeyi pek aklından geçirmedeği --Ptolemaios'un neredeyse "tartışılmaz" bir teori haline getirmiş olduğu-- yer-merkezci astronomi sistemini kabul etmiş bulunuyorlar. İleride Galileo'yu Copernicusçu görüşlerinden ötürü o ünlü dâvada "sigaya çekecek" olan yargıçlar da işte bu Aristotelesçi filozof/astronomlar.

Dâva şuradan çıkıyor: Kardinal Barberini vaktiyle Galileo ile yapmış olduğu dostça tartışmalar esnasında, tıpkı Aristarchos'un gibi, Copernicus'un teorisinin de yeterince **kanıtlanamamış** olduğu gerekçesiyle, Galileo'dan Copernicus'un teorisini savunmak ve okutmaktan vazgeçmesini rica eder. Galileo da onun bu ricasını kabul eder. Galileo aslında "dindar" bir adamdır, dolayısıyla Katolik kilisesinin otoritesinin şu veya bu biçimde sarsılmasını istemez. Ama Galileo aynı zamanda Copernicus'un teorisinin doğruluğuna inanmış bir adam, zira yeni bulunan teleskopla yaptığı birtakım gözlemler, bu arada Jüpiter gezegeninin de dört uydusu olduğunu saptamış olması, onun bu inancını büsbütün güçlendirir. Sonunda **Dialogo sopra i due massimi sistemi del mondo, tolemaico e copernicano** (iki Büyük Yer Sistemi, Ptolemaios ve Copernicus Sistemleri Üzerinde Konuşmalar) adlı eserinde Copernicus teorisinin gerçeği daha iyi yansıttığını açıklamak zorunda kalır. İşte daha önce verdiği söze bağlı kalmamış olması Papa'nın sabrını taşırır ve ona karşı bir filozof olarak duyduğu bütün saygıya rağmen, Galileo'nun Engizisyon mahkemesi karşısına çıkarılmasını emreder.

Burada bir noktayı açıklamakta yarar görürüm: Bizim tarih kitaplarımızda yazıldığı gibi Galileo'yu sorguya çeken Engizisyon yargıçları yobaz ve bağınaz din adamları değil, zamanlarının bilimsel teorilerini, bu arada Copernicus'unkini de, yakından tanıyan bilgili insanlar. Zaten dâva sırasında Galileo'yu "dinsizlik" veya "zındıklık"la suçlayacak yerde, ona bu teorinin hâlâ da **yeterince kanıtlanmamış** olduğunu kabul ettirmeye çalışırlar. Copernicus'un **De Revolutionibus orbium coelestium** (Göksel Kürelerin Dönüşleri Üzerine) adlı kitabını da okuyup hatmetmişlerdir, ama Aristoteles'in ortaya atmış olduğu --yukarıda kısaca andığım-- itirazlar henüz cevaplandırılmamış olduğu için, onun teorisinin "gerçeği yansıttığını" kabul etmemiz gerekmez. Copernicus'un kitabına ona haber vermeden bir önsöz yazmış olan öğrencisi Osiander de orada Copernicus teorisinin matematiksel açıdan kusursuz, dolayısıyla **akla-yakın** bir teori olduğunu, ancak "gerçeği yansıtmak" gibi bir iddiası bulunmadığını söylemiyor muydu? İşte Galileo'dan istenen de buydu: Copernicus teorisinin sadece "akla-yakın, ama **belgelenmemiş** bir teori" olduğunu kabul etmek! Teorinin **akla-yakın** olması, onun Dünyayı kendi eksenini çevresinde döndürmesi ve Güneş çevresinde dolandırması için **yeterli** değildi, dolayısıyla insanlar "sağduyu"larının da desteklediği Aristotelesçi felsefeye uygun düşen Ptolemaios sistemine bağlı kalmalıydı. Sonunda Galileo da öyle yapıyor görünecektir.*

Elbet burada Kilisenin her şeyden çok kendi prestijini düşün-

* Mahkeme salonundan çıkarken Galileo'nun "Et pur muove" ("Gene de dönüyor") demiş olduğu gerçek olmasa da, "iyi yakıştırılmış" bir söz. Kendisini "sâmiî bir Katolik" olarak algılayan Galileo için dinin asıl görevi insanın ahlâkî açıdan "evcilleştirilmesi"dir, bilgi üretmek ise bilim adamlarının işidir. Bu düşünüş dinlerin hoşgörüsüzlüğünü de gidermeye yeter. Bu vesile ile Copernicus'un da bir din adamı (chanoine, cannon) olduğunu hatırlatmak isterim.

düğü şüphe götürmez. Kilise vaktiyle Ptolemaios sisteminin Kut-sal Kitabın öğretilerine daha uygun düştüğüne karar vererek ona angaje olmuştu, dolayısıyla hemen Copernicus'un teorisini kabul edecek olursa, düşünsel otoritesinin sarsılacağını hesap ediyordu. Dinin korkulu rüyası, herhangi bir konuda kendisine yöneltilecek olan bir eleştiriye cevap veremeyecek duruma düş-mesidir. Katolik kilisesinin Galileo'yu susturmak veya tükürdüğü-nü yalamaya zorlamak istemesinin de asıl nedeni buydu.

Kıssadan hisse: Özlemsel düşünüşe kendilerini kaptırmış olanlar özlemlerinin yıkılmasına göz yummaya razı olamazlar, zira bu onların varlık nedenlerini yadsımak anlamına gelir. Bu nedenle, din kurumları bunu önlemek için dogma sistemlerinde ufak tefek bazı değişiklikler yapmak zorunda kalırlar, ancak bu-nu pek belli etmemeye çalışırlar. Bu, savaşta bir yanın düşmana daha iyi karşı koyabilmek için yeni mevzilere çekilmesine ben-zer. Nitekim, Katolik kilisesi Ptolemaios'a bağlılığını olabildiğin-ce uzun süre devam ettirmiş, ancak neden sonra daha fazla tu-tunamayacağını anlayarak pes ettiğini ilân etmiştir. Bu "yavaş yavaş geri çekilme" stratejisi dinlerin neden bu kadar uzun ömürlü olduklarını da açıklıyor. Bilimle aşık atılamayacağını an-layan din adamları sonunda bilimin gidişine ayak uydurmaya, hattâ yeni teorileri savunan bilim adamları çıkarmaya ve böyle-ce dogmatik olmadıklarını kanıtlamaya çalışırlar. **Bütün teorik** iddialarından vazgeçtikleri zaman da, ağırlığı ahlâkî sorunlara kaydırarak din kurumunu ayakta tutmaya çabalarlar. Eğer Hıris-tiyanlık bu esnekliği göstermeyip dogmalarından hiçbir ödün vermemekte ayak diretmiş olsaydı, Batıda bilim ilerleyemez, en azından gelişmesi çok yavaş olurdu. Birçok din adamının aynı zamanda bilime karşı içten bir ilgi duyması, hattâ bazılarının bir bilim dalında uzmanlaşması, buna karşılık pek çok bilim adamı-

nın aynı zamanda dindar yaradılışlı insanlar olması bu iki alan arasında çok şiddetli çarpışmalar olmasını engellemiş, din ile bilim barış içinde bir arada yaşamayı başarmışlardır. Böyle bir çatışma ancak tümüyle yobaz ve bağnaz din adamlarıyla, her türlü dinî inancı yadsıyan, hattâ dini tehlikeli bir düşman olarak gören **ateist** bilim adamları arasında olabilir. En korkulacak durum, bir toplumda din adamlarının her türlü bilimsel merakı "şeytansı bir dürtü" sayıp bilimsel fikirlerin çimlenmesine izin vermemeleridir. Bu tür insanlar dinî dogmalardan başka bir şey bilmedikleri için, bu konuda da bağnaz bir tutum sergiler, yani bu dogmaların bile kendi yorumlarından başka bir biçimde yorumlanmasına izin vermezler, buna cüret edenleri de şiddetle cezalandırırlar. Osmanlılar zamanında bizdeki durum böyle idi; "ulemâ" sınıfı hiçbir felsefî ve bilimsel fikre göz yummadığı gibi, "icthat kapısının kapandığını" ilân ederek, dinî dogmaların yeni bir yorumunun yapılmasını da yasaklamıştı. Altı yüzyıl süren Osmanlılar döneminde neden bilim ve teknolojiye en küçük bir katkımız olmadığının, din eğitiminin de --mânâsını bile anlamadan-- Kur'an ezberlemekten öteye geçemediğini bilmem anlıyor musunuz?

Tekrar konumuza dönelim. Önemli bilimsel teorilerin herkes tarafından kabul edilinceye kadar ne büyük zorluklarla karşılaştığının ilk tipik örneğine Copernicus'un güneş-merkezli teorisinde rastladık. İnsanları bir teorinin doğruluğuna inandırmak için onların bütün şüphelerini dağıtmak gerektiğini gördük, zira ancak o zaman teori **yeterince belgelenmiş** sayılıyor. Bu şartın gerçekleşmesi için Newton'u beklemek gerekecektir. Ondan önce Kepler yolu açmış, Galileo ise bulmuş olduğu yeni gözlemsel verilerle teoriyi pekiştirmişti, ancak Cizvit astronomlar onun bu gözlemlerini de yeterli bulmamışlardı. Aslına bakarsanız, çıplak gözle gök olaylarını en dakik biçimde gözlemesiyle ün yapmış

olan Danimarkalı astronom Tycho de Brahe, Ptolemaios sistemiyle Copernicus sistemini uzlaştırmayı denemişti. Ortaya attığı **karma** teoriye göre, gene Dünyamız evrenin merkezindeki yerini koruyor, ama öteki gezegenler bu defa doğrudan doğruya yerin çevresinde değil, Güneşin çevresinde dolanıyorlar ve hepsi birlikte gene dünyanın çevresinde dönüyorlardı. Ancak onun bu teorisi de ilgi görmedi. O da Copernicus gibi paralâks sorununu çözememişti. Gerçi bu paralâks ancak 1838 yılında Bessel adındaki Alman astronom tarafından --çok daha geliştirilmiş teleskoplarla-- gözlenecek, Dünyanın kendi eksenini çevresinde döndüğünü ise ancak 19. yüzyılın ortalarında Foucault **deney-sel** olarak kanıtlayacaktı; ama 17. yüzyılda Newton'un ortaya koyduğu pek çok yeni belgenin ışığında Copernicus teorisi hiçbir akla-yakın şüpheye meydan vermeyecek kadar kanıtlanmış sayıldı ve bu şekilde onbeş yüzyıl süren mutlak egemenlikten sonra Ptolemaios teorisi **yanlışlanmış** oldu.

Bu işin bu kadar gecikmesinde "düşünsel tutuculuk" dediğimiz olgunun büyük rolü olmuştur, ama insanları tutucu (dogmatik) oldukları için kınamaya da pek hakkımız yok, zira insanoğlu doğru diye **bellediği** bir fikir veya görüşten kolay kolay vazgeçemiyor. Bunun kolay bir şey olduğu izlenimini edinmemiz bizde öğretimin ezbere dayanmasından kaynaklanıyor. Nitekim bugün "okumuş" birine Copernicus teorisini niçin Ptolemaios'unkine tercih ettiğini sorun, dişe gelir bir cevap alamazsınız. Ona okulda Copernicus teorisi **doğru**, öbürününki ise **yanlış** diye okutulmuş, o da bunu böyle bellemiştir, hepsi bu.

En iyi belgelenmiş teorilere vereceğim ikinci örnek "Evrîm teorisi". Bunu seçişimin birçok nedeni var. Bunlardan birincisi pek çok yerleşmiş dinî ve ahlâkî inancı sarstığı için, bir tür "manevî

deprem"e yol açmış olması; ikincisi birincisiyle tam bir aykırılık oluşturan bir gelişmeye, yeni sosyal ve politik öğretilerin ortaya çıkmasına yol açmış olması. Birinci gelişme çok normaldi, zira "Evrim teorisi" neredeyse sağduyuya mal olmuş pek çok inancı kökünden sarsıyordu; bu sarsıntılar günümüze kadar devam etmiştir, hattâ bugün özellikle A.B.D.de "köktendinciler"in bitmeyen saldırılarına hedef olmaktadır.* Galileo dâvasında Kilise Kutsal Kitaba uygunluğundan ötürü Ptolemaios'un "Yer-merkezci" kozmolojisine angaje olduğu ve bu kozmoloji de sağduyuya uygun düştüğü için, sıradan insanların benimsediği bir görüşü savunmak durumundaydı. Üstelik Galileo Copernicusçu görüşü **yeterince belgeleyemediği** için, iddiasını geri almak zorunda kalmıştı. Burada Cizvit astronomlar hem bilimi, hem sağduyuyu savunuyor pozundaydılar; oysa Darwin'in teorisi Kutsal Kitabın özellikle savunduğu bir teoriyle çatışıyor, bu arada gene halkın sağduyusuyla ters düşüyordu, zira Darwin'in kendisinin de açıkça belirttiği gibi, bugüne kadar kimse bir canlı türünün bir başka türe dönüştüğüne **tanık olmamıştı**.

İşin ilginç yanı, tıpkı Aristarchos örneğinde olduğu gibi, "evrim" fikrini Darwin'den önce birçok düşünür ortaya atmış bulunuyordu. Bunlar arasında daha ilköğrenim bazı filozofları olduğu gibi, 18. yüzyılda Maupertuis, Montesquieu, Diderot, Buffon, Lamarck, hattâ Darwin'in öz dedesi Erasmus Darwin gibi düşünür ve bilim adamları vardı. Üstelik Lamarck evrimin **mekanizması**nı, yani nasıl olup bittiğini açıklayan, oldukça akla-yakın bir teori de geliştirmiş bulunuyordu. Zamanında büyük yankılar uyandı-

* A.B.D.'ndeki bazı köktendinci tarikat yanlıları biyoloji ders kitaplarından "Evrim teorisi"nin kaldırılıp yerine "Yaradılış" mythos'unun konulması için inatçı bir çaba harcamakta, hattâ bazı eyaletlerde kanun-koyuculara bu arzularını kabul ettirmektedirler. Allahtan, Federal Anayasa Mahkemesi bu gibi girişimleri sonradan etkisizleştirebilmiştir.

ran bu teoriye göre, canlılar içinde bulundukları şartlara göre bazı ihtiyaçlar duyarlar ve bu duyguların itmesiyle yeni organ veya yetenekler geliştirerek çevrelerine uyum sağlarlar. Yeni kuşaklar bu sâyede ayakta kalmayı başarır. Örneğin, ağaçların alt dallarındaki yaprakların başka hayvanlar tarafından tüketilmiş olduğunu gören zürafa üst dallardaki yapraklarla geçinmek zorunda kalır, bu zorunluluk zürafanın boynunun yavaş yavaş uzamasına neden olur, bu nitelik (yani daha uzun boyunlu olma) hayvanın yavrularına da geçer, falan. Buna "kazanılmış niteliklerin kalıtımı" ilkesi deniyor. Soya çekimin (inheritance) nasıl gerçekleştiği konusunda hiçbir şeyin bilinmediği bir zamanda yaşamış olan Darwin, bu teoriyi akla-yakın bulacak, hattâ "Türlerin Kökeni" adlı kitabından sonraki eserlerinde bu teoriye gittikçe artan bir önem verecektir. Bugün biz soya çekimin mekanizmasını, hattâ yasalarını ortaokulda öğrendiğimiz için, bu teori bize neredeyse "çocuksu" geliyor, oysa zamanında sağduyu sahibi herkes bu teoriyi akla-yakın buluyordu.

Aslında insanlar o zamana kadar pekâlâ Tevrat'ın "Yaradılış" teorisıyla her şeyin açıklanmış olduğunu düşünüyorlardı. Yalnız ilâhiyatçılara değil, sıradan adama da çok sempatik görünen bu teoriye göre, bütün canlılar bugünkü biçimleriyle birer birer Tanrı tarafından "yaratılmış"lardı ve o gün bugün hiç değişmemişlerdi. Gerçi herhangi bir hayvan türü içinde zamanla --çevrenin etkisiyle-- bazı ufak tefek değişiklikler olabilirdi; örneğin, bir köpeğin dış görünüşü, rengi, boyu posu değişebilir, ama onun hiçbir zaman değişmeyecek bazı nitelikleri vardır ve biz bu niteliklere bakarak onu bir kediden, hattâ kurttan ayırdedebiliriz. Nitekim, köpek havlar, kedi ise miyavlar, birinin ayakları şu biçimdedir, oysa kedinin ayrıca yırtıcı tırnakları vardır; kaldı ki, bu iki hayvanın insanlara karşı davranışlarında da farklılıklar vardır. Bir köpek

sahibini görünce kuyruğunu sallamaya başladığı ve onun üzerine atlamaya çalıştığı halde, kedide büsbütün farklı davranışlarla karşılaşırız. Sıradan adamın bu gibi sorunlar üzerinde bile kafa yordüğünü sanmıyorum. Ancak onun --dildeki sözcüklerin de etkisiyle-- bütün hayvanların baştan beri aynı kaldığını varsaymış olması çok muhtemel. Dolayısıyla kutsal kitapların da üzerinde durduğu "Yaradılış" teorisi onların zaten uyuklamakta olan merakını fazlasıyla tatmin etmiş olmalı.

Şimdi düşünün: Darwin adında biri çıkıyor ve "İş sizin sandığınız gibi değil; başlangıçta bütün bu gördüğünüz bitki ve hayvanlardan hiçbirisi yoktu, derken bir veya birkaç ilkel tek hücreli canlı çıktı ortaya, sonra bunlar kendi kendilerine evrimleşerek, yavaş yavaş, birer birer bu gördüğünüz yüzbinlerce canlıyı meydana getirdiler" diyor. Bunun sıradan bir adam üzerinde nasıl bir tepkiye yol açtığını bilmiyoruz, ama gerek bilim adamları, gerekse din adamları, özellikle ilâhiyatçılar üzerinde şok etkisi yapmış olduğu şüphe götürmez. Kendisine çok yakın birkaç bilim adamı teoriyi büyük bir coşku ile karşılamış olsa bile, geri kalanların, özellikle ilâhiyatçıların daha teoriyi iyice inceleyip anlamadan ona karşı çıktıkları anlaşılıyor.

Bunun başlıca iki nedeni olsa gerek: Genellikle her insan alışkanlıklarının tutsağıdır; dinî inançlara bağımlılık ise insanın kendini en güç kurtarabileceği bir tutsaklıktır. Din adamlarıyla ilâhiyatçıların ana görevi "dinî inançları" her türlü şüphe ve eleştiriye karşı korumak olduğuna göre, Hristiyan dininin belki en can-alıcı inancı olan "Tanrısal Yaratma"yı yadsıyan, dolayısıyla en önemli bir konuda onu aradan çıkarmaya kalkışan bir teorisinin olumlu karşılanması söz konusu değildir.

İşin ilginç yanı, Darwin'in "Beagle" gemisiyle inceleme gezisi-

ne çıkmadan önce, dinî inançlarına neredeyse körü körüne bağlı bir "dindar" kişi olması. Zaten Cambridge'e "papaz olmak" üzere gitmiş, bu arada jeolojiye ve botaniğe ilgi duymuştu. Ancak, yolculuk esnasında yaptığı dikkatli gözlemler sonunda "evrim" fikri kafasında yer etmeye başlamış, bunun üzerine dinî inançlarını sorgulamaya koyulmuştu. Anglikan Kilisesinin 39 temel inancına sorgusuz sualsiz inanmış bir kimsenin, sadece yaptığı gözlemlerle o sırada yeni yayımlanmış olan Malthus'un kitabının etkisi altında tam 180 derecelik bir dönüş yapıp tümüyle bilimsel bir tavır alması tarihte eşine az rastlanan bir "mânevî dönüşüm" olayıydı.

Hiçbir teorinin tümüyle **uydurma** olamayacağını birkaç defa belirttiğimi sanıyorum. "Yaradılış" mythos'unu uyduranların bile bazı gözlemlerden esinlenmiş olmaları muhtemel. Malthus kitabında insan nüfusunun hızla artmasına karşılık, yiyecek maddelerinin çok yavaş arttığını göz önünde bulundurarak, bu gidişle insanların büyük bir bölümünün açlıktan öleceğini tahmin etmişti. Bu gözlem Darwin'e "doğal ayıklanma" fikrini ilham ediyor. Aslında Malthus'un insanlar için öngördüğü durum doğada her an gerçekleşmekteydi; nitekim, yeni doğan canlılardan çok az bir bölümü ayakta kalabiliyordu. Aynı durum "evrim"in nasıl gerçekleştiğini açıklayamaz mıydı?

"Evrim" fikrinin yeni bir fikir olmadığını daha önce de belirtmiştim; ancak Lamarck gibi, "sonradan kazanılmış nitelikler" (acquired characters) fikriyle olayı açıklamak mümkün değildi, zira bu tür niteliklerin kalıtım yoluyla yeni kuşaklara geçtiği iddiasının iler tutar bir yanı yoktu. Kaldı ki, doğada her şeyin önceden yapılmış bir plâna göre geliştiğini düşünmek de ya bu plânı doğa-dışı bir gücün (Tanrının) yaptığını, ya da organizmaların

içindeki bir mekanizmanın (belli bir hedefe yönelmenin) gerçekleştiğini varsaymak anlamına geliyordu ki, her iki alternatif de Darwin'e ters görünüyordu. Plâncı olarak Tanrıyı araya sokmak ilâhiyatçıların ekmeğine yağ sürmek, aynı işi doğaya gördürmek ise antropomorfik bir metafiziğe kapılarını açmak anlamına gelecekti. Oysa herhangi bir doğa olayını gene başka doğal olaylarla açıklamak gerekirdi. Canlıların evrimleşmesini de gene doğal, yani hiçbir doğa-üstü veya doğa-dışı (örneğin insana ait) ögeyi işe karıştırmayan olaylara başvurarak açıklamak gerekirdi. Tıpkı fizik ve kimyada olduğu gibi. Gerçi Newton bazı doğa olaylarını "çekim gücü" adını verdiği gizli, yani gözle görülemeyen, bir güçle açıklamıştı, ama hiçbir zaman bunun "tanrısal" bir güç veya sempati gibi insansı bir güç olduğunu iddia etmemişti. Evrimin de işte buna benzer (bir deyimle "fiziksel") bir mekanizma ile açıklanması gerekirdi.

Darwin'in biyolojide Tanrıyı ve insanı aradan çıkarmasını bu bilgi dalını bir **bilim** düzeyine yükseltmekte bir "devrim" olarak yorumlamak gerekir. Böylece her türlü "özlemsel düşünüş"ün bu alana sızması önlenmiş oluyordu. Ancak canlıların **kendi kendilerine** evrimleşmiş olduğunu insanlara anlatmak da kolay olmayacaktı. Bunun için önce doğada birçok ipuçları bulmak gerekiyordu. Yalnız burada hemen bir noktayı hatırlatmak isterim: Darwin hiçbir zaman "evrim" teorisini **kanıtlamış** olduğunu iddia etmemiş; ona göre sadece evrim gerçekleşmişse, başka türlü açıklayamayacağımız bir sürü gerçek (fact) de **açıklanmış** olacaktı. Hiç kimse bir canlının bir başka canlıya dönüştüğünü gözleriyle görmediğine göre, ancak **dolaylı** ipuçlarına dayanarak evrimin büyük bir ihtimalle gerçekleşmiş olacağı sonucuna varılabilir. Darwin'in de elde edebildiği dolaylı belgeler şunlardır:

a) Morfolojik ipuçları: Canlı türleri arasında birçok yapı benzerlikleri göze çarpar. "Karşılaştırmalı Anatomi"nin verileri bu bakımdan çok öğretici olsa gerek. Örneğin dünyada 250,000 kadar çiçek-açan bitki türü vardır ve hepsinde köklerin, dalların, klorofil içeren yaprakların ve çiçeklerin temel yapıları birbirine benzer. Gerçi bu türler elbet bazı bakımlardan farklıdırlar, ama aynı plâna göre yapılanmış olup aynı biçimde yaşamlarını sürdürürler, yani kökleriyle topraktan su ve çeşitli madenler alırlar, yapraklarıyla teneffüs ederler, güneş ışınını klorofil aracılığıyla kimyasal enerjiye dönüştürürler, vb. Hayvanlar için de aynı şey geçerli. Elbet bu benzerlikler "rastlantısal" olamaz; o halde hep si bir ve aynı ana-biçimden üremiş olmalılar.

b) Embriyoloji: Bu belli bir organizmanın bir tek hücreden nasıl geliştiğini araştıran bilim dalıdır. Bu gelişmenin bütün aşamalarına her canlı türünde rastlıyoruz. Alışılmış bir deyimle, "filyojeni ontojeniyi tekrar eder", yani bütün canlı türleri kendilerinden daha ilkel organizmaların geçmiş olduğu aşamalardan geçer. Bunu daha iyi anlamak için birbirine yakın olan iki ürün embriyonik gelişmelerini karşılaştırmak yeterlidir. Demek ki, bu embriyolar tek bir hücreden türemiştir.

c) Etoloji: Canlıların davranışlarında gördüğümüz bazı benzerlikler de aynı ortak atadan gelmiş olacaklarını düşündürüyor. Örneğin, arıların, eşek arılarının ve karıncaların "içgüdü ile" aynı hareketleri yaptığını görünce, insan ister istemez bunların ortak bir atadan türemiş olacaklarını düşünüyor. Cinsel içgüdüyle davranan hayvanlar için de aynı şeyi söylemek mümkün. Benzer davranışlarla akrabalık arasında bir bağ olduğu şüphe götürmez. Sonra yavrularını canlı doğurup emziren hayvanların, yavrularını yumurta içinde dünyaya getiren hayvanlardan başka

ataları olması gerektiğini düşünmemiz de benzer gerçeklere dayanıyor.

d) Parazitoloji: Doğrudan doğruya "evrim" teorisini desteklemese bile, "Yaradılış" teorisine karşı güçlü bir **karşıt-kanıt** oluşturuyor, zira bu teoriyi kabul ettiğimiz takdirde, insanın sinir hücrelerinde polio virüsüyle, kanında malarya parazitiyle, bağırsaklarında şeritlerle birlikte "yaratılmış" olduğunu kabul etmemiz gerekecekti, oysa bu parazitler her insanda yok, demek ki sonradan bazı insanlara musallat oluyorlar.

e) Paleontoloji: Darwin'in en çok dayandığı iki tür ipucu vardı: Bunlardan ilki türlerin dünya coğrafyası üzerindeki dağılımları ile ilgiliydi. Her yerde **her türlü** canlıya rastlamıyordunuz, oysa eğer bütün canlıları bir Tanrı yaratmış olsaydı, bunlara her yerde rastlamamız gerekirdi. Bunlardan bazılarını da sadece fosil halinde rastlanıyordu; demek canlıların bir bölümü zaman içinde yok olmuştu. Ancak Tevrat'ın "Nuh Tufanı" hikâyesinde Nuh'un gemisine her hayvandan bir çift yüklediği, böylece kendi ailesi dışındaki bütün insanların yok olduğu bu tufanda şimdiki hayvanlardan birkaçının atalarının sağ kaldığı anlatılıyorsa da, bu geminin milyonlarca hayvan türünü nasıl barındırdığı ve 40 gün süren bu hengâmede bunların ne yiyip içtiği, bir arada nasıl geçindikleri gibi ilk akla gelen sorular bir yana, çeşitli toprak katmanlarında fosilleri bulunan hayvanlardan pek azının bugün yaşamakta olanlara benzeyişini "Yaradılış" teorisine açıklamak mümkün mü? Hele bu fosiller arasında hiçbir insan fosiline rastlanmamış olması bu tür soruları büsbütün artırıyordu.

Ancak asıl önemli olan bu fosillerin "evrim teorisi" için neden bir ipucu oluşturdukları sorunuydu. En alttaki toprak katmanla-

rında en ilkel canlıların fosillerine rastlanıyor, yukarı doğru çıkıldıkça bunlar daha "gelişmiş" (daha karmaşık) bir biçim alıyorlardı; en üst katmanlarda ise bugün de yaşamakta olan canlılara benzer yapıda fosillere rastlanması her halde "rastlantısal" olmazdı. Demek ki, zaman geçtikçe canlılar dünyasında daha basitten daha karmaşığa doğru bir "evrim" (gelişme) olmuştu. Bu anlamda fosiller zaman içindeki gelişmenin elle tutulur, gözle görülür kalıntıları idi. Evrim teorisi olmadan bütün bu gözlemsel verileri açıklamak mümkün değildi.

Zamanın en büyük paleontoloğu (fosil bilgini) diye tanınan Cuvier bunu da "Yaradılış" teorisiyle açıklamayı deneyecektir: Evet, gözlemlerimiz bize geçmişte bazı türlerin tümüyle ortadan kalktığını gösteriyor; demek çok eskiden "Nuh tufanı" gibi birçok "felâket" olmuş, ama belli bazı türler yok olunca, tanrı onların yerine yenilerini "yaratmış" ve bu birkaç defa tekrarlanmış; gerçi Tevrat bunlardan hiç söz etmiyor, ama "Tanrının hikmetinden sual olunmaz"mış, bu nedenle görüldüğü gibi, fosil kalıntılarını da pekâlâ "Tanrının hikmeti"ne yormak mümkün.

Bu örnek de bize --eski askerler gibi-- eski teorilerin de hiçbir zaman tamamen ölmediğini kanıtlıyor. Bazen en bilgili ve akıllı insanların bile eski düşünme alışkanlıklarından kurtulamadıklarını görmek oldukça şaşırtıcı, ama gerçek bu. Bu örnekten bir de şunu anlıyoruz: Ne kadar iyi belgelenmiş olursa olsun, hiçbir bilimsel teori bütün bilim adamlarını iknâya yetmiyor.

Darwin Malthus'dan aldığı esinle ve 5 yıllık araştırma gezisi boyunca yapmış olduğu sürekli gözlemler sonunda, "bütün canlıların bir, bilemediniz birkaç ilkel canlıdan türemiş olacağı" kanısına varıyor, ondan sonra da bütün çabasını bu kanısını

pekiştirmeye, onu başkalarının gözünde şüphe edilemez hâle getirmeye harcıyor. "Beagle"la yola çıkarken saf bir Hristiyan olan Darwin yolculuğun sonunda bir **ateist** değil, ama bir **agnostik** olmuştur. (Ben bunu onun "barışçı" ve "insancıl" yaradılışına veriyorum.) Aslında hemen hiçbir bilim adamı (en aşırı derecede dindar olanı da) "evrim" gerçeğini yadsımamıştır, hattâ din adamları ve ilâhiyatçılar arasında da bu gerçeği yadsıyan pek azdır, ama iş "evrim"in nasıl gerçekleşmiş olduğu sorusuna gelince yollar ayrılıyor. Din adamları ve dindar yaradılışlı bilim adamları bir yolunu bulup "evrim" fikrini her şeyi yaratmış olan ve yöneten bir Tanrı fikriyle uzlaştırmaya çalışıyorlar. Aslında buna mantık açısından hiçbir engel yok. Tanrı daha baştan beri evrimin (bilim adamlarınca sonradan meydana çıkarılan) bütün aşamalarını kafasında tasarlamış, ondan sonra da ilk canlı hücreyi yaratıp işin gerisini doğa yasalarına bırakmış olabilir, niçin olmasın? (Bu konuda yüzlerce kitap yazılmıştır!)

Darwin ise araya hiç Tanrıyı ve insanı karıştırmadan işin içinden çıkmak ister. Tanrıyı saf-dışı bırakmak istemesinin psikolojik nedeni, Tevrat'ın Tanrısını "ahlâkî açıdan" son derece "kusurlu" bulması; zira ona göre "kindar bir despot"u andıran bu Tanrı "yaratıcılık" şerefine lâıyk değildir.* Bu işin duygusal yanı. Ama işin bir de akılsal (rasyonel) yanı var, zira "Ben Tevrat'ın tanrısını yaratıcılığa lâıyk görmüyorum!" demekle "Evrimsel teori"ni insanlara kabul ettirmek mümkün değildir. Din adamları ile ilâhiyatçılar "evrim" teorisini buna benzer gerekçelerle reddetmi-

* Bu noktayı hatırlatmakta yarar görüyorum, zira bazılarının sandığı gibi "bilim adamı" her türlü insanî duyguyu bir tarafa bırakıp her şeye sadece akıl açısından bakan bir yaratık değildir. Onun da her insan gibi **estetik**, **ahlâkî**, hattâ **politik** tercihleri vardır ve bu tercihler bazen onun bilimsel inançlarını da büyük ölçüde etkileyebilir.

yorlar mı? Nasıl olur da, hiçbir duygusu, düşüncesi (kısaca "ruh") olmayan bir varlık, yani doğa, kendi kendine sonu insan denen "mükemmel" bir yaratığa varan bir gelişmeyi meydana getirebilir? Cansız maddeden canlı bir varlığın, canlı bir varlıktan duygu ve düşünce sahibi bir varlığın türemesi mümkün mü? Hele insan gibi "vicdan" sahibi, iyiyi kötüden ayırdedebilen bir varlığın maymun denen "aşağılık" hayvandan türemesi mümkün mü? Bir Rembrandt'ı, bir Goethe'yi, hele bir Mozart'ı bu yaratıktan nasıl türetebilirsiniz? Cansız nasıl durup dururken canlı olabilir?

Darwin "evrim" teorisinin doğruluğundan emin, ama emin olmak evrimi her yönüyle açıklamak bakımından ne yeterli, hattâ belki, ne de gerekli. Gerçek şu ki, Darwin zamanında ilk canlı hücrenin cansız maddeden nasıl oluştuğu bilinmiyordu, hattâ bu sır bugün bile tam çözülmüş değil, ama canlılık dediğimiz olayı bir "olgu" (gerçek) olarak kabul etsek bile, ilk ilkel canlıdan öteki canlıların nasıl türediğini açıklayabilmemiz gerekir. Evrim fikrini Darwin'den önce de ileri sürenler olmuş, hattâ bunlardan Lamarck bir evrim çizelgesi bile yapmıştı. Buna göre, evrim ilk tek hücreli canlıyla başlıyor, sonra zamanla çok hücreliler, derken sonunda bildiğimiz canlılar bir bir sökün ediyor. Ancak, dediğim gibi, Darwin Lamarck'ın "evrim mekanizması" teorisini kabule değer bulmuyor ve kendi "doğal ayıklanma" veya "doğal seçim" teorisini ortaya atıyor.

Aslında Darwin "doğal seçim"i de bir olgu olarak görmüyor, onun gerisindeki mekanizmayı da bilmiyor. Gözlenen gerçek şu: Belli bir türden birçok az çok değişik birey (yavru) ortaya çıkıyor (Darwin buna "variation" diyor). Bu bireyler büyük ölçüde ana-babalarına çekiyorlar, ama benzemedikleri yönler de oluyor. Bu

bireylerden bir kısmı çevre şartlarına ayak uydurabildikleri için ayakta kalabiliyorlar, ama bir kısmı da "ayıklanıp" yok oluyor.* Doğada acımasız bir yaşam savaşına tanık oluyoruz. Çoğu hayvan genellikle başka bir hayvanla beslendiği için, doğan yavru- lardan pek azı ergin yaşa kadar hayatını sürdürebiliyor, hattâ ayakta kalabilenlerden pek az bir kısmı kendi eceliyle ölüyor.

İşte bu acımasız savaşta yaşamını sürdürebilmeye "doğal seçim" (veya "ayıklanma") diyoruz. Bu süreçte ne hayvanların içindeki bir "mekanizma"nın herhangi bir payı var, ne de bir Tanrının. Her şeyi tümüyle rastlantılar yürütüyor. Eğer rastlantı ürünü bir canlı elverişli şartlarla karşılaşmışsa ne âlâ, yoksa yok olup gitmeye mahkûm.

Bütün bunlar iyi de, doğal ayıklanma "**evrim**"e nasıl yol açıyor? Öyle ya, bütün bu çetin yaşama savaşına rağmen hiçbir evrim gerçekleşmeyebilirdi, öyle değil mi?

Lamarck bunu şöyle açıklıyordu: Acımasız doğa şartları canlılarda bir çeşit "ayakta kalma" içgüdüğü doğurur. Zürafa örneğinde olduğu gibi, bu içgüdü sayesinde hayvan üst dallara uzanabilmek için boynunu uzatır, böylece boynu eskisine göre uzayan hayvanın yavruları daha uzun boyunlu doğar, falan. Lamarck, hattâ Darwin zamanında genetik bilimi henüz kurulmamıştı, dolayısıyla kalıtımın mekanizması bilinmiyordu. Bu nedenle Darwin bile kalıtımda bütün vücut hücrelerinin işe karıştığını sandığı için, sonradan kazanılmış niteliklerin ana-babadan yavrulara geçebileceğini sanıyordu. Bu bakımdan Darwin de bir

* En çok ayakta kalabilenler "virüsler"; ondan sonra sırasıyla öteki tek-hücreliler geliyor. Bunlar çevrelerinde yeterince besin maddesi buldukları sürece hızla çoğalıyorlar. Ama böcekler genellikle büyük zayıat veriyor. Kurbağalarla deniz kaplumbağalarının yumurtladıkları yüzlerce, hattâ binlerce yumurtadan çıkan yavruların ancak çok az bir bölümü ayakta kalabiliyor.

Lamarckçıydı. Ancak 1900 yılından sonra işin aslı anlaşılmaya başlandı: Buna göre, kalıtım sadece tohum hücreleri (germ cells) aracılığıyla gerçekleşiyor, dolayısıyla sonradan kazanılmış nitelikler sadece beden hücrelerini (soma cells) ilgilendirdiği için, onların kalıtımla geçmesi söz konusu olamaz.

Canlıların yavruları büyük ölçüde ana-babalarına çeker, ama gene de aralarında farklar vardır. Darwin'in "variation" (çeşitlenme) dediği bu olayı modern genetik çok iyi açıklıyor. Ama Darwin'in ne bunlardan haberi vardı, ne de "mütasyon" olayından.* Ancak Darwin ortaya çıkan yeni çeşitlerin (variety) içinde bazılarının çevre şartlarına daha iyi uyum sağlayabildikleri için (adaptation) ayakta kaldıklarını, sağlayamayanların ise yok olduklarını gözleriyle görüyordu. Fosil kalıntılarından eski çağlarda bazı büyük felâketler olduğu, bazen bir zamanlar yaşayan canlı türlerinin pek çoğunun yok olduğu açıkça anlaşılıyordu; bunlardan pek az bir bölümü bugüne kadar gelmeyi başarmıştı. Çevreye en kolay uyum sağlayan canlıların en ilkel canlılar (virüs, bakteri gibi tek-hücreliler) ile böcekler olduğu açıkça görülüyordu. Bundan da anlaşılabileceği gibi, evrim için çeşitlenme (variation) **gerekli**, çevreye uyum sağlama (adaptation) ise **yeterli** idi.

Bütün bu ayrıntılara girmemin nedeni şu: Hiçbir teori başta kusursuz değildir; birtakım boşluklar, hattâ düpedüz yanlış varsayımlar içerir. Önemli olan teorinin **temelde** sağlam olmasıdır. Beagle'la yola çıkarken --belki dedesinin de etkisiyle-- "evrim" teorisinden haberdar olan, ama bu teoriyi ciddiye bile almayan genç Darwin, "inanmış" bir evrimci olarak dönüyor ve 20 yıl boyunca teorisini destekleyecek çeşitli ipuçları topluyor. Bu arada

* Yeni türlerin oluşmasını asıl bu olay açıklar. Bazen dış, bazen iç etkilerle herhangi bir canlının tohum hücrelerinin genlerinden birinde değişiklik olur ve bu tür değişikliklerin belli bir yoğunlukta olması sonunda yeni bir tür ortaya çıkar.

doğruluğundan pek emin olmadığı bazı varsayımlara da düşüncesinde yer veriyor. Ancak bilim adamının en baş erdemi saydığımız **özeleştir**i yeteneği son derece gelişmiş olduğu için, fikirlerini hemen açıklamıyor. Onları özel toplantılarda (Lyell, Hooker ve T.H. Huxley gibi) en çok güvendiği bilim adamlarıyla uzun uzun tartışıyor, sonunda onları iknâ etmeyi başarıyor. Ancak ünlü kitabını 1859 yılına kadar yayımlamıyor. Hemen hemen evrim fikrine neredeyse aynı gerekçelerle varmış olan A. Wallace araya girmemiş olsa, daha da yayımlamayacaktı.* "Evrimsel teori"ne itirazlar hem bilim çevrelerinden, hem de din adamlarından geldi.** Bu sonuncular arasında bile Darwin'i "dinsizlik" ile suçlayan ve bu nedenle "evrim" teorisinin kabul edilemeyeceğini iddia edenler yok gibi. Gerçi bunlar daha çok gürültü ediyorlar, ama itirazlarını gene bilimsel gerekçelere dayatmak ihtiyacını duyuyorlar.

Darwin'in teorisine yapılan başlıca eleştirilerle cevapları şunlar:

1) Darwin "doğal ayıklanma"nın etkili olduğuna dair herhangi bir **direkt belge** gösterememiştir.

* Bir fikrin veya teorisin birden fazla kişi tarafından aynı zamanda ortaya atılmasının tarihte pek çok örneğine rastlıyoruz. "Atomlar teorisi"ni bundan 2400 yıl önce **Leukippos** ile **Demokritos** aynı zamanda öne sürmüşlerdi. "Evrimsel teori"ne aslında Darwin/Wallace teorisi de denebilir. Ancak Wallace Darwin'in kendinden çok zaman önce bu fikri bulmuş olduğunu kabul ettiği için, teoriyi Darwin'e mal etmek âdet olmuştur. Bugün pek çok teorik ve teknolojik alanda aynı buluşun bazen birden fazla kişi tarafından yapıldığını görüyoruz. 17. yüzyılda Newton'la Leibniz "diferansiyel ve integral hesabı"nın keşfi yüzünden kışkırmışlardı.

** Burada bir noktayı aydınlatmam gerekiyor: İngiltere'de (özellikle Oxford ve Cambridge üniversitelerinde) hocalık edenlerin ezici çoğunluğu aynı zamanda din adamı (rahip, piskopos, vb.) veya ilâhiyatçı idi. Bu nedenle "bilim çevresi" deyimi birçok din adamını da içine alıyor. **Sadece** din adamı olanların sayısı ise bir hayli az.

1') Darwin buna şöyle cevap verir: Gerçi doğal ayıklanma doğrudan doğruya gözlenemez, ama bu konuda ipuçları (dolaylı belgeler) verilebilir. Nitekim, çoğu paleontolojik belgeler bu türdendir.

2) Darwin bilinen iki tür arasında **ara-tür** denebilecek hiçbir tür gösteremez.

2') Darwin bu itirazı da kabul ediyor. Örneğin, maymunla insan arası (yarı maymun, yarı insan diyebileceğimiz) bir tür yok yaşayan türler arasında, ama bu daha önce böyle bir türün yaşamamış olduğunu göstermez. Nitekim, insanların ataları olan (Neanderthal insanı veya Çin insanı diye adlandırdığımız) insanlardan bazıları belki de bu ara-türleri oluşturuyordu. Kaldı ki, yeni türlerin oluşmasına imkân veren bir sürecin sayısız örneklerini biliyoruz. Galapagos adalarının her birinde gaga yapısı bakımından farklı ispinozlarla karşılaşmış olan Darwin, bunların ortak bir atadan gelen, ancak değişik coğrafi şartlarda yaşadıkları için bağımsız bir tür halini almış çeşitleri olduğu sonucuna varmıştı. Bu politipik (çok-tipli) türler henüz evrimleşmemiş, ama evrimleşmekte olan türler arasında **ara-tür** durumundadırlar.

3) Omurgalıların gözleri gibi karmaşık (çok gelişmiş) organlar adım adım gelişmiş olamazlar, zira herhangi bir başlangıç aşamasında bunlar işi yaramazdı, dolayısıyla sahiplerine herhangi bir "seçim avantajı" sağlayamazlardı.

3') Darwin bu itiraza da cevap vermekte zorlandığının farkında idi, zira tam gelişmemiş bir organ sahibine faydalı olmak şöyle dursun, **zararlı** bile olabilirdi. Ancak göz gibi yaşamsal önemi olan bir organın yaşam savaşının her aşamasında sahibine yararlı olduğunu kabul etmekten başka çare yoktur. Hattâ Darwin insanın bugünkü gözüne gelinceye kadar gözün hangi aşama-

lardan geçmiş olabileceğini akla-yakın şemalar göstererek, daha önceki her bir türün sahip olduğu gözün ona ne gibi bir avantaj sağlamış olduğunu kanıtlamaya çalıştı.

4) Dünyanın yaşı evrimin gerçekleşmesine imkân vermez. Darwin'i en çok düşündüren itirazlardan biri buydu. Tek hücreli ilk canlıdan insana kadar gelen evrim sürecinin çok uzun bir zaman süresine ihtiyaç göstereceği apaçık. Oysa Ussher adındaki başpiskopos dünyaya 6000 yıllık bir ömür biçmiş, ardından ünlü fizikçi Lord Kelvin bu süreyi 20 milyon yıla çıkarmıştı. Yapmış olduğu son derece ince hesaplar taş çatlasa dünyanın daha yaşlı olamayacağını gösteriyordu. Bundan son derece kaygılanan Darwin gene de dünyanın çok daha yaşlı olduğu konusundaki umudunu yitirmemiş. Hattâ bazı yazarların dediğine göre, Darwin'in Lamarck'ın "kazanılmış niteliklerin kalıtımı" ilkesine sarılmasının da nedeni bu imiş.

Bu örnek şu bakımdan çok önemli: Yeni bir teori ortaya atan kişi bütün itirazları önceden düşünemez; düşünse bile hepsine cevap verecek durumda değildir. Yapabileceği üç şey vardır: 1) İtirazı görmezden gelmek; 2) Bir kaçamak aramak; 3) İtirazın yanlış olduğunu göstermek veya ilerde gösterileceğini söylemek. Darwin gibi birinin ilk iki yola başvurması beklenemezdi. Yalnız kendisi fizikçi olmadığı için, Kelvin karşısında susmaktan başka bir şey yapacak durumda değildi.

20. yüzyılın ilk yarısında (yeni fizik teorilerinin ışığı altında) yapılan yeni hesaplar dünyanın yaşının 4,5 milyar yıl olduğunu meydana çıkarınca, "evrimciler" rahat bir nefes aldı. Darwin her şeye rağmen umudunu yitirmemekte haklıymış!

Kıssadan hisse: Bir teori (sezgisel olarak) doğru diye kabul edilse bile, onun yeterince belgelenmesi bazen yüzyıllar alabilir.

Nitekim, İ.Ö. 3. yüzyılda yaşamış olan Aristarchos'un teorisi ancak 17. yüzyılın sonunda iyice belgelenmiş sayılacaktı. Aynı şey Darwin için de geçerli. O elindeki gözlemsel verilerin ışığında şu anda yeryüzünde yaşamakta olan bütün canlıların tek bir hücrenin evrimleşmesi sonucu meydana çıkmış olduklarına bütün varlığıyla inanıyordu, ama bu inancını her türlü şüpheyi ortadan kaldıracak derecede belgeleyememişti. İşin ilginç yanı şu ki, Darwin tümüyle yanlış olan bir "kalıtım" teorisine de inanıyordu. Ama bütün bu eksiklikler ve yanlışlar onun "evrim" teorisinin **doğru çıkmasını** engellemedi.

Bunda iki gelişmenin büyük payı olmuştur: 1) Genetik biliminin kurulması; 2) Moleküler biyolojinin gelişmesi. Evrim teorisinin pekiştirilmesinde asıl bu sonuncunun rolü olduğu için ben kısaca moleküler biyolojinin katkısından söz edeceğim.

Bunu tek bir örnekle açıklamak mümkün. Bilindiği gibi, hemoglobin hayvanların kanına kırmızı rengi veren bir proteindir. Proteinleri ise vücut her hücrede var olan genler aracılığıyla üretir. Proteinler 20 çeşit amino asitten bazılarının bir makromolekül zinciri oluşturmasıyla meydana gelir; dolayısıyla herhangi bir hemoglobin makromolekülünün hangi amino asitlerin sıralanmasından meydana geldiği kimyasal analiz yöntemleriyle saptanabilmektedir. Şimdi biri insan kanından, ötekisi örneğin şempanze kanından alınmış iki hemoglobin molekülünün yapılarını karşılaştırdığımızda, 94 amino asitten oluşan bu zincirin sadece bir noktasında amino asitlerin farklı olduğu, geri kalan 93 amino asidin aynı olduğu gözlenmektedir. Bundan bu iki canlı türünün çok yakın akraba olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Bunun rastlantı sonucu olmadığını anlamak için iki hayvanın öteki proteinleri de karşılaştırılmakta ve hepsinde buna benzer bir sonuç elde edil-

mektir. Aynı şey doğrudan doğruya genlerin yapısını karşılaştırarak da yapılıyor.* Bu şekilde yalnız canlıların akrabalık dereceleri değil, bunların evrim çizgisindeki yerleri, hattâ ne zaman evrimleştikleri, bir türle başka bir tür arasındaki zaman aralığı da saptanabilmektedir.

Kıssadan hisse: Bugün artık bütün canlıların zamanla evrimleştiklerinden şüpheye mahal kalmamıştır, dolayısıyla evrimi yadsımak doğrudan doğruya bilimi yadsımakla aynı anlama gelir.

Teorilerin Kabulü

Herhangi bir teorinin yeterince **belgelenmiş** olması onun herkes tarafından kabul edilmesi için gene de yeterli değil, zira teoriyi bilim-dışı gerekçelerle kabul etmeyenler veya kabul etmek istemeyenler oluyor. Bilim-dışı dediğimiz gerekçeler ise gene "özlemsel düşünüş" kategorisine sokulabilir. Sizin anlayacağınız, herhangi bir insan bir teoriyi salt dinî, ahlâkî, hattâ politik inanç veya öğretileriyle bağdaşmadığı için yadsıyabilir; çoğu zaman da öyle olmaktadır.

Elbet Darwin'in asıl amacı teorisini "bilim çevresi"ne kabul ettirmektir, zira bilim-dışı çevrenin teorisini kabule yanaşmayacağından adı gibi emindi. Bilim adamları arasında da teorisini kabule yanaşmayanlar oldu. Örneğin kendisini en çok etkilemiş olduğunu söylediği ünlü jeolog Lyell bile teorisini büyük güçlekle kabul etmişti, oysa onun elinde Darwin'in teorisini kanıtlamada yararlandığı bütün paleontolojik veriler vardı, ama jeolojik zamanın kısalığı sorunu onu da uzun zaman düşündürmüş olmalıydı.

* A.B.D. bir insan genomunun (insan hücresindeki bütün genlerin) haritasını çıkarmak için 3 milyar dolar para ayırmıştır. Bu proje bittikten sonra başka canlıların da genom haritalarını çıkararak aralarındaki benzerlik ve farkları saptamak, böylece her birinin evrim ağacındaki yerini kesinlikle belirlemek mümkün olacaktır.

Cambridge'den hocası, jeolog Adam Sedgwick ise daha çok "ahlâkî" gerekçelerle teoriyi kabul edemiyordu, zira ona göre, Darwin'in yaptığı gibi, Tanrıyı aradan çıkarıp, canlıların oluşumunu "doğal ayıklanma" denen büsbütün mekanik bir süreçle açıklamaya kalkmak ahlâkî temelden yıkmak, dolayısıyla insanı "hayvanlaştırmak" anlamına gelecekti. Ona göre her şeyi, bu arada insanı da "hayvanların en mükemmeli" olarak yaratmış olan bir Tanrı inancını insanların kalbinden ve kafasından söküp attınız mı, insanın canavarlaşması kaçınılmazdır. Gerçi bugün artık Katolik Kilisesi bile "Evrimsel Teorisi"ni benimsemiş bulunuyor, ama buna rağmen insanı bu derece "küçülten" bir teoriyi kabule yanaşmayan milyonlarca insan var dünyada ve bunların militan ruhlu olanları hâlâ biyoloji derslerinde hiç değilse "Evrimsel Teorisi" ile birlikte "Yaradılış" teorisinin de okutulmasını sağlamak için çırpınıyorlar. Bilim ne kadar ilerlerse ilerlesin, ona ayak uyduramayan, bu nedenle de eski dinî inançlarla beslenmeye devam eden insanlar her zaman olacaktır. Üstelik bu insanlar okullarda hiçbir zaman doğru dürüst bir "bilim kültürü" edinemedikleri için, düşünüş biçimleri hiç okumamış kişilerininkinden pek farklı olmayacaktır.

Evrimsel Teorisi ve İlahiyat

Herhangi bir bilimsel teorisinin bilim-dışı öğretileri, bu arada ilâhiyat başta olmak üzere, ahlâk anlayışlarını, sosyal, hattâ politik öğretileri etkilememesi imkânsızdır. Değişik fikir alanları arasında sürekli bir "etkileşim" süreci göze çarpar.

Evrimsel teorisinin oldum olası "Yaradılış" teorisini "belgelemeye" çalışan ilâhiyatla kapışması kaçınılmazdı. Bütün 18. yüzyıl boyunca, hattâ Darwin'e gelinceye kadar, yüzlerce ilâhiyatçının biyolojideki bütün yeni buluşları tanrısal bilgeliğin belirtileri olarak

sunmak için birbirleriyle yarıştıklarını görüyoruz.* Bunların baş vurdukları en önemli gerekçe, bütün canlıların belli bir amaca yönelik olmaları idi. Doğada bir teleoloji olması ise ancak doğaya düzen veren bir Tanrının varlığı ile açıklanabilirdi. Örneğin, Paley'e göre, insan gözü öyle kusursuz bir organdı ki, nasıl bir saati ancak saatçi yapabilirse, göz kadar mükemmel bir organı ancak ve ancak bir "yaratıcı" insana bahsedebilirdi. Bu o zamana kadar ilâhiyatçıların bir Tanrının var olduğunu kanıtlamak için öne sürdükleri gerekçeler arasında --özellikle basit insanlar için-- en iknâ edici olanı idi. Oysa, şimdi Darwin diye biri çıkmış, doğada her şeyin belli doğa yasalarının olup bittiğini, hiçbir alanda belli bir amaca-yöneliş (teleoloji) diye bir şey olmadığını iddia ediyordu. İşte ilâhiyatçıları en çok çileden çıkaran da Darwin'in Tanrıya ihtiyaç göstermeyen bir teori ile ortaya çıkmış olmasıydı.

Yalnız, bütün ilâhiyatçıların sırf bu nedenle onun teorisini yadsımaları da mümkün değildi, zira bunlar arasında onun öne sürdüğü gerekçeleri haklı bulanlar, ama bu yüzden Tanrıya olan bağlılıklarından vazgeçemeyenler de vardı. İyi de, her şeyi planlayan bir Tanrı fikri evrim teorisiyle nasıl uzlaştırılabilirdi? Kolayı var: Canlıları gerçi Tanrı yaratmıştır, ama onların nasıl gelişeceklerini doğa yasalarının işleyişine bırakmıştır. Hiç de yabana atılacak bir fikre benzemiyor, öyle değil mi? Hattâ, Darwin'in "Türlerin Kökeni" adlı eserinin sonlarında söylediği bazı sözler bu fikre sempatiyle baktığı izlenimini uyandırıyor.

Burada "Ne şiş yansın, ne kebab" düşüncesiyle hareket edil-

* Pek çok din adamının belki de bu amaçla biyolojiye merak sardıkları düşünülebilir. Nitekim, ister Fransa'da, ister İngiltere'de olsun jeoloji, botanik ve zooloji gibi biyoloji dallarında çalışanların ezici çoğunluğu din adamlarıyla, ilâhiyatçılardan oluşuyordu. Son amaçları ne olursa olsun, bu insanlar andığımız bu konulara son derece yararlı katkılarda bulunmuşlardır.

diğini görüyoruz. Ancak fikirlerin onları ortaya atan insanların yaradılışıyla ilgili olduğunu unutmayalım. Bazı insanlar "uzlaşmacı" bir yaradılıшта oldukları için, bağdaşmaz gibi görünen bazı fikirleri uzlaştırmaya çalışırlar. Çatışma isteğı gibi uzlaşma isteğı de çok "insanca" bir istek. Ancak zamanla insanlar bazen iki fikir arasında uzlaşmaya gitmekten vazgeçip bunlardan birine bağlanmayı tercih ederler. Nitekim, dinî duyguların zayıflamasıyla birlikte bazı insanlar yaratıcı ve yönetici bir Tanrının varlığına inanmanın gerekli olmadığına karar vermişler, sonunda "evrim" fikrini kayıtsız şartsız kabul etmişlerdir. Ama bu gene de ideolojik bir tercih sorunu.

Bunun tersi de geçerli: Tanrı fikrini kayıtsız şartsız kabul edip her türlü "evrim" fikrini tümüyle yadsıyanlar da var. Bazen bu uyuşmazlık, her iki tarafın da konuya bir **ideoloji** havası içinde yaklaşması yüzünden, bir "düşmanlık" halini alıyor. Oysa daha önce de vurgulamaya çalıştığım gibi, bilim adamının bu konuda tarafsız bir tavır alması, yani çok doğru da olsa, bir bilimsel teoriyi herkesin kabul etmesini beklememesi gerekir.

Bilimsel Teorilerle İdeolojilerin Etkileşmesi

Bundan önce ideolojilerin bazen bilimsel çabaları nasıl etkilediklerini göstermeye çalışmıştım. Bazen de bilimsel teoriler ideolojileri etkileyebiliyor. Bunu Darwin'in "Evrim Teorisi"nde açıkça görüyoruz.

Bir teoriye eleştiriler belli bir bilimin içinden gelebileceğı gibi, çeşitli öğreti ve ideolojilerden de gelebilir. Biraz önce bunun bazı örneklerini gördük. Aynı şekilde, bir teoriyi yeterince belgelenmiş sayan bazı insanlar da ondan dinî, ahlâkî, sosyal, politik, hattâ ekonomik olayları açıklamak için yararlanmak isterler; bir başka deyişle, teoriyi kendi öğreti, hattâ ideolojileri için de **açık-**

layıcı bir model gibi kullanırlar. Darwin ne bir filozoftu, ne de bir sosyal bilimci, ama **çarpık** analogilerin işe yaramayacağını farkında olacak kadar mantıklı bir insandı. Nitekim, daha 1860 yılında yaşlı meslektaşı Hooker'a yazdığı bir mektupta bazılarının evrim teorisinden kendi öğretilerini pekiştirmek için pay çıkarmaya kalkışmalarından yakınır. Ona göre, saygıdeğer hocası Sedgwick'in evrim teorisinin ahlâkî bir çöküntüye veya anarşiye yol açacağını düşünmesi ne kadar yanlış idiyse, bazılarının aynı teorisinin kendi sosyal öğretilerini pekiştireceğini sanmaları da aynı derecede yanlıştı, zira kıran kırana bir yaşam savaşının hüküm sürdüğü biyoloji dünyası ile insanın başka insanlarla ilişkilerini belirleyen kültür dünyasında aynı yasaların geçerli olduğunu düşünmek doğru değildi.* Elbet insan da temelde bir hayvandır, bazı davranışları da hayvanınkilere benzer, ama insanlar arasında rekabet, kavga, hattâ geniş çaplı savaşlar olduğu gibi, dostluk, sempati, özveri, idealizm gibi duyguların da yeri büyüktür. Üstelik insan hayvanlığından kurtulmak için din, ahlâk, hukuk, ekonomi ve politika gibi, insanları aşırılıklarından korumaya, yani başkalarına zararlı olabilecek davranışları dizginlemeye, hattâ onda özgeci davranışları yüreklendirmeye yönelik kültür kurumları geliştirmiştir. Sosyal sorunlar üzerinde düşünürken ve onlara çözüm ararken bunları görmezden gelemeyiz. Bir hayvan olarak insan şüphesiz "doğal ayıklanma" yasalarına tâbidir, yani ne beyninin hacmini büyütebilir, ne de boyunu uzatabilir, ama bir "kültür varlığı" olarak toplumsal yaşamına özlemleri doğrultusunda çeki düzen verebilir. İşin belki de asıl ilginç yanı, insanın kültür sayesinde doğal içgüdülerini aşabileceğidir.

* Bilimden, daha doğrusu ideal bir bilim adamından, olup bitenleri araştırırken duygusal tercihlerini (değer yargılarını) işe karıştırmaması beklenir. Öyle sanıyorum ki, Darwin bu ideale en çok yaklaşmış olan bilim adamıdır.

Gelin görün ki, özlemsel düşünüşün egemen olduğu insanlar, Darwin'in "hayvanlar ve bitkiler" dünyasının gelişimini açıklamak amacıyla ortaya atmış olduğu ve sadece bu dünyada geçerli olduğuna inandığı "Evrim Teorisi"ni kendi ideolojilerini destekleyecek biçimde yorumlamaktan geri durmamışlardır. İşin garibi, bu teoriden medet ummayan hemen hiçbir sosyal öğreti yoktur. Liberalisti, kapitalisti, Marxistisi ve faşisti, kim varsa, bu teorinin kendi öğretilerini desteklediğini ileri sürmüştür. Sağcı ideolojiler de solcu ideolojiler de, liberal düşünürler de, "vahşî kapitalizm"i savunanlar da, nasılsa onda işlerine yarayacak bazı ipuçları bulmuşlardır. Burada salt ideolojik nedenlerle "evrim" teorisini reddedenlerle, aynı nedenlerle onu kabul eden, hattâ haklı göstermeye çalışanlar bulunduğu tanık oluyoruz. Darwin'in kendisi belki yüksek burjuvazi diyebileceğimiz bir sosyal sınıfın üyesiydi, ama onda sevecen, yumuşak huylu, her türlü kavgadan, hattâ tartışmadan kaçan, küçük bir köydeki malikânesinde kendini bütünüyle bilimsel araştırmaya adanmış, tipik bir İngiliz centilmenine rastlıyoruz. Onu belki gerek yaşayış biçimi, gerekse düşünüş ve davranışları bakımından ideal bir demokrasinin üyesi sayabiliriz. Ne var ki, daha hayatta iken birçok kişi onun "bilimsel" düşünüşünden hiç de bilimsel olmayan sonuçlar türetmeye çalışacaktır.*

* Darwin'in en hayran olunacak yanı "evrim" teorisinden başkalarının üretmiş olduğu hiçbir öğretiye iltifat etmemiş olmasıdır. Hayatının sonuna kadar bu bilimsel **yan-tutmazlığını** sürdürecektir. Bu nedenle epistemolojik açıdan onu bilim adamları arasında gerçek bir "aziz" sayabiliriz.

VIII

ÖĞRETİLERİN DENETLENMESİ

Önceki bölümde herhangi bir teorinin nasıl belgelendiğini gördük. Bildiğiniz gibi, teoriler doğa olaylarının nasıl olup bittiklerini açıklamaya yönelik düşünce sistemleri olup, cevap vermeye çalıştıkları soruların türüne göre az veya çok kapsamlı olurlar. Örneğin, "Evrimsel Teorisi" bütün canlıların nasıl meydana geldiklerini açıklayan bir teori olduğu için, biyolojinin en kapsamlı, dolayısıyla en temel teorisidir. Canlılar ise var olan nesnelerin bir alt-türüdür, zira bir de cansız nesneler vardır. Bu sonuncularla fizik ve kimya bilimleri uğraşır. Atomlar teorisi fiziğin, dolayısıyla kimyanın, dolayısıyla biyolojinin en **temel** teorisidir ve canlı cansız bütün nesneler atomlardan oluştuğuna göre, biyolojiyi (dolayısıyla "Evrimsel Teorisi"ni), kimyayı (dolayısıyla **valence** teorisini) iyi anlamak için atomlar, hattâ atom-altı parçacıklar teorisini iyi bilmek gerekmektedir. Nitekim bugünün iyi bir biyoloji ders kitabı önce bu teoriyi anlatmakla işe başlar.

Bugün temel bilimler dediğimiz bilimler arasında böylece "organik" bir bağ kurulmuş oluyor. Bu şu bakımdan önemli: En temel bilim olan fizikte yapılacak her **teorik** değişiklik hemen kimya ve biyolojiye de yansımaktır, dolayısıyla bu değişikliğin kimya ile biyolojinin temel teorilerine ters düşmemesi gerekir. Görüldüğü gibi, temel bilimlerin kendi aralarında bir birlik ve bütünlük sağlamaları gerekiyor. Bunun sağlanması her birine olan güvenimizi artırır.

Özlemsel düşünüşün işe karıştığı alanlarda teoriden değil, ancak **öğretiden** söz edilebileceğini gördük. Şimdi karşımıza şu soru çıkıyor: Acaba öğretiler de belgelenebilir mi? Eğer bilimlerdeki duruma benzer bir durum burada da söz konusu olsaydı, bu soruyu sormamıza bile gerek kalmazdı; oysa din, ahlâk, hukuk, politika, hattâ ekonomi gibi alanlarda bu zamana kadar giderilememiş olan görüş ayrılıklarına bakınca, bu soruya olumsuz cevap vermemiz gerekiyor. Zaten burada 'teori' yerine 'öğreti' deyimini kullanışımızın da ana nedeni bu. "Öğreti"yi değer-yargılarının başı çektiği iddialardan oluşan fikir sistemi diye tanımlayabiliriz. Öğretilerde şüphesiz olgusal yargılar da yer alır, ancak bunların bel kemiğini değer-yargıları oluşturur, zira burada her şeyden önce **insanların nasıl davranması gerektiği** söz konusudur. Görüldüğü gibi, işe hemen insan arzu ve istekleri karışıyor.

Ancak, filozofların ezici çoğunluğu tâ baştan beri insan davranışlarını ilgilendiren konularda da **doğru ve yanlış** iddialarda bulunulabileceğini, hattâ bulunulabilmesi gerektiğini varsaymışlardır. Bu sonuncu gereksinimin toplumda **birlik**, dolayısıyla **dirlik** sağlamak arzusundan kaynaklandığı apaçık. Ancak bir karınca yuvasından veya arı kovanından farklı olarak, insan toplumları son derece **istikrarsız**, yani her bireyin kendi bildiği gibi davranma eğiliminde olduğu topluluklardır. Bir arı kovanındaki bireyler birbirlerinin tıpkı-benzeri (klon) oldukları, dolayısıyla aynı içgüdülerle davrandıkları için, orada şaşılacak bir dirlik ve düzen hüküm sürer. Buna karşılık, bir insan toplumu (belki en ilkel olanlar hariç) neredeyse rastlantı eseri bir araya gelmiş, bu birlikteliği büyük bir güçlülle sürdürmeye çalışan bireylerden oluşur. Bu toplulukta sürekli bir çatışma, en azından gerginlik göze çarpar. Hiç değilse "asgarî" bir birlik ve düzen sağlanması için

toplum üyeleri arasından kişisel hırs ve kaprislerini en çok dizginleyebilenler, toplum yaşamının tam bir kaosa dönüşmesini önlemek için çareler ararlar. Peygamberler, ahlâk filozofları, hukukçular, politikacılar, hattâ ekonomistler hep toplumda bir barış ve birlik sağlanmasının yollarını arayan insanlardır. Ele avuca sığmayan, her an türdeşlerini ezmeye hazır bireylerin oluşturduğu toplumda, insanların arılar veya karıncalar gibi davranmalarına imkân olmadığını gören bu insanlar, onları biraz olsun hizaya getirmek umuduyla bir yandan sözlerini dinleyecek olanlara ödülleri vâdederken, bir yandan da kendi bildiklerini okuyacak olanları ceza tehdidi ile yola getirmeye çalışmışlardır. Toplum gerçeğini bütün çıplaklığı ile görmeden sosyal öğretilerin anlaşılması mümkün değildir. Bütün bu öğretilerin sosyal taşkınlıkları disiplin altına almak amacıyla düşünülmüş bir tür "manevî bentler" olduğunu akıldan çıkarmamak gerekir. Göreceğimiz gibi, bu bentler hiçbir zaman taşkınlıkları büsbütün önleyemeyeceklerdir, ama gene de toplum hayatını "katlanılabilir" yapmada büyük payları olacaktır.

Din başta olmak üzere **ekonomiye** kadar toplumsal yaşama bir çeki düzen vermek için ortaya atılmış olan öğretilerden ben burada sadece ahlâk öğretileri ile politik öğretiler üzerinde duracağım. Gerekçelerim şunlar: Dinler (özellikle tek-tanrılı olanlar) neredeyse tümüyle **inanmaya** dayanırlar, dolayısıyla kendilerini Tanrı buyruğu olmakla haklı göstermeye çalışırlar; herhangi bir akla-dayalı tartışmaya izin vermedikleri için onları konu dışında bırakıyoruz. Kaldı ki, insanları doğru yola sokmak için ortaya koydukları buyrukların birçoğu, akla uygun bulundukları ölçüde ahlâk ve hukuk sistemlerinde yer aldığı için, onları ayrıca tartışmaya zaten gerek yok. **Hukuk** ise **teorik** açıdan ahlâkın bir alt-disiplini sayılabilir. Ahlâk kuralları arasından her toplumun ken-

disi için mutlaka gerekli gördüklerini alıp çok belirli yaptırımlara bağlamasına pratik hukuk diyebiliriz. Bu da daha çok bir tür **ahlâk teknolojisi** sayılabileceği için, hukuku da araştırmamızın dışında bırakmayı uygun gördüm. Ekonomi de belli bir ölçüde bir öğreti karakterinde olmakla birlikte, bir **homo economicus** olarak insanlar arasında çok büyük ortak yönler bulunduğu için, ekonominin **sosyal-bilim** yönü ağır basmaktadır. Bu nedenle, ben öğretiler arasında daha çok da filozofların uğraşma alanlarını oluşturan ahlâkla politikaya yer vermeyi uygun gördüm.

A) Ahlâk Öğretilerinin Denetlenmesi

Daha önce de belirttiğim gibi, bazı filozoflar ahlâk öğretilerinin de teoriler gibi **belgelenebileceğini** varsaymışlardır. Öte yandan, gerçekte birçok **değişik** ahlâk öğretisinin yan yana varlıklarını sürdürdüklerine tanık oluyoruz. Bu da bizde onların bilimsel teorilerinden farklı bir yapıda olması gerekeceği kuşkusunu uyandırıyor.

Bu öğretileri ortaya atanların kendileri öğretilerinin **doğru** olduğuna inandıklarına göre, bunu **nereden bildikleri** sorusuna ancak iki şekilde cevap verebilirler: 1) Sezgimizle; 2) Sağduyumuz, dolayısıyla aklımızla. Ne demek istediğimi basit bir örnek üzerinde açıklamaya çalışacağım.

Ahlâk yargılarını genellikle,

(1) Yalan söylemek (hırsızlık etmek, vs.) kötüdür

biçimindeki önermelerle dile getiririz. **Sezgicilere** göre, nasıl matematikte postülat ve aksiyom dediğimiz önermelerin **doğru**, mantıksal çıkarım kurallarının da **geçerli** olduğunu doğrudan doğruya biliyorsak, aynı şekilde (1) in doğru olduğunu onu anlar anlamaz sezeriz. Bunun için herhangi bir araştırma veya soruş-

turma yapmamıza gerek yoktur. Örneğin, 18. yüzyılda Kant böyle düşünüyordu; günümüzde İngiliz filozofu Moore da böyle düşünüyor.

Burada hemen karşımıza şu sorular çıkıyor: "Sezgi" diye apayrı bir bilme yeteneği var mı insanda? Varsa, ahlâk alanındaki görüş ayrılıklarını nasıl açıklayacağız?

Sezgicilere göre, ilk sorunun cevabı "Evet!" Onlar estetik alanında da böyle bir yeteneğin insanları **bilenler ve bilmeyenler** diye iki öbeğe ayırdığı kanısındalar, yoksa Beethoven'ın müziğini anlayan, dolayısıyla beğenen ile anlamayan, dolayısıyla beğenmeyen arasında hiçbir ayrım kalmazdı. Nasıl "usta" ile "çırak" arasında bir ayrım yapıyorsak, ahlâktan "anlayan" ile "anlamayan" arasında da bir ayrım yaparız. Eğer bir insan (1) i yadsıyor veya onun doğru olup olmadığı konusunda "çekimser" kalıyorsa, "ahlâktan anlamıyor" demektir.

İkinci sorunun cevabı kendiliğinden ortaya çıkıyor: Ahlâk sezgisi olan bir kişi (1) in doğru olduğunu ilk bakışta görür, bu sezgiden yoksun olan kişi ise bunu göremez, dolayısıyla ahlâk alanındaki görüş ayrılıkları da buradan kaynaklanır. "Sezgi aldanması" diyebileceğimiz bir olay da söz konusu değil; bazı insanlar sadece "sezgi körü" olabiliyor, hepsi bu. Dolayısıyla burada bir ahlâkî relativizme gitmeye de gerek yok. Nasıl **bazı** insanlar aksiyomlarla postülatların doğru olduğunu görebiliyor ve geçerli çıkarım kurallarını geçersiz olanlardan hemen ayırdedebiliyorsa, aynı şekilde ahlâkî değer yargıları konusunda da "usta" insanlar var ve biz böylelerine "bilge" diyoruz.

Sezgicilere göre hangi tür hareketlerin ahlâka uygun, hangilerinin aykırı olduğunu bilmek için tek tek bütün ahlâk kurallarını bilmek gerekmiyor. Bu kuralları birkaç, hattâ bir tek temel ahlâk

kuralından türetmek mümkün. Hikâye edildiğine göre, eskiden İsrail'de Hillel adında bir "bilge" varmış, zamanın Yahudi kralı bu bilgeyi çağırıp toplumda geçerli bir sürü ahlâk kuralını elden geldiği kadar aza indirmesini rica etmiş. Hillel birkaç yıl düşünüp taşındıktan sonra, bütün bu kuralların bir **tek** kurala indirgenebileceği sonucuna varmış. Elde ettiği temel kural şu:

(2) Başkasının sana yapmasını istemediğin bir şeyi sen de başkasına yapma!

Emir kipindeki bu temel kuralı örneğin "yalan söylemek" dediğimiz davranışa uygularsak,

(2') Başkalarının sana yalan söylemesini istemiyorsan, sen de başkalarına yalan söyleme

cümlesini elde ederiz. (2') nin (2) nin özel bir hâli olduğu apaçık.

İyi, güzel de, psikolojik olarak böyle bir kural insanları ahlâklı davranmaya iteler mi? Ben başkalarının bana yalan söylemesinden hoşlanmam, ama işime geldiği zaman bal gibi yalan söylerim. Oysa bir ahlâk kuralının doğru olmasının gerekli şartı onun insanları ahlâklı davranmaya yöneltmesidir. Buna göre (2), dolayısıyla (2') türünden kuralların doğru olduğunu sezgisel olarak bildiğimizi söylemenin hiçbir pratik yararı yoktur. Kaldı ki, bu "sezgi"nin ne menem bir şey olduğunu saptayamıyoruz.*

Bir başka **bilgici** ahlâk anlayışına göre, ahlâk yargılarının bilgisel bir içeriği olması için, sağduyu veya akılla denetlenebilir

* Sezgiciliğin gizli veya açık bir Platonculuktan kaynaklanması bana çok muhtemel görünüyor. Platon'a göre, herhangi bir davranışı "iyi" veya "kötü" diye nitelendirebilmemiz, onun zihnimizdeki "iyi" veya "kötü" ideasına uyup uymadığını doğrudan doğruya saptayabilmemize bağlıdır. Elbet bu, karın beyaz olduğunu görmemizden biraz farklı bir şey, ama gene de direkt algılamaya benzer bir yanı var.

olmaları gerekir; bu bakımdan bu yargılarla olgusal yargılar arasında bir ayrım yoktur. Burada da biraz farklı iki görüş söz konusu: 1) Ahlâk kuralları toplumların pratik yaşamından çıkarılabilir; 2) Bu kuralları temel bir ilkeye bağlamak gerekir.

Her toplum hangi tür davranışları "ahlâka uygun", hangilerini "ahlâka aykırı" saydığını yüzyıllar süren deneme ve yanılmalar sonunda bu davranışları "erdem" ve "erdemsizlik" diye iki ana öbeğe ayırmak suretiyle açığa vurmuştur. Buna göre, genellikle bütün toplumlarda yalan söylemek, hırsızlık etmek, başkasının malına göz dikmek, çekememezlik, vbg. davranışlar ikinci öbeğe, doğruluk, dürüstlük, yardım severlik ve fedakârlık, vbg. davranışlar ise birinci öbeğe konmuştur. Yalnız bu sınıflama toplumdan topluma bazen değişmekte, örneğin kurnazlık birinde bir öbeğe, bir başkasında öbür öbeğe girmektedir. (Eski İspartalılarda --yakalanmamak şartıyla-- hırsızlık etmek bir erdemsizlik sayılmıyormuş!) Kimi düşünürler ahlâk anlayışlarındaki bazı ayrımlara bakarak, relativizme sığınmaktan başka çare olmadığı sonucunu çıkarıyorlar. Ancak nasıl "bilim" relativizme yüz vermiyor, dolayısıyla herkesin doğru bulacağı bilgiler üretmeye çalışıyorsa, "bilimsel" olmak iddiasında olan bir ahlâk öğretisinin de aynı amacı gerçekleştirmeye çalışması, dolayısıyla herkesin kabul edeceği ahlâk kuralları veya kuralı bulması gerekir. İşte bunun mümkün olduğunu düşünen, hattâ bu düşüncelerini kanıtlamaya çalışan **ütilitarist** (faydacı) denen düşünürler var. Onlara göre, herhangi bir davranışın ahlâkça iyi mi, kötü mü olduğunu anlamak için davranışın sonuçlarına bakmak gerekir. Eğer davranış toplumun mutluluğunu artırıyorsa iyidir, azaltıyorsa kötüdür. Bu da sezgicilerin (2) numaralı kuralı gibi, davranışların ahlâkî "mihenk taşı" sayılabilir.

Hırsızlık veya yalan söylemek gibi bir davranışı göz önüne alalım. Hırsızlık yapanın da, yalan söyleyenin de kendi kişisel mutluluğunu artırmak (kaba deyimle, "çıkar sağlamak") için böyle davrandığı şüphe götürmez. Dolayısıyla bir insanın kendi davranışları hakkında ne düşündüğü ahlâkı ilgilendirmez. Bir davranışın ahlâka uygun olup olmadığına öteki toplum üyeleri karar verir. Nasıl herhangi bir teorik iddianın doğru olup olmadığı iddiaya muhatap olan toplum üyelerinin onayına bağlı ise, aynı şekilde, bir davranışın ahlâk açısından değerini saptamaya öteki toplum üyeleri yetkilidir.

Gelelim faydacıların ahlâkî "mihenk taşı" konusunda öne sürdükleri genel kurala; bunu şöyle dile getirebileceğimizi sanıyorum:

(3) P hareketi ahlâka uygundur, ancak ve ancak bu hareket toplum üyelerinin toplam mutluluğunu artırıyor; yoksa ahlâka aykırıdır

Gene hırsızlık ve yalan söyleme örneklerine dönersek, bu iki hareketin de toplumun mutluluğunun azalmasına yol açtığını olgusal olarak saptamak mümkündür. Sezgicilikten söz ederken de, hırsızlık ve yalan söylemenin genellikle birer "erdemsizlik" sayıldığını söylemiştim. Faydacıya göre bunun nedeni açıktır: Kimse bu tür hareketlerden hoşlanmaz da, ondan! Bir hareketten hoşlanma onun mutluluğumuzu artırdığını görmekten kaynaklanır; aynı şey "onaylama" için de geçerli elbet. Mutluluğumuzu artıran hareketleri onaylamak onların devamını veya tekrarını istemek demektir. Hırsızlık eden kişi --başka çare bulamadığı için-- kendi mutluluğunu artırmak amacıyla bu yola başvurduğu zaman bile, hareketinin başkaları tarafından onaylanmayacağını bilir; hattâ kendi malının veya parasının çalınmasından

mutluz olduğu gibi, kendi hırsızlığından pişmanlık bile duyabilir. Öyle sanıyorum ki, "Kimse mecbur kalmadıkça hırsızlık etmez" demek bile mümkün. O zaman ahlâkın öteki bilimlerden ne farkı kalıyor?

İnsanların bazen faydacı (ütilitarist) bir ahlâk anlayışını kabul ettikleri, hattâ bazen bu anlayışa uygun bir şekilde davranmaya çalıştıkları şüphe götürmez, ama her zaman böyle davranmadıkları da bir gerçek. Oysa herhangi bir öğretinin asıl görevi olan biteni tasvir etmek değil, insanların nasıl davranmaları **gerektiğini** dile getirmektir. Faydacı filozofların --çok iyi kalpli ve iyilik-sever insanlar oldukları için-- "en büyük mutluluk" ilkesini bütün insanların uyması gereken genel bir ahlâk kuralı olarak seçmiş olmaları çok mümkün, ama iş uygulamaya gelince, bu kurala uygun hareket eden pek az insan çıkıyor, zira insanlar yalnız her şeyden önce kendi kişisel çıkarlarını düşünmüyorlar, üstelik çoğu zaman kendi uzun vâdeli çıkarlarını kısa vâdeli çıkarlarına feda etmekten çekinmiyorlar.* Sözün kısası, Platon ile Sokrates'in düşündüğünün aksine, insan davranışlarını bilgilerinden çok duyguları, hattâ bazen tutkuları belirliyor.

Kıssadan hisse: Sıradan adam davranışlarını içinde yaşadığı toplumun ahlâk ve görgü kurallarına kısmen olsun uydurmaya çalışır. Kınanma, hattâ cezalandırılma korkusu da bunda rol oynar. Ancak bu kuralları çiğneyebileceği fırsatları da kaçırmamaya bakar. Bu nedenle insan toplumlarında sürekli bir gerginlik, hattâ çıkar çatışması yaşanır. Karınca ve arılardan farklı olarak

* Faydacılığı "rasyonel çıkarıcılık" yoluyla kurtarmaya çalışan Ann Rand gibi filozoflar da var, ama bu ahlâk anlayışı da, klâsik ütilitarizmin karşılaştığı engeli aşamıyor, zira insanları "toplumun mutluluğu"nu artıracak biçimde davranmaya iknâ etmek ne kadar güçse, onları **uzun vâdeli çıkarlarına göre davranmaya** iknâ etmek de o derece zor.

insan toplumları devamlı bir istikrarsızlık, hattâ bazen kaosa benzer düzensizlik içindedir, zira insan davranışlarını asıl belirleyen akılları değil, duygu, tutku, hattâ bazen kaprisleridir.

Bazı modern filozoflara göre, ahlâkî yargıların (onlar bunlara **etik önermeler** diyorlar) herhangi bir **bilgi iletme** görevleri yoktur, bunlar sadece insanların bazı davranışlar karşısındaki **duygusal tepkilerini** dile getirirler. Örneğin bir insan,

(1) Yalan söylemek kötüdür

cümlesi ile anlatmak istediğini,

(1') Yalan mı, aman aman!

gibi bir cümle ile de dile getirebilirdi, ancak (1) i kullanan bununla başkalarında da kendi duygularına benzer duygular uyandırmak, dolayısıyla onları kendisinin hoşlanmadığı veya nefret ettiği bu türlü davranışlardan vazgeçirmek istediği için, (1) i kullanmayı tercih eder. Nasıl çevremizde bizimle aynı inanç veya fikirleri paylaşan "kafadaş" insanlar görmek istersek, bizimle aynı duyguları paylaşan "duygudaş" insanlar da görmek isteriz. Yoksa yalan söylemenin alnında ne sezgicilerin sandığı gibi "kötü" olduğu yazılıdır, ne de (1) önermesi toplumun yapmış olduğu uzun boylu "mutluluk hesapları"nın bir ifadesidir. Yalnız çoğu insan, özellikle işine gelmediği zaman, yalandan hoşlanmaz ve hem bu duygusunu açığa vurmak, hem de çevresinde duygudaş insanlar bulmak için (1) i kullanır. Dolayısıyla bu tür cümlelerin doğru mu, yanlış mı olduğunu araştırmak anlamsızdır. Ahlâk yargıları konusunda relativizmden söz etmek de yersizdir. Böylece ahlâkla ilgili değer-yargılarının, bütün değer-yargıları gibi, herhangi bir bilimin konusu olamayacağı görüşü ile karşı karşıya bulunuyoruz.

Filozofların bu konuda anlaşılamamalarına karşılık, sıradan adamın, ahlâk yargılarının bir "doğruluk değeri" **varmış gibi** davrandığı görülüyor. Bu yargıların kınamadan bazen öldürmeye kadar varan cezalandırmalara neden olması, hattâ ahlâk alanında relativizmin hoş karşılanmaması toplumda bu yargıların doğruluğuna kuvvetle inanıldığını belgelemiyor mu? Duygucu (emotivist) filozofların bu türlü itirazlara karnı tok, zira onlara göre sıradan insanlar her şeye inanabilirler; ancak inandıkları şeylerin büyük bir bölümünün boş veya yanlış olduğu da apaçık. Yalnız bu da toplumda dirlik ve düzenin nasıl sağlanacağı sorunu havada bırakıyor.

B) Politik Öğretilerin Denetlenmesi

"Politik öğreti" yerine bazen "ideoloji" dendiğini gördük. İdeoloji arzulanan, özlenen, en iyi olduğuna inanılan yaşama biçimi demek olduğuna göre, burada ahlâk felsefesinde gördüğümüzden de büyük güçlüklerle karşılaşmamız bana kaçınılmaz gibi görünüyor. Gerçekten de en iyi veya "ideal" toplumun hangisi olduğu konusunda birçok birbiriyle bağdaşmaz görüş (öğreti) atılmış ortaya. Her görüşün sahibi de kendi öğretisinin biricik "doğru" öğreti olduğu kanısında. Bu öğretileri ortaya atanlar da "filozof" dediğimiz düşünürler. Bunlar arasında sadece evrende olup biteni araştıranlara "bilim adamı" diyoruz. Politik **öğretiler** olması özlenen veya gerekeni araştırdıklarına göre, bunları da tıpkı bilimsel teoriler gibi belgeleyebilir miyiz? Sözün kısası, "özelliklerin bilimi olabilir mi?"

Bugüne kadar ortaya atılan politik öğretiler liberalizm, sosyalizm, komünizm, faşizm, nasyonal sosyalizm (Nazizm) gibi adlar taşıyor. Platon'dan bu yana bu konuda pek çok filozof "en ideal"

toplumun hangisi olacağını düşünmüş ve bunlardan bazıları 20. yüzyılda uygulamaya bile konmuş. İşin ilginç yanı, her birinin uygulandıkları ülkede halkın çoğunluğunun beğenisini kazanmış olması, hattâ bu ülkelerin insanlarında "ideal" yaşama düzenine kavuştukları inancının doğmasına yol açmış olmaları. Yalnız hiçbirinde **bütün** insanların kendi ideolojilerinden memnun kalmadıkları, hattâ bazen ona baş kaldırdıkları görülüyor. Bu da "en ideal toplum"un bir "düş" olabileceği ihtimalini güçlendiriyor. Yalnız bu saydığım ideolojilerden her birini gözden geçirmem mümkün değil, onun için ben bunlardan üçünü, Nazizm, komünizm ve demokrasiyi (liberalizm) incelemekle yetineceğim. Nazizm "milliyetçi" yönüyle faşizmi, "sosyalist" yönüyle de komünizmi andırıyor.

i. **Nazizm** veya Nasyonal Sosyalizm: 1. Dünya Savaşı sonunda Hitler'in öncülük ettiği, Alfred Rosenberg adındaki filozofun belgelemeye çalıştığı bu öğretiyi --etimolojisini göz önünde tutarak-- milliyetçiliği sosyalizmle birleştiren bir ideoloji sayabiliriz. İdeolojinin "milliyetçi" ögesi, onun belli bir toplumu, Alman milletini her bakımdan yüceltmeyi amaçladığını, "sosyalizm" ögesi ise, bu toplumda yaşayan insanların hepsine belli bir sosyal adalet ve ekonomik eşitlik sağlamak amacını güttüğünü gösteriyor. Gerçekten de Hitler'in 1. Dünya Savaşı sonrası Almanya'sındaki korkunç işsizliğe bir çare bulmak, bu şekilde toplumun çok önemli bir katmanının yaşam şartlarını iyileştirmek amacı güttüğü şüphe götürmez. Ülkede çok iyi işleyen, herkese açık bir sigorta sistemi kurulmuş olması, ayrıca ülke ekonomisini kaldırmak için yeni yollar bulması, işçi sınıfını patronlara, serbest meslek sahiplerini de devlete ezdirmemek için tedbirler alması onun gerçekten de "sosyalist" denebilecek bir sistem

kurmuş olduğunu belgeliyor.* Hitler'in halk tarafından tutulması, hattâ bazılarınca bir "kurtarıcı" olarak tanınması da buradan kaynaklanıyor. Gerçi 'diktatör' deyiimi genellikle hoş çağrışımlar uyandırmaz, ama ona "diktatör" diyenler onu sevmeyenlerdi; kendi halkının gözünde Hitler sadece bir "Führer"di, herkes onun buyruklarını hemen yerine getirecek kadar iyi bir yol gösterici olduğuna inanıyordu. Bu inanç olmasaydı, daha ilk yenilgiden sonra başta komutanlar olmak üzere, halk ondan yüz çevirirdi. Profesörler bile derslerine başlamadan önce "Heil Hitler!" demeyi ihmal etmiyorlardı.

Elbet benim amacım burada Hitler'i övmek veya özelliklerini anlatmak değil, onun Alman halkını kendine bağlamak için ona ne gibi bir politik öğreti sunmuş olduğunu belirtmek. Özlemsele düşünüşün insan davranışlarını yönlendirme amacı güttüğünü daha önce de vurgulamıştım. Nazi ideolojisinde bu özellik açıkça ortaya çıkıyor. Bir milleti kendine bağlamanın en etkili yolu onu pohpohlamaktır! Onu çok akıllı, çalışkan, dürüst, güçlü kuvvetli, cesur, fedakâr olduğuna inandırmak için en etkili ve kestirme yol onun gerçekten de bu niteliklere sahip olduğunu her fırsatta, bıkmadan usanmadan tekrarlamaktır. Hitler daha da ileri giderek, Alman milletinin **arı bir ırk** olduğunu, bilimde, teknoloji- de, sanatta, edebiyatta, özetle bütün mânevî alanlarda en üstün ırk olduğuna onu inandırmayı da başarmıştır. Bir milletin gururunu okşamak onu kendine bendetmenin en kestirme yoludur. Gerçi Alman ulusu 1. Dünya Savaşında yenilmiş ve son derece alçaltıcı birtakım "andlaşma şartlarını" kabul etmeye zorlanmış, hattâ açlığa bile mahkûm edilmişti, ama bunlar onun bütün öteki uluslardan çok üstün bir ırk olduğu gerçeğini unutturamazdı.

* İlk Almanya'ya gittiğimde ev sahibime nasıl olup da Hitler'e bunca zaman bağlı kaldıklarını sorduğumda ilk cevabı şu oldu: "O fakirleri gözetirdi."

Ona göre Almanya'yı dıştan düşmanları, içten ise dünyanın en aşağı ırkı saydığı Yahudiler yıkmıştı, dolayısıyla ilk fırsatta bu mikropları temizlemeliydi. Bu proje yavaş yavaş uygulamaya geçirilmeden önce Almanları buna da inandırmak gerekirdi. Bunu da en çok filozof Rosenberg gerçekleştirecekti.

Rosenberg'in baş amacı Almanların en üstün ırk olduğunu kanıtlamak olduğuna göre, toplumların değişik ırklardan meydana geldiğini, dolayısıyla bunlar arasında nitelik bakımından bazı önemli ayrımlar bulunduğunu varsayıyor demektir. Önemli olan bu varsayımın doğru olduğunu belgelemek. Bu sadece "özlem-sel düşünüş"ün yol açtığı bir **ideoloji** de olabilir, **bilimsel bir te-ori** de. Acaba hangisi? İrkçilikta gizli veya örtük biçimde bazı ırkları aşağı, bazılarını üstün görmek eğilimi işe karıştığı için, 'ırk' sözcüğünün bir ölçüde "değerlendirici" bir terim olduğu apa-çık. Bu nedenle 'üstün ırk' veya 'efendi ırk' gibi deyimlerin kulla-nıldığı bir teorinin bilimselliğinden şüphe etmek gerekir.

Nitekim, bu kavramı ilk defa ortaya atmış olan Fichte başta olmak üzere, onun ardından gelen Gobineau, Chamberlain ve Hans Günther gibi yazarların hep belli bir ırkın "üstünlüğü"nü kanıtlama kaygısıyla yola çıktıkları anlaşılıyor. Naziler döneminde Alman milliyetçiliğini en "bilimsel belgeler"le (!) destekleyenlerin başında bu Günther geliyor. Üstâda göre her tür "ırk karışımı" kötüymüş, dolayısıyla en üstün ırk olan "Kuzey ırkı" bu tehlikeye karşı korunmalıymış. (Yahudileri niçin temizlemek gerektiği şimdi daha iyi anlaşılıyor!) Bir başka sözde antropolog olan Hermann Gauch'a göre, "Kuzey ırkından olmayan bir kimse Kuzeyli ile maymun arasında yer alır"mış! Ünlü Streicher daha da ileri gidiyor: "Bir Yahudinin kanı bir Kuzeylininkinden tamamiyle farklıdır!" Nazilerin "ırk mitolojisi" Hitler'in "Mein Kampf"ıyla Ro-

senberg'in "20. Yüzyılın Mitosu" adlı eserinde en tepe noktasına ulaşıyor. Her iki kitapla da öne sürülen iddialar o derece abuk sabuk ki, bunları anmaya bile değmez, ancak insanlığa verdikleri zarar da saçmalıklarıyla doğru orantılı. Şu kadarını söyleyeyim ki, hınç, kıskançlık, çekememezlik, tatminsizlik ve aşağılık kompleksi gibi faktörlerden kaynaklanan ırkçı teorileri denetlemek için yapılan yüzlerce kontrollü araştırma ırklar arasında "üstünlük" açısından hiçbir genetik ayrım olmadığını göstermiş. Sizin anlayacağınız, bütün farklılıklar kültürel diyebileceğimiz faktörlerden kaynaklanıyor.

Avrupa'da Yahudilere, A.B.D.nde zencilere karşı olumsuz, hattâ "düşmanca" bir tutum sergilendiğini biliyoruz. Aslında etnik, politik, dinî, hattâ sosyal gruplar arasında da karşılıklı küçümseme ve düşmanlık duygularının patlak verdiğine tanık oluyoruz. Karikatürize etmek için söylemiyorum: Bir gün "mavi gözlüler" göz renkleri başka olan insanların daha aşağı bir ırktan olduklarını iddia ederlerse, hiç şaşmam. Nitekim zencilerin --salt derilerinin rengi siyah olduğu için-- "maymunlarla aynı ayarda olduğunu" kanıtlamak için "The Negro A Beast" (1900) başlığını taşıyan kitaplar yazanlar olduğu gibi, "Is the Negro A Beast?" adlı bir kitapla "zencinin bir hayvan olup olmadığı" sorusuna cevap verenler var. Meğer zencilerin insandan aşağı bir yaratık olmaları beyinlerinin beyazların beyninden daha küçük olmasından kaynaklanıyormuş! Bu da sözüm ona "bilimsel" açıklama! Oysa beyazların da beyni Eskimoların, Polinezyalıların, Amerikan yerlilerinin ve Japonların beyninden bir parça daha küçük. Ona bakarsanız, Neanderthal insanının beyni de modern insanınkinden daha büyükmüş!

İnsanın fiziksel yapısıyla "mânevî" nitelikleri arasında her-

hangi bir "nedensellik ilişkisi" olmadığı yapılan binlerce deney sonucunda kesinleşmiş bulunuyor. Kaldı ki, dünyada "arı ırk" bulmak hemen hemen imkânsız. Ancak, inanılmayacak kadar çok sayıda "sözde bilimsel" kitap ırkçılığı kanıtlamaya kalkmış. Bunlardan biri de F. Crookshank adındaki bir hekimin yazdığı "The Mongol In Our Midst" (Aramızdaki Mongol) başlıklı kitap. Üstât birçok defa basılan bu hacimli kitabında insan ırkını üçe ayırıyormuş: "Beyaz ırk şempanze ile, doğulu ırk orangutanla, zenciler ise gorille akraba imiş." Carroll adındaki bir başka ırk uzmanı "zencilerin yüksek bir maymun olarak yaratıldığını, dolayısıyla bir ruhları olmadığını" iddia ediyormuş. Bir başkası da "Euklides'in bir problemini çözebilecek tek bir zenci gösterin bana, insan olduğunu kabul edeyim!" diyormuş.

Modern biyoloji veya antropolojiyle hiçbir ilgisi olmayan bu tür saçmalıkların ortak kaynağı belli ki kendini yüceltme (dolayısıyla kendinden olmayanları küçültme) tutkusu. Bilim ancak her tür duygusal dürtüden kendini kurtarabilmiş kişilerin harcıdır. Ne yazık ki, bu tür dürtülere karşı koymak, özellikle sosyal bilimlerde pek kolay olmuyor. Fiziksel, kimyasal, hattâ --bir yere kadar-- biyolojik olayları inceleyen bir bilim adamı --laboratuvarına girerken-- duygu ve özlemlerini, palto ve şemsiyesiyle birlikte kapının dışında bırakabiliyor, ama inceleme konusu insanın kendisi olunca, bilim adamı bazen duygusal (hattâ hayvansal) yönlerini işe karıştırmadan edemiyor. Grant adındaki amatör zoolog ile Stoddard adındaki Harvard'lı hukuk doktoru bunun en tipik örnekleri. İkisi de Kuzeyli (Nordic) ırkın üstünlüğünden eminler, dolayısıyla bu ırkın başkalarıyla karışması çok tehlikeliymiş, zira "iki ırkın karışımı, sonunda daha eski ve aşağı ırka geri dönen yeni bir ırkın doğmasına yol açar"mış. Örneğin, "bir beyazla bir zencinin melezi zenci olur"muş. Avrupa ırklarından herhangi bi-

rinin bir Yahudi ile kaynaşmasından bir Yahudi çıkarmış.* İster inanın, ister inanmayın, ama bu tür saçmalıkları "bilimsel" diye yutturmaya kalkanlar yığınla, yutanların da sürüsüne bereket.

İrkçı teorilerin "bilim-dışı" motiflerden kaynaklandığını şura-
dan da anlayabilirsiniz: Bu teoriler bazı insan gruplarını dört köşe
ederken, başkalarını öfkeliendirmektedir. Oysa bilimsel doğrular
herkesin --herhangi bir olumlu ya da olumsuz duyguya kapılma-
dan-- kabul edebileceği önermelerden oluşur. Hiçbir normal in-
san, örneğin kan grubuna itiraz etmez, zira bir insanın kan gru-
bunun ne olduğu tümüyle deneysel yöntemlerle belirlenir. Aynı
şeyi zekâ testleri için de --bir dereceye kadar-- söylemek müm-
kün. Zaten doğru "bir" olduğuna göre, bilimsel bir teorinin de "bir-
leştirici" olması beklenir. Gerçi bu birlik her zaman kolaylıkla sağ-
lanamaz, ama bilimin amacı insanları ortak bilgilerin çatısı altın-
da birleştirmektir, birbirlerine düşman etmek değil. Bilimlerle "ide-
olojiler"in farkı da buradadır. Eğer bir fikir insanların düşman
gruplara ayrılmasına neden oluyorsa, o fikrin bilimsel bir doğru
değil, bir "ideoloji" olduğundan emin olabilirsiniz. Nitekim, ırkçılı-
ğın Hitler tarafından Yahudileri ortadan kaldırmak için ideolojik
bir silâh olarak kullanıldığını biliyoruz. Hemen bütün müstemle-
kecilik (colonialism) girişimlerinde ve birçok savaş ilânlarında ırk-
çılığın bir "haklılık gerekçesi" gibi kullanıldığı da bir başka ger-
çek. Emperyalizmin geri kalmış veya ilkel toplumlara "uygarlık
götürme" bahanesiyle aynı temayı işlediği de oluyor.

Böylece "milliyetçi-sosyalizm" ideolojisinin nasıl bir "sözde-
bilimsel" temele dayatılmak istendiğini görüyoruz. Burada ide-
olojinin duygusal boyutu örtbas edilerek, ona objektif bir görü-

* Bu konuda en çok yararlandığım eser **Martin Gardner**'in "Fads and Fallacies
In the Name of Science" adlı kitabı (Dover, 1952). Ayrıca bkz. **Hüseyin Batu-
han**: "Bilim ve Şarlatanlık", (YKY, 1997, s. 187-190)

nüş verilmek istendiğine tanık oluyoruz. Ancak bu tür ideolojileri savunmak isteyenlerin nefret veya hayranlık duygularını yazılarında bile saklayamadıklarını görüyoruz. Kaldı ki, ırkçılık tezini savunanların davranışlarından da asıl amaçlarının insanların inançlarını etkileyerek davranışlarını kontrol etmek olduğu derhal anlaşılıyor. Nazilerin 6 milyon Yahudi'yi "temizlemek" için en insanlık-dışı yöntemlere başvurmuş olmaları bunun en açık kanıtı. Yahudilerin dünyanın "en aşağılık ırkı" (?) olduğunun **bilimsel** bir biçimde **kanıtlanmış** olduğunu kabul etsek bile, bu onları yok etmeye kalkışmamızı haklı gösterir mi? Burada da Hume'un iddiasının haklılığı açıkça görülüyor: Olan bitenden **olması gerekeni** türetemeyiz! Bundan da anlaşılacağı gibi, bazı sözde-bilimsel teoriler bazı (duygusal) davranışlarımızı haklı göstermek için gerekçe olarak kullanılıyor, oysa teori doğru bile olsa davranışlarımızı haklı göstermek için kullanılamaz.

Elbet teorilere dayanarak sadece öndeyilerde bulunmayız, onlardan pratik uygulama alanında da yararlanırız. Ancak teori bizi hiçbir zaman buna zorlamaz. Örneğin,

(4) Verem bulaşıcı bir hastalıktır

önermesinden,

(5) O halde verem mikrobuna karşı korunmamız gerekir

sonucu çıkmaz, bu nedenle (4) den pratik bir sonuç çıkarmak istiyorsak,

(6) Vereme yakalanmak istemiyorsak, verem mikrobuna karşı korunmamız gerekir

türünden bir şartlı önerme kullanmamız gerekir. Her halde Naziler şöyle bir çıkarıma dayanıyorlardı:

(7a) Yahudiler çok aşağılık bir ırktır (bilimsel öncül)

(7b) Oysa aşağılık ırkları temizlemek gerekir (ahlâkî öncül)

(7c) O halde Yahudileri temizlemek gerekir (ahlâkî sonuç)

Bu çıkarım şüphesiz geçerlidir, ancak sonucun doğru sayılabilmesi için mutlaka (a) ve (b) öncüllerini de doğru saymamız gerekir; oysa ne (a) doğrudur, ne de herkes (b) yi onaylar. Birinci öncül doğru değildir, zira 'ırk' sözcüğünü nasıl yorumlarsak yorumlayalım, Yahudilerin aşağılık bir ırk olduğunu kanıtlayan hiçbir olgusal belge yok elimizde. Tam tersine, Yahudilerin nüfuslarına kıyasla dünyada en çok sayıda filozof, bilim adamı, kompozitör ve müzisyen (virtioz) çıkarmış olduğuna bakarak, Yahudilerin "üstün" bir ırk olduğu sonucunu bile çıkarmamız mümkün. Ancak "mânevî/kültürel" hayatta üstünlüğün ırklarla hiçbir ilişkisi olmadığını en "milliyetçi" Yahudi bile kabul eder. (b) öncülüne gelince: Bu ahlâkî öncülü biraz duygu ve düşünce sahibi hiç kimsenin kabul etmeyeceği şüphe götürmez. Hoşlanmadığımız, hattâ nefret ettiğimiz pek çok insan vardır, ama onların "temizlenmesini" istememiz, hattâ onaylamamız pek mümkün değildir. Büyük bir öfke halinde bazen insanlara karşı haşin davrandığımız, hattâ onları öldürmeyi bile aklımızdan geçirdiğimiz olur, ama bütün bir ırkı ortadan kaldırmayı istemesi, hele bu isteğini uygulamaya koyması için insanın Hitler ve çevresindekiler gibi düpedüz "psikopat" (ruh hastası) olması gerekir, zira normal bir insan çok iyi bilir ki, şu veya bu ırktan, şu veya bu etnik gruptan olmak hem insanın elinde değildir, hem de onun ahlâkî karakteri bakımından **belirleyici** bir rol oynamaz. Her ırkta, etnik grupta veya ulusta **her tür** insan bulunması da bundandır. Nazi öğretisinin temelinde de gizli bir Platonculuğun rol oynamış olması çok muhtemel. Buradaki her Yahudinin kötü olması gerektiği genel-

lemesini başka türlü açıklamak mümkün değil.

ii. Komünist İdeoloji: Marxçı öğretinin bir yorumu ve uygulaması olan komünist ideoloji --sosyalist içeriğine rağmen-- nasyonal sosyalizmden birçok bakımdan farklı bir ideoloji. Bu da hem duygusal kaynağının, hem de amacının farklı olmasıyla açıklanabilir. Alman ulusunun savaştan yenik çıktığı için aşağılanmış olması, hattâ ekonomik açıdan çok güç duruma düşmesi Hitler'de galip ülkelere karşı müthiş bir hınç duygusunun, dolayısıyla öç alma arzusunun uyanmasına yol açmış, dış düşman gözüyle baktığı ülkelerle savaşa tutuşurken, iç düşman saydığı Yahudileri temizlemeye girişmiştir. Nazizmden çok daha önce kurulmuş olan komünizm ise çok daha değişik duygusal kaynaklardan besleniyor. Gerçi asıl ilham kaynağı olan Marxçı öğretide de benzer bir hınç duygusu iş başında, ancak bu duygu bir ırka veya ulusa değil, "kapitalizm" denilen bir ideolojiye, dolayısıyla bu ideolojiyi uygulayan bir sosyal sınıfa, kapitalistlere yönelik. Onlara karşı duyulan hıncın da kaynağında kendi kişisel çıkarları uğruna sefaletle mahkûm ettikleri bir başka sınıfa, işçi sınıfına karşı duyulan "acıma" duygusu yatıyor olsa gerek. Nitekim, Marx'ı asıl öfkelendiren, kapitalistlerin işçi sınıfını **bile bile** sefaletle mahkûm ettikleri inancıydı; böyle davranmakla da ona göre bir "insanlık suçu" işlemiş oluyorlardı. Ancak Marx bu suçun cezasını insanların değil, tarihin vermesi gerektiği düşüncesinde idi. Daha doğrusu, sınırsız açgözlülüklerinden ötürü kapitalistler kendi kendilerini cezalandıracaklardı.

Nitekim, Marx hümanist bir ahlâk anlayışıyla hareket ederse de, ona asıl teselli veren, ekonomik yasaların ergeç kapitalizmin kendi kendine çökmesini sağlayacaklarına olan inancı idi, o ka-

dar ki, insanlar istese de, istemese de, "Dünya Cenneti" gelip çalacaktı.*

Tarihin hümanist düşünürlerin özlemleri doğrultusunda gelişeceğine inancın çok çekici bir yanı olduğu apaçık. Marx'ın uzun süre pek çok Batılı entellektüeli neredeyse büyülemiş olmasının sırrı da burada olsa gerek. Komünizmin zaferine kesin gözüyle bakan bu entellektüellerden bir bölümü **yanıltılmış** olduklarını neden sonra anladılar. Marx çok güçlü özlemlerinin etkisi altında, tarihin doğal gelişmesi sonucu, üstelik burjuva kapitalistlerin direnmesine rağmen, "Dünya Cenneti"nin gerçekleşmesinin yakın olduğuna inanmıştı. Onun en büyük yanılgısı, Ay'ın ne zaman tutulacağını önceden görebileceğimiz gibi, tarihin gelişmenin ne yönde olacağını doğru tahmin edebileceğimize inanması idi. Oysa milyonlarca kişinin karar ve seçimlerinin işe karıştığı sosyal olayların nasıl gelişeceğini --bazen kaba çizgileriyle bile-- **önceden görmek** mümkün değildir. Nitekim, Marx proleterya devriminin kapitalist sistemin çok gelişmiş olduğu, dolayısıyla güçlü ve kalabalık bir işçi sınıfının bulunduğu, iyice endüstrileşmiş (örneğin Almanya gibi) bir ülkede gerçekleşeceğini tahmin ettiği halde, devrim bu açıdan "geri kalmış" (Rusya gibi) bir ülkede ortaya çıkmıştı. Marx'ın önceden göremediği gelişmelerden biri de, işçi sınıfının sendikacılık yoluyla bileğinin hakkını kapitalistlerden söke söke alabileceği idi. Hele sigorta sisteminin kurulmasıyla işçinin geleceği daha da güvence altına alınmış oluyordu. Bu ve buna benzer gelişmeler demokrasi ile yönetilen Batı ülkelerinde "proleterya" devrimini "gereksiz" kılacak, kapitalistler zenginleşse dursun, işçi sınıfı da bu zenginlikten

* O bunun nasıl gerçekleşeceğini "diyalektik materyalizm" adını verdiği (sözde) bilimsel bir teoriyle açıklar, ama ne yazık ki, benim bu ayrıntılara girmem mümkün değil. Merak edenler bu konuda yazılmış olan kitaplara başvurabilirler.

payını alacaktı. Böylece tarihî gelişme Marx'ı **yanlışlamış** oldu.

Popper'a göre, **yanlışlanabilirlik** bilimsel teorilerin en belirgin niteliğidir. Buna göre, Marx'ın teorisini de bilimsel saymak zorundayız. Gerçi o öğretisine "bilimsel sosyalizm" adını vermişti, bu deyim kullanmaktan amacı **ütopist** değil, **gerçekçi** olduğunu vurgulamaktı. Ne yazık ki, tarihî gelişme Marx'ın en büyük ütopiyacı olduğunu kanıtladı. Her halde Lenin ile Stalin de bunu farketmiş olmalı ki, Marx'ın teorisine göre davranacak yerde, tepeden inme bir proleterya devrimi tezgâhladılar ve **devlet kapitalizmi** diyebileceğimiz sistemi kurarak, özel sermaye sahiplerini temizlediler. Bu şekilde kapitalist sömürüye son vermiş olacaklarını umuyorlardı. Devlet gene hümanist ahlâka uygun olarak yığınların mutluluğunu artırmaya çalışacaktı, zira ancak bu şekilde her türlü sömürü önlenebilirdi. Oysa devlet yönetici denen insanlardan oluşur; sistemi kuranlar ne kadar akıllıca ve soylu duygularla hareket etmiş olurlarsa olsunlar, devletin çeşitli sorumluluk mevkilerine getirilmiş olan bu yöneticilerden hepsinin aynı düşünce ve duygularla hareket edeceklerinden emin olamazsınız. Nitekim Rusya'da komünist sistem kurulduktan sonra, özellikle parti ileri gelenleri arasında bir çekişme başlamış ve Lenin'in ölümünden kısa süre sonra iktidarın dizginlerini ele geçiren Stalin söz geçiremeyeceğini anladığı ilk devrimci kuşağının liderlerini bir bir temizleme işine girişmiştir. Bunu Stalin'in kişisel kaprislerine veya kötü kalpliliğine vermek yanlıştır, zira bu, diktatörlüklerin özünde vardır. Bu tür bir sistemde iki kişinin aynı özelemleri paylaşması --tesadüfen-- mümkün olsa bile, onları gerçekleştirme yöntemleri konusunda anlaşmazlıklar çıkması, bu yüzden de kuvvetli ve kurnaz olan tarafın muhaliflerini saf dışı bırakması kaçınılmazdır.

Büyük bir iyimserlikle başlayan Sovyet devriminin acımasız bir diktatörlükle sonuçlanması kaçınılmazdı, zira fikir ve yöntem ayrılıkları yalnız devrimi yönetenler arasında değil, yönetilenler arasında da baş gösterecekti; devrim "Gulag"sız gerçekleşemezdi. Bu nedenle Marx devletsiz bir "Dünya Cenneti" düşünmüşken, onun fikirlerini uygulamaya koyanlar dünyayı cehenneme çevireceklerdi.

Marx'ın öğretisi --Popper'in dediği gibi-- "yanlışlanmış" oldu, ama bunun nedeni Marx'ın öğretisini bir özlemsel düşünüş ürünü saymaması, onu **tarihi bir öndeyi** olarak sunmasıdır. Öğretiler gerçekleşirler veya gerçekleşmezler, ama onların doğrulanması veya yanlışlanması söz konusu olamaz. Bu nedenle Marx'ın öğretisini gerçekleştirmek umuduyla kurulan komünizm bu umudu yalnız çökmesiyle değil, 70 yıl süren egemenliği esnasındaki uygulamalarıyla da boşa çıkarmıştır. Kaldı ki, Marx'ın düşlediği toplum biçimi gerçekleşmiş olsaydı, bu Marx'ın haklı çıktığını değil, sadece ona gönül vermiş olan insanların akıllı, çalışkan ve özverili olduğunu kanıtlardı. Ne yazık ki, insanoğlunun hiçbir özleminin tümüyle gerçekleşme şansı yoktur, zira özelemler bütün insanlar tarafından benimsenmez, benimsense bile bilgisizlik veya ihmalkârlık onun gerçekleşmesine izin vermez.

Bir politik öğretinin belgelenmesinin pratikte mümkün olmadığını Sovyet örneği yeterince gözlerimizin önüne seriyor. Bilimde herhangi bir tekil iddianın doğru olup olmadığını gözlem ve deneyimlere başvurarak saptayabiliyoruz. Herhangi bir teorinin belgelenmesi de, teoriden çıkan sonuçların doğrulanmasıyla oluyor. Politik öğretilerde durum bir hayli farklı. Bir defa öğretinin kendisi genellikle birçok belirsizliklere mâruz. Marxçılığı gene en belirgin politik öğretilerden biri sayabiliriz, ancak sonradan orta-

ya çıkan tarihî gelişmelerin onu yanlışladığını söylemek de zor, zira komünist sistemin çökmüş olmasına rağmen, bu öğretiyeye bağlılıkları sarsılmamış olan Marxçıların iddia ettikleri gibi, çöken Marx'ın görüşleri değil, onun son derece kötü bir uygulaması olan komünizm, daha doğrusu Stalin Rusya'sında insanları inim inim inletmiş olan komünist uygulamadır. Gerçek şu ki, eğer Stalin'in uyguladığı komünizm çökmemiş de olsaydı, aynı iddiayı öne sürecek Marxçılar bulunacaktı. Her hâl ve kârda totaliter dediğimiz türden politik öğretilerin **belgelenmesi** mümkün değil, burada olsa olsa öğretinin az veya çok **başarılı** olmasından söz edilebilir.

iii. Demokratik Öğreti: Totaliter olmayan politik öğretilerin bugüne kadar en başarılısı demokratik ideoloji olsa gerek. Bunu iki şeyden çıkarabiliriz: 1) Gerek bilim, gerekse teknoloji açısından en ileri ülkelerin bu ideolojiyi benimsemiş ülkeler olmasından; 2) Her iki bakımdan da "geri" kalmış ülkelere birçoğunun da aynı ideolojiyi benimsemeye çalışmasından.

Önce şu noktayı bir daha vurgulamam gerekiyor: Demokrasi anlayışı da **bilimsel** bir **teori** değil, bir **ideolojidir**. Ancak bu ideolojinin bilimsel açıdan gelişmiş, dolayısıyla bilimsel düşüncüyü benimsemiş ülkelerde doğmuş ve en çok bu ülkelerde gelişip kökleşmiş bir öğreti olması da rastlantı olmasa gerek. Bu bağı şöyle açıklamak mümkün: Bilimin gelişmesi ancak düşünme özgürlüğü ile mümkün, bu nedenle de bu özgürlüğün tadını almış ve önemini kavramış ülkelerde diktatörlüklere kuşku ile bakılması çok doğal. Bir de şu var: Bilimsel düşünme alışkanlıkları edinmiş insanlar politika gibi insan davranışlarını ilgilendiren bir alanda işe büyük ölçüde "özlemsel düşünüş"ün karıştığını bildikleri ve her insanın kendi özlemlerini özgürce dile getirebilme-

si gerektiğini düşündükleri için, buna imkân veren yaşam biçiminin insanları en çok mutlu edecek rejim olduğuna inanırlar. Bilginin ancak çeşitli görüşlerin özgürce tartışılabildiği bir ortamda elde edilebileceğini çeşitli denemeler sonunda bizzat görüp anlamış olan insanların, özlemler konusunda da aynı yöntemi uygulamak istemeleri çok doğaldır, zira ancak böylelikle toplumun en çok neleri istediğini veya nelere değer verdiğini saptamak mümkündür. "En iyi"nin ne olduğunu **sezgi** veya **vahiy** yoluyla bildiklerini iddia eden filozof veya peygamberlere güvenilemez, zira "en iyi" diye bir şey yoktur, sadece tek tek insanların iyi saydıkları şeyler vardır.

Bu, neden değişik demokrasi anlayışları (değişik toplumsal yaşam özelemleri) olduğunu da açıklıyor. Nitekim 'demokratia' sözcüğünün ilk kullanıldığı Perikles'in Atina'sından bugüne kadar, insanların "özlem özgürlüğü"nü temel değer olarak algılayan düşünürler bu ad altında bazen değişik yaşam senaryoları geliştirmişlerdir; bu insanların ilk plânda seçecekleri değerlerle ilgili. (Bu nokta üzerinde daha önce durduğum için burada sadece hatırlatmakla yetineceğim.) Bütün demokrasi taraftarlarının gene de "diktatörlüklere" karşı olmakta birleştikleri şüphe götürmez. Bunların karşı olduğu temel fikir şudur: Devlet işlerini bu işlerden (yani insanların ne istediklerinden) **en iyi anlayan bilge kişi(ler)** yönetmelidir. Devlet adamı toplum gemisinin **kaptanıdır**, dolayısıyla onu fırtınalı havalarda --kayalıklara çarpmadan-- limana ancak böyle bilgili bir kaptan götürebilir.

Platon'un andığı bu benzetme bence de yanlış, zira toplum cansız ve bilinçsiz olan bir gemiye benzetilemez, dolayısıyla toplumun bir tek kaptanı olması gerektiği düşüncesi tümüyle dayanaksız. Toplum gemisindeki her üye bu gemiyi yönetmeye ta-

lip olabilir, ama onu kendi istediği doğrultuda değil, çoğunluğun istediği yöne doğru yöneltmek şartıyla!

Demokrasilerin dayandığı temel fikir şudur: Toplumu oluşturan kişilerden hangilerinin toplum gemisini yönetmeye lâîyk olduğunu serbest oylarıyla gemidekiler belirlemeli, bu şekilde yönetime getirilenlerin bu işe lâîyk olup olmadıkları iş başında saptanmalı, başarısız görülenler atılıp yerlerine başkaları getirilmeli, falan. Herkesin bildiği şeyleri tekrarlamamanın bir yararı yok, burada üzerinde en çok durulması gereken noktalar şunlar: Önce geminin hangi doğrultuda gitmesinin iyi olacağına bir **bilge** değil, gemidekilerin çoğunluğu karar vermeli ve doğrultu değişiklikleri de gene onların kararı ile yapılmalı.

Büyük bir toplumu oluşturan bireylerin değişik özlemleri vardır, bunların hepsini teker teker gerçekleştirmek mümkün olmadığına göre, gemiyi en güçlü eğilim doğrultusunda yürütmekten başka çıkar yol yoktur. Bazen pek çok değişik eğilim ortaya çıkar ve bunlardan her biri gemiyi bir başka yöne doğru yürütmeye çalışır. Her parti aşağı yukarı aynı eğilimi paylaşan kişilerden oluştuğu için, gemiyi kendi özlemleri doğrultusunda yürütmeye çalışırlar. Demokrasinin düşünsel temelini "ifade özgürlüğü" ilkesi oluşturur, zira insanlar ancak bu özgürlük sayesinde eğilimlerini, yani mutlu olabilmeleri için en çok neleri arzuladıklarını açığa vurabilirler. Buna göre, demokrasinin fikir babaları herkesin kendi arzu ve özlemlerini özgürce dile getirebilmesinin toplumun mutluluğu için şart olduğunu düşünmüş olmalıdır. Bu herkese istediği gibi duyma, düşünme ve davranma özgürlüğü tanımak demektir.

Demek ki, kafa yapıları açısından rasyonel düşünebilen, gönülleri bakımından da barış yanlısı bazı filozoflar insanların mut-

luluğunu en çok artıracıecek toplum düzeninin hangisi olabileceği konusunda uzun boylu düşünüp taşıyorlar ve sonunda bazı özelliklerini belirttiğim sistem üzerinde karar kılıyorlar. Ancak --insanların özelemlerinin değışmesi nedeniyle-- düşündükleri bu sistemin gerçekten de kendisinden beklenen sonucu verip veremeyeceğinden emin değiller, dolayısıyla öğretilerinin **doğru** olduğunu iddia etmiyorlar. Sistem denenip de beklenen sonucu verirse, ne âlâ. Yani öğreti **yararlı** olup olmadığını iş başında kanıtlamak zorunda, bu nedenle ona aykırı öğretilere de yer vermesi gerek. Nitekim, daha önce de belirttiğim gibi, oyunu kurallarına göre oynamak şartıyla, demokrasilerde totaliter partilere yer verilmesi de bundan.

Ne var ki, kendilerine güvenmeyen demokrasilerde iktidardaki parti "çarpık" diye nitelendirdiği başka öğretilere fırsat vermeye yanaşmadığı için, örneğin "komünist" partisinin bazı ülkelerde kurulmasına izin verilmiyor. Uygulamaların hiçbir zaman filozofların düşlediği ideal biçime uymadığı bir gerçek. Hele uzun bir felsefe geleneğinin bulunmadığı genç demokrasilerde düşünme özgürlüğünün bazen keyfî biçimde kısıtlandığını görüyoruz. Halk yığınlarının bilimsel düşünme alışkanlıklarından yoksun olduğu demokrasi heveslisi toplumlarda "totaliter" öğretilerin çabuk yayılma tehlikesi olduğu için, bu tür ideolojilerin --tıpkı şarlatanlıklar gibi-- halkı kolayca elde etme ihtimali var ve bu ihtimal ne kadar fazla ise, demokrasi taraftarı kesimler daha bir korkak ve çekingen oluyorlar, bu nedenle de ifade özgürlüğü gibi parti kurma özgürlüğünü de kısıtlama yoluna gidiyorlar. Böylece demokrasiyi benimsemiş olduğunu iddia eden bir rejim anti-demokratik, yani özgürlükleri kısıtlayıcı bir biçim alabiliyor.

İşte Türkiye bugün bu durumda. Bir felsefe ve bilim geleneği-

miz olmadığı için anti-demokratik partilere izin vermiyoruz. Bilimsel düşünme alışkanlığımız olmadığı için, iktidar hırsıyla halkın oylarını retorik, propaganda, hattâ bazen para ile satın alma yollarına başvuruyoruz. Böylece "benim istediğim en doğrusudur" düşüncesini cahil halk yığınlarına benimsetmeye çalışıyoruz ve diktatörce eğilimlerimizi belli etmeden gerçekleştirmeye kalkıyoruz. Bu arada unuttuğumuz son derece önemli bir nokta var, o da şu: Demokrasi yolunda yüzlerce yıllık deneyimi olan uluslar insanoğlunu en fazla mutlu edeceğini saptadıkları bazı temel değerleri "İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi" başlığını taşıyan bir metinle dile getirmişler. Bunlar arasında bazıları "özlem" aşamasında, ama onları kaleme alanlar bu özlemler gerçekleştirildikçe insanların mutluluğunun daha artacağına inanıyorlar. Görüldüğü gibi, öğretiler alanında "inançlar"dan kurtulmak mümkün değil. Bu da onların hiçbir zaman teoriler gibi belgelemeyeceğini kanıtlıyor, ama gene de bu onların sonunda başarılı olmalarına engel değil.

IX

FİLOZOFLARIN UĞRAŞTIĞI ÖTEKİ SORUNLAR

Ben bu kitapta şimdiye kadar en önemli gördüğüm ve en çok aklımın erdiği konuları gözden geçirdim. En çok da **bilgi** ile **inanç** ayrılığını vurgulamaya çalıştım; bu arada bilgi üretiminde belgelemenin üzerinde uzun boylu durdum. Gerekçem de şuydu: "Bilgi sevgisi" anlamına gelen felsefenin asıl işi bilgi üretmek olmalıdır. Gerçekten de filozoflar başlangıçta çevremizde olup bitenle ilgili bilgi üretmeyi amaçlıyorlardı. Hatırlayacağınız gibi, Miletoslu ilk filozoflar binbir çeşitlilik sergileyen cisimlerin bir ve aynı ana-maddenin değişik görünümleri olabileceği varsayımından hareket ederek, bunun ne olabileceği sorusuna bir cevap arıyorlardı. Sıradan adamın sormayı bile akıl edemediği bu soruyu, onlar, üzerinde düşünülmesi ve bir çözüm bulunması gereken bir "sorun" haline getirecekler, bu sorunun kesin çözümü için de aradan 2500 yıl geçmesini beklemek gerekecekti. Ondan sonra filozoflar yeni yeni "sorun"lar üretecekler ve onları çözmeye çalışacaklardır.

Miletoslulardan sonra felsefede ilgi alanının ahlâk ve politika sorunlarına kaydığını görüyoruz. Bu dönüşe önyak olan da Platon'un hocası Sokrates. Pratik yaşamla ilgili sorunların filozoflara iki büyük güçlük çıkardığını gördük. Günlük dilde kullanılan sözcüklerin çok-anlamlılık, belirsizlik ve kaypaklık gibi hastalıklarla mâlul olduğunu Sokrates'in anlam-araştırmaları ortaya çıkardığı halde, Platon --matematikte kullanılan kavramların tek-

anlamalı oluşuna bakarak-- yalnız nesneleri **tasvir** amacıyla kullanılan terimlerin değil, **değerlendirme** amacıyla kullanılan ah-lâk terimlerinin de bir tek doğru anlamları olduğu varsayımından (kavramcılık) kalkarak, pratik felsefeyi bir çıkmaza sokmuştu. **Olgusal yargılar ve değer-yargıları** ayrımını belirttikten sonra, değer-yargılarında "özlemsel düşünüş"ün, yani korku, umut ve özlem gibi güçlü duyguların oynadığı rolü özellikle vurgulamaya çalıştım. Ayrıca bu düşünüşün bazen insanın hiç beklemediği yerde, örneğin bilgi, dolayısıyla bilim ile ilgili görüşlerimizde de rol oynadığına işaret ettim. Bu da gösteriyor ki, **olgusal yargılar - değer-yargıları** ayrımı da mutlak bir anlam taşımıyor, yoksa örneğin "bilim"den herkesin aynı şeyi anlaması gerekirdi. **Estetik** ve **pratik** zevklerimiz gibi, **teorik** zevklerimiz de değişiyor.

Pek çok "felsefeler" olduğunu daha önce de belirtmiştim. Bazen sadece "filozof", bazen de "bilgin-filozof" veya "filozof-bilgin" adını taşıyan ve ilgileri de, zevkleri de değişik olan bu insanların yüzlerce sorunu çözmek için kafa patlattıklarını görüyoruz. Bunların bir bir hepsini anmak mümkün değil. Sadece ilginç bir örnek vermiş olmak için, ilk basımı 1912'de yapılan ve o gün bugün pek çok defa basılan ve (Türkçe de dahil) hemen her dile çevrilen bir eserin, Bertrand Russell'ın "Felsefe Sorunları" (Problems of Philosophy) adlı eserinin incelediği konuların başlıklarını vermek istiyorum:*

1. Görünüş ve Gerçek; 2. Maddenin Varoluşu; 3. Maddenin Özü; 4. İdealizm; 5. Tanıyarak Bilme, Tasvir Yoluyla Bilme; 6. Endüksiyon Üzerine; 7. Genel Kurallar Hakkındaki Bilgimiz; 8. A Priori Bilgi Nasıl Mümkündür; 9. Tümellerin Dünyası;

* Bu kitap ikinci defa Vehbi Hacıcadıroğlu tarafından çevrilmiş ve Alaz Yayınları tarafından 1980'de basılmıştır.

10. Tümmeller Hakkındaki Bilgimiz; 11. Sezgisel Bilgi; 12. Doğruluk ve Yanlışlık; 13. Bilgi, Yanılma ve Muhtemel Görüş; 14. Felsefî Bilginin Sınırları; 15. Felsefenin Değeri.

Russell üniversitede matematik okumuş, en çok da matematiksel mantık konusunda ün yapmış bir filozof ve mantıkçı. Ama sonradan el atmadığı hemen hemen hiçbir sorun bırakmamış, hattâ bir de "Felsefe Tarihi" yazmış. "Felsefe Sorunları" adlı kitabı 1910'lu yıllarda İngiliz filozoflarının en çok tartıştıkları sorunları kapsıyor.* Nitekim o yıllarda İngiltere'de filozofların en çok önem verdikleri sorunların başında Russell'ın birinci sırada işlediği "sorun" geliyor. Ontoloji (=Varlık Bilgisi) ta eski Yunan'dan bu yana "gerçek" ile "görünüş" dünyası diye iki farklı varlık alanı ayırdetmiş; görünüşler (phainomena) beş duyumuzla tanıdığımız dünya, gerçek dünya ise (noumena) bu görünüşlerin arkasındaki, onların kaynağı olan, hiçbir zaman gözleyemediğimiz, ama varlığından da hiçbir zaman şüphe etmediğimiz asıl dünya. Zaten birinci bölümün başlığında geçen "gerçek" sözcüğü asıl varlığın bu gizli dünya olduğu inancını dile getiriyor.

Kant'ta da bu ayırım iş başında, hattâ bilimlerin görünüş dünyasında olup bitenlerle (olaylarla), buna karşılık "felsefe"nin daha çok "noumen" dünyasıyla uğraştığı düşüncesi egemen. Kolayca tahmin edebileceğiniz gibi, sıradan adam için bu tür bir ayırım söz konusu değil, zira onu göre gerçek dünya beş duyumuzla algıladığımız dünyadır ve biz doğrudan doğruya bu dünyayı algılarız. Ancak ta Miletoslulardan bu yana naif (safdil) **gerçekçiler** denilen ve sıradan adamın ontolojik anlayışını yansıtan

* 1927'de yayımlanan "An Outline of Philosophy" (Felsefenin Ana Çizgileri) başlıklı eserinde ise başta "Felsefî Şüpheler" adlı bir bölüm, onun ardından daha çok zamanın fizik bilimiyle psikoloji biliminin işlediği konular ele alınıyor. En son bölüm ise "Evren" başlığını taşıyor.

filozofların dışındaki bütün filozoflar bu ikili (dualist) dünya anlayışını benimsemişler. İşin ilginç yönü, bu ikiliğin ortaya yeni sorunlar çıkarmış olmasıdır. Elbet duyularımızla sadece fenomenler dünyasını tanıyabildiğimize göre, bu bilgiye ne derece güvenebileceğimiz sorunu ortaya çıkmış, eski çağda Parmenides gibi filozoflar her türlü görüntünün, değişimin ve hareketin aldatıcı olduğunu iddia etmişler (yani fenomenlerin varlığını yadsımışlar), buna karşılık **fenomenalist** denilen filozoflar da duyularımızla sadece **görüntüleri** bilebileceğimize göre, sadece bu duyu verilerinin **gerçekte var olduğunu**, bunun dışında bağımsız bir "varlık" aramanın boşuna bir çaba (bir tür sanrı) olduğunu iddia etmişlerdir.

Bu tartışmanın 20. yüzyılın başlarına kadar sürdüğünü görüyoruz. Kant'ın "noumen" veya "Ding-an-sich" (yani bizim algılarımızdan bağımsız olarak, "kendi başına var olan şey") dediği **asıl varlık**, onun zamanında bilimin hiçbir zaman tanıyamayacağı, dolayısıyla nitelikleri hakkında hiçbir şey söyleyemeyeceğimiz bir şey olarak kabul ediliyordu. Ama mikroskobun icadıyla duyularımızın algılama kapasitesi artmış, hele **tarayıcı tünelleme mikroskobunun** icadıyla (1986) atomlar bile görünür hale gelmiş, hattâ tek bir elektronu manyetik alanlar içine hapsedip davranışlarını gözlemek mümkün olmuştur. Bu şekilde "gerçek dünya" - "görünüşler dünyası" ayrımı artık ortadan kalkmış bulunuyor. Kaldı ki, daha önce de dışımızdaki cisimlerin birçok **fiziksel** ve **kimyasal** nitelikleri --bu cisimlerin gözlenebilir nitelikleri sayesinde-- bilinebiliyordu. Sözün kısası, bugün artık "gerçeklik-görünüş" ayrımı ortadan kalkmış, yüzyıllar süren bir felsefi sorun bu şekilde çözümlenmiş bulunuyor.

Keşke filozofların tartışageldikleri bütün sorunlar aynı şekilde

çözülebilir Russell'ın "**tümeller** dünyası" dediği ve kitabının 9. bölümünde incelediği sorun aslında bugün bir anlam sorunu olarak ele alınıyor ve semantikle uğraşan felsefecilerce de çözümünü bulunmuş bir sorun, ancak gelin görün ki, her felsefeci bu çözümden pek hoşnut değil.

Daha önce de belirttiğim gibi, filozoflar arasında nelerin "bilgi" adına lâyık olduğu konusunda da bir anlaşma yok; demek ki, filozofların "bilgi zevkleri" de pek birbirine uymuyor. Hele "bilim" in nasıl bir uğraş olduğu, neleri bilim kapsamına almak, neleri dışında bırakmak gerektiği konusunda da ciddi görüş ayrılıkları var. Buna da pek şaşmamalı, zira filozof da olsalar, insanlar --biraz da "kavramcı" olmalarından ötürü-- sadece bazı bilimleri tanıyor ve onlara bakarak kafalarında belli bir "bilim modeli" oluşturuyorlar. Bazen bütün bu anlaşmazlıklar öyle bir karmaşaya yol açıyor ki, insanın "Bu filozoflar her şeyi anlamak ve açıklamak istedikçe her şeyi büsbütün karıştırıyorlar!" diyesi geliyor. Sıradan adam bu bakımdan çok rahat; günlük pratik yaşamı dışında hiçbir şeyi sorun yapmaması onu her türlü düşünsel sorumluluktan kurtarıyor.

Bu son bölümde filozofların "şüphe" karşısındaki değişik tavırlarını belirtmeye çalışacağım. "Felsefe ve Şüphe" başlığını taşıyan ilk alt-bölümde bazı filozofların şüpheyi "aşırı" denebilecek bir yer verdiğini, "Felsefe ve İnanç" başlığını taşıyan sonraki alt-bölümde ise başka bazı filozofların dinî inançların rasyonel bir temele dayandırılarak her türlü şüpheyi karşı korunabileceğine inandıklarını göstermeye çalışacağım. Daha çok "ilâhiyatçı" dediğimiz bu sonuncu öbekten olan filozoflar, kanımca imkânsız olan bir işe, "akıl" ile "iman"ı uzlaştırma işine girişiyorlar.

A) Felsefe ve Şüphe

Bilgi edinme arzusunun bir tür "düşünsel açlık" demek olan **meraktan** kaynaklandığını birkaç defa belirtmiş olduğumu hatırlıyorum. Günlük yaşamda bunun sayısız örneği vardır: Yarın havanın nasıl olacağını, girdiğim sınavı kazanıp kazanamadığımı, hastalığımın ne olduğunu, vbg., merak edebilirim. Pratik hayatta merak bir miktar kaygı, hattâ korku ile birlikte ortaya çıkar. Bir soru şeklinde kendini dışa vuran merak sorunun cevabı bulununcaya kadar devam eder. Bu cevap doğru veya yanlış olabilir, dolayısıyla verilen cevabın doğru olup olmadığını da merak edebilirim. Genellikle bir sorunun cevabı her zaman doğru olmadığından, onun doğru olup olmadığını merak etme durumuna **şüphe** diyoruz. Bu anlamda şüphe insanın yanıltma kaygısından veya yanılmama, yani verilen bir cevabın doğruluğundan emin olma arzusundan kaynaklanır.

Sıradan insan daha çok pratik yaşamını ilgilendiren soruları merak eder, dolayısıyla bunlara cevap verilebildiği ölçüde kendini güvende hisseder. Gözlemleri aracılığıyla gerek kendisi, gerekse yaşadığı dünya hakkında pek çok bilgi edinmiştir; buna **sağduyu** bilgisi diyoruz. Karnı acıktığında bir şeyler yemesi, susadığında bir şeyler içmesi, çok kızgın bir sobaya elini değdirmemesi gerektiğini daha önceki deneylerden veya başkalarının söylediklerinden öğrenmiştir. Bazen başkalarının söylediklerinin doğru olup olmadığından şüphe ederse de, bir bedeni, bir beni, etrafında görüp konuştuğu başka benler, bir dış dünya, onun algılamadığı zaman da var olmaya devam eden nesneler olduğundan şüphe etmeyi aklının ucundan geçirmez. Bazen "duyu aldanması" veya "sanrı" (hallucination) denilen olaylarla karşılaştığı da olur, ama duyularının onu hangi durumlarda aldattığı-

nı bilir, böylece duyularının ona bildirdiklerinden genellikle şüp-
he etmemeyi öğrenir.

Sıradan adamın şüphe etmeyi düşünmediği şeyler arasında gerek iç, gerek dış dünyayla ilgili pek çok olgu vardır: Bir insan aç mı, tok mu, hüzünlü mü, neşeli mi, keyifli mi, keyifsiz mi, has-
ta mı, sağlıklı mı, hattâ mutlu mu, mutsuz mu olduğunu, çevre-
sindeki insan, eşya ve manzaraların hangisinden hoşlanıp, han-
gisinden hoşlanmadığını doğrudan doğruya bilir. Başkalarının
ve içinde yaşadığı dünyanın da kendi hayâl gücünün ürünü ol-
madıklarını bilir, hayâli gerçekten, rüyayı uyanıklık durumundan
ayırdedebilir. Hattâ, ona sorarsanız, genellikle özgür olduğunu,
yani herhangi bir arzusunu yerine getirmek için vücudunu istedi-
ği gibi hareket ettirebildiğini de bilir.

Sözü uzatmanın anlamı yok: Sıradan adamın bildiğinden
emin olduğu şeyler saymakla bitmez. Bunlar onu ayakta tutan
temel bilgilerdir. Onlardan şüphe etmeyi aklından geçirmemesi
de onların doğruluğundan kesinlikle emin olduğunu gösterir.

Gelin görün ki, bazı filozoflar sıradan adamın emin olduğu ve
bilgi saydığı şeylerden de **şüphe** edilebileceğini, dolayısıyla
bunları da **şüphe edilebilir inançlar** kategorisine sokmamız
gerektiğini iddia etmişlerdir. Hepimiz değişmeyen bir "ben"imiz
olduğuna, ayrıca dışımızda başka "ben"ler ve nesneler bulundu-
ğuna kesinlikle inanırız. Ama Berkeley diye bir filozof çıkıp bizim
düşüncemizden bağımsız, biz algılamadığımız zaman da var ol-
makta devam eden bir dış dünyanın var olduğunu **bilemeyece-
ğimizi** iddia ediyor! Böyle bir iddiayı sıradan adamın ciddiye bile
almayacağı apaçık. Onu bu konuda biraz daha sıkıştıracak olur-
sanız, size alaylı bir yüz ifadesiyle, "Eğer biz bir dış dünyanın
var olduğunu bilemezsek, başka neyi bilebiliriz?" diye sorabilir.

Ancak Berkeley gibi akıllı bir adamın bu "acayip" soruyu sorabilmesi, kafasında sıradan adamın aklına gelmeyen bir "düğüm" olduğunu göstermez mi? O halde filozofu dış dünyanın bile varlığından şüphe etmeye götüren "sorun"un nereden kaynaklandığını araştırmamız gerekiyor.

Hepimiz genellikle bir ev veya ağaç gördüğümüzden, bir elma yediğimizden, bir bardak su içtiğimizden, kedimizi okşadığımızdan, bir otomobil gürültüsü duyduğumuzdan, vbg., bahsedebiliriz. Bütün bu algıladığımız nesneler bizim dışımızdadır, daha doğrusu onlardan söz ederken kullandığımız dil de bunların bizim dışımızda olduğunu varsaydığımızı gösterir. İşte Berkeley bu tür bir varsayımdan nasıl emin olabildiğimizi merak ediyor. Ona göre,

(1) Yuvarlık bir masa görüyorum

dediğim zaman, gördüğüm sadece birtakım renkler ve belli bir biçimdir; masaya yaklaşıp elimi değdirdiğim zaman da belli bir sertlik ve belli bir sıcaklık **algılarım**; masa çam tahtasından yeni yapılmışsa belli bir koku duymam da mümkün. Ancak bütün bunlar benim bilincimde olup biten psikolojik olaylar. Bunlardan benden bağımsız bir nesnenin varlığını nasıl çıkarıyorum? Böyle bir çıkarım yapmaya hakkım var mı?

"Buna hakkım yok, bizim masa dediğimiz şey benim bazı algılarımin belli bir şekilde bir araya gelmesinden başka bir şey değildir" diyen filozoflar "fenomenalist" diye adlandırılıyorlar.

Bu tür bir görüşü yalnız sıradan adamın değil, bilim adamının da ciddiye almayacağı şüphe götürmez. Onlara göre, dışımızdaki nesnelerin varlığından "şüphe" etmek bir tür "patolojik" (veya "anormal") durum, dolayısıyla yersiz bir şey. Gerçi filozof-

lar eskiden beri "gerçek" dünya ile "görünüş" dünyası arasında bir ayrım yapmak ihtiyacını duymuşlardır. Nitekim zifiri karanlıkta hiçbir şey göremem, dışımda masa, sandalye gibi cisimler veya başka insanlar veya hayvanlar olduğunu ya onlara dokunarak, ya da onların ses veya kokularını alarak fark edebilirim. Bir kör bu durumdadır ama o bile dışında birçok nesnenin var olduğunu fark eder. Ancak hepimiz bu nesnelerin biz onları hiç algılayamadığımız zaman da var olmaya devam ettiklerini düşünürüz. Buna "gerçekçilik" deniyor. Ne var ki, sıradan insan algıladığı nesnelerin onları algılamadığı zaman da *algıladığı gibi* var olduklarını sanır. Buna "naif gerçekçilik" deniyor. Bilim adamları ise bu kadar saf değildirler; onlara göre nesnelerin algılanmadıkları zaman var olmakta devamlarını sağlayan, maddî yanları ve uzayda yer kaplamalarıdır. Bir elmayı ısırdığımız zaman ondan belli bir **tat** alırsınız, bu tat duyusu elmayı oluşturan moleküllerin damaktaki sinir uçlarında yol açtığı bazı uyarıların beynimizdeki tat alma merkezinde işlenmesi sonucu elde ettiğimiz bir algıdır, dolayısıyla elmanın kimyasal yapısı tat duyumun kaynağı (nedeni) oluyor, ama elmayı ısırmadıkça böyle bir algı almam söz konusu değil. Buna göre, tat algısı açısından elmanın be-nim dışımdaki (benden bağımsız) var olan yanını fiziko-şimik yapısı oluşturur. Belli bir tat duyusuna yol açan da elmayı meydana getiren moleküllerin özelliğidir. İstersem kimyasal analiz yöntemi ile bu yapının nasıl bir şey olduğunu meydana çıkarabilirim. Elbet bu analizi yaparken gene gözlemlerime dayanmak zorundayım. Belli bir tat duyusunun ancak belli bir yapıdaki bazı moleküllerin damağımdaki bazı sinir hücrelerini uyarmaları ve bu uyarıların beynimdeki tat merkezinde işlenmesi sonucunda belli bir tat duyumu aldığımı da birçok denemeler sonunda, ama gene gözlemlerime dayanarak öğrenirim. Ancak bütün bu işlem-

ler olup biterken dışımdaki bir nesneyi ısırdığımı ve gene bütün algılarımın kaynağı olan bir beynimin olduğunu **bilirim**.

Şüphesiz algı olmayan yerde hiçbir şeyin varlığından haberdar olamam, dolayısıyla herhangi bir şey hakkında bilgi edinmem mümkün olmaz, ama bir algılama olayının olabilmesi için de algılayanın dışında algılanan bir şeylerin var olması şart. Bilim adamı işe bu nesnelerden başlar ve gözlem yoluyla onlar hakkında bilgi edinmeye çalışır. Berkeley'in iddia ettiği gibi, **esse est percipi** (var olmak algılamak demektir) sözü doğru olsaydı, psikoloji de dahil, hiçbir bilim kurulamazdı, zira bütün bilimler bir **algılayan** ile bir **algılananın** var olduğu varsayımına dayanır. Bilimin ilerlemesi de algılayanın sadece görüşlerle yetinmeyip, algılananın derinliklerine nüfuz etmeye çalışması ile gerçekleşir. Yakın zamanlara kadar, fizik ve kimya da dahil, bilimler hemen hemen sadece nesnelerin doğrudan doğruya, yani beş duyumuzla algılanabilir yanlarıyla (görünüşleriyle) ilgilenmişlerdi. Hattâ Mach adındaki fizikçi ile Oswald adındaki kimyacı bilime Berkeleyci bir **empirizm** anlayışıyla yaklaştıklarından, bilimlerin sadece bu görüşler arasındaki nedensellik bağlarını araştırmakla yetinmesi gerektiğini iddia edeceklerdir, zira onlara göre tek **bilebileceğimiz** algılayabileceğimiz şeylerdir. Bunu bazen bilim adamlarının da felsefe teorilerinden etkilendiklerini belirtmek amacıyla yazıyorum.

19. yüzyılın başından itibaren (John Dalton'la) kimyanın eski atomlar teorisine bilimsel bir hüviyet kazandırmaya başladığını daha önce de belirtmiştim. Gerçi maddî nesnelerin yapı taşları olduğu Demokritos zamanından beri iddia edilen **atomlar** yakın zamana kadar **teorik** nesneler olma niteliğini koruyacaklardır. Ancak kimyasal yapıları ne olursa olsun, maddî cisimlerin biz-

den bağımsız olarak var oldukları hemen hemen hiçbir bilim adamı tarafından **şüphe** konusu yapılmamış, tam tersine, mikroskop ve teleskop gibi beş duyumuzun algılama gücünü artıran aletlerle maddî nesnelerin iç yapıları görülebilir duruma gelmiş, hattâ tarayıcı tünelleme mikroskobu sayesinde tek tek atomları gözlemlemek mümkün olmuştur. Bugün artık Mach'ın teorik nesneler olduğu için hiçbir zaman var olduklarını saptayamayacağımızı düşündüğü atomlar **deneysel** fiziğin araştırma objeleri haline gelmiş bulunuyor. Bilim atomlar dünyasının daha da derinliklerine nüfuz etmiş, muazzam hızlandırıcı ve çarpıştırıcılar içine konan detektörler yardımıyla atom-altı parçacıkları bile **algılanabilir** hale getirmiştir.

Bugün bir deyme Kant'ın "noumen" ve "phenomen" ayrılığı ortadan kalkmış bulunuyor, ama birisinin kalkıp gene de Berkeleyci bir fenomenalizmi savunması, yani bilimin noumen dünyasının bütün derinliklerine nüfuz etmiş olmasına rağmen, bütün bunların algılayan insanın bilincinde olup bittiğini, dolayısıyla bir dış dünyanın, onu algılayamadığımız zaman da var olmakta devam ettiğini bilemeyeceğimizi iddia etmesi mümkün. Bu bir "düşünsel zevk" sorunu. Sıradan insanın bu tür bir soruyu şaşkınlıkla karşılaması, hattâ ona bir anlam vermekte güçlük çekmesi çok normal. Kendisini "sıradan adam" yerine koyan, dolayısıyla soruya sıradan bakış açısından cevap veren "filozoflar" da var; bunlara "naif gerçekçiler" deniyor. Bu filozofların amacı bu tür soruların aslında **sorulmaması** gerektiğini belirtmek. Onlara göre, insanın pratik yaşamını sürdürebilmesi için bazı **temel inançları** vardır, bunların **şüphe konusu** yapılmaması gerekir, zira onlar olmadan insan varlığını sürdüremez. Hattâ bu soruyu ortaya atan filozof da pratik yaşamında bir "dış dünya" **varmış gibi** davranmak zorundadır.

Aynı şey bilim adamı için de geçerli. Belki bilim adamlarının bir bölümü sıradan adam kadar "safdil" (naif) değildir, yani onlara göre de bir **dış dünya** vardır, ama bu dünya algıladığımız dış dünyadan bir hayli farklıdır. Gerçi astronomlar, zoologlar, botanistler gibi daha çok gözlemsel bilim dallarında çalışanlar için dış dünya onu sadece beş duyusuyla tanıyan sıradan adaminkinden pek farklı değildir, ama bir **teorik** fizikçi, hattâ **deneysel** fizikçi için algıladığımız dünyanın gerisinde doğrudan doğruya algılayamadığımız bir başka dünya daha vardır; bu, atomların, atom-altı parçacıkların, çeşitli kuvvetlerin dünyasıdır; bilimin çok önemli bir görevi de bu gözle görülmez dünyanın yapısını meydana çıkarmak, onu akıl gözümüzle "görülebilir" hale getirmektir.

Hatırlayacağınız gibi, atomların varlığından ilk defa Demokritos adındaki filozof söz etmişti. Bunlar gözle göremediğimiz ve hiçbir zaman da göremeyeceğimiz (*teorik*) nesnelerdi. Ondan sonra aynı teoriyi devam ettiren başkaları da çıktı; 19. yüzyıl başlarında John Dalton bu teori yardımıyla birçok kimyasal olayların açıklanabileceğini gösterdi. Atomları algılayamıyorduk, ama bazı bilim adamlarına göre, algıladığımız dünya onlardan oluştuğu için, **asıl gerçeklik** onlardı; Berkeley'in bilinç verileri ise bu gerçek dünyanın görünüşlerinden başka bir şey değildi. Teorik fizikle iş birliği eden deneysel fizik atomların ağırlık ve büyüklüklerini ölçebiliyor, onları yöneten kuvvetler hakkında bilgi üretebiliyordu. Hattâ deneysel fizik tarayıcı tünelleme mikroskobu aracılığıyla atomları "gözle görülebilir" hale getirdi. Bugün yalnız atomlar değil, atom-altı parçacıklar bile --bir anlamda-- "gözlenebilir" duruma gelmiş bulunuyor. Bu nedenle, nasıl sıradan adam için asıl gerçeklik beş duyusu ile algıladığı dünya ise, bir elemanter parçacıklar fizikçisi için gerçek dünya atom-altı

parçacıkların oluşturduğu dünyadır. Bugün artık bir biyolog da (dolayısıyla bir botanist ve zoolog da) en azından moleküller dünyasını tanımak zorunda. Nitekim, artık geliştirilmiş mikroskoplar ve kimyasal analiz yöntemleri ona bu dünyanın derinliklerini açan yardımcı duyu organları gibidir.

Bu aletler yapılmadan önce, hattâ bu aletler duyularımızın gücünü pek fazla artırmadıkları sürece, atomların oluşturduğu gerçek dünyanın derinliklerine nüfuz edilemeyeceği, dolayısıyla varlığın bütün sırlarının çözölemeyeceği düşünölüyordu. Bugün bu düşünce terkedilmiş bulunuyor, dolayısıyla "noumen" ve "fenomen" ayrılığı da ortadan kalkmış durumda. Bu nedenle Berkeley'in ortaya attığı soru da bir "sorun" olmaktan çıkmış sayılabilir. Berkeley'den sonra Hume, bir dış dünyanın varlığından şüphe edebileceğimiz gibi, bir "ben" in varlığından da şüphe edilebileceğini iddia etmiştir, zira ona göre insan dış dünyadan da, iç dünyadan da bazı "impression"lar ("izlenimler") alır, ama her iki durumda da bu "impression"lar dışında, onları algılayan bir "ben" yoktur.* Gerçi dilde 'ben', 'sen' gibi sözcükleri kullanırız; ama ona göre 'ben' bu izlenimlerin toplamını ifade eden bir sözcüktür. Ayrıca bir "ben" izlenimine sahip değilim, dolayısıyla 'ben' sözcüğüne karşılık olan bir "zihin" in varlığından **şüphe** edebilirim.

Hume'un bu şüpheciliği sıradan adama da, bilim adamına da, hattâ filozofların pek çoğuna da "aşırı" görünür. Descartes bile her şeyden şüphe edebileceğimizi, ancak algılayan, düşünen, dolayısıyla "şüphe eden" bir benden şüphe edemeyeceğimizi söylememiş miydi? Gerçi Hume'un bu şüphesini de pek

* 'Ben' yerine 'zihin' ('mind') veya 'bilinç' ('consciousness') sözcüğünü de kullanabiliriz.

ciddiye alan olmamıştır, ama şüphecilik bakımından filozof dediğimiz insanların ne kadar kılı kırk yaran insanlar olduğunu hatırlatmayı gerekli gördüm.

Ben burada "ontolojik" inançlarımızla ilgili bir şüphecilik konusu üzerinde durdum. Oysa Hume epistemolojik inançlarımızı ilgilendiren ve bugün de üzerinde ciddiyetle durmamız gereken bir şüpheyi de gündeme getirmiş. Bilgi üretme iddiasında olan herkesi, bu arada en çok da "bilim adamları"nı ilgilendirmesi gereken bu şüphe **endüksiyon** sorunu ile ilgili. Sağduyusal bilgilerimizin tümü, bilimsel bilgilerimizin de önemli bir çoğunluğu endüktif dediğimiz çıkarımlarımıza dayanıyor. Her gün güneşin doğudan doğup, batıdan battığına tanık olmuşuzdur. Hume'a göre bu, insanda yarın da **bu** olayın tekrarlanacağı inancını doğurur. Bu inanç daha genel (dolayısıyla daha temel) bir varsayıma dayanır:

(1) Belli nedenler hep belli sonuçlar doğurur

Gerçi insan genellikle bu tür bir varsayımın bilincinde değildir, ama yediği ekmeğin açlığını, içtiği suyun susuzluğunu giderdiğini deneye deneye insanoğlu (1) ile dile getirebileceğimiz bir alışkanlık edinmiştir. (1) ile onun özel bir hali olan,

(2) Güneş her gün doğudan doğup batıdan batar

genel önermesi, insanoğlunun yüzyıllar boyunca yapmış olduğu tek tek gözlemlerden bir genelleme sonucu elde ettiği bir önermedir. Hume'un sorduğu soru şu: Belli sayıdaki gözlemlerden onların sınırlarını kat kat aşan bu tür bir genelleme yapmaya hakkımız var mı?

Elbet Hume'un bu sorusu bir bakıma yerinde, çünkü bazı genellemelerin insanı yanılttığını biliyoruz. Ahmet bugüne kadarki davranışlarıyla sizde "güvenilir" bir insan olduğu izlenimini uyandırmış olabilir; şimdiye kadar hiç yalan söylememiştir, hiçbir zaman sözünde durmamazlık etmemiştir ve siz bu ve bunun gibi davranışlarına bakarak,

(3) Ahmet hiç yalan söylemez, hep sözünde durur

gibi bir genelleme yapabilirsiniz, ama bir gün Ahmet'in güveninizi sarsacak bir davranışta bulunmayacağını garanti edebilirsiniz? Hume'a göre, (3) önermesini evetlerken kişi kendini belli bir şüpheden kurtaramaz.

Ancak Hume, insanlarla ilgili olarak duyduğumuz bu şüpheyi (2)nin dile getirdiği türden en düzenli (hiçbir zaman şaşmayan) doğa olaylarına da uygulayabileceğimiz kanısında. Gerekçesi de şu: Burada da **alışkanlık** eseri elde ettiğimiz genel bir önermenin her zaman geçerli olduğunu düşünmek bizi bir gün yanıltabilir. Buna göre, gözlemlerden genelleme yoluyla elde ettiğimiz ve "doğa yasası" diye ayrıcalık tanıdığımız (2) türünden önermeler de **yanlış** çıkabilir, dolayısıyla onlara kesinlikle **inanmamamız** gerekir. Elbet sıradan insanın "Ya yarın güneş doğmazsa?" gibi bir kaygısı yoktur, zira bugüne kadar bunun tersi hiç olmamıştır, dolayısıyla bundan sonra olabileceğinden şüphe etmek gereğini duymaz.

Burada sıradan adam ile **filozof** arasındaki ayrım ortaya çıkıyor. Sıradan adam, belki de alışkanlıklarının tutsağı olduğu için, (2) nin doğruluğundan şüphe etmeyebilir, ama bilim adamının, hele filozofun böyle davranmaya hakkı var mı? Bu soruya bilim adamları da değişik cevaplar verebilirler. Eğer bir bilim

adamı basit bir **bilim işçisi** ise sıradan adam gibi davranabilir. Ancak onlar arasında da Hume kadar titiz olanlar bulunabilir. İşe pratik veya pragmatik açıdan yaklaşan bir bilim adamı hep doğru ön-deyilerde bulunmamıza imkân veren (2) gibi bir doğa yasasının doğruluğundan şüphe etmeye gerek görmeyebilir. Ancak işi daha sıkı tutmaya özen gösteren bilim adamları (2) yi **açıklayan** daha kapsamlı bilimsel teorilere ihtiyaç duyabilirler. Gene de çok zor-beğenir bir filozof bu teorilerin de geçerli olup olmadığını şüphe konusu yapabilir.

Aslında Hume'un sorusundan büsbütün kurtulmak mümkün değil. Sorunun çözümü konusunda ortaya atılan teklifleri burada inceleyecek değilim. Sorunu "çözecek" yerde, "dağıtmaya" yeltenenler bile var. Yalnız bir noktayı saptamakta yarar görüyorum: "Dış dünyanın varlığı", "**Benin** varlığı" sorularında olduğu gibi, endüksiyon sorusunda da bazı temel inanç veya varsayımlarımız, yani bize apaçık görünen, bu nedenle de **şüphe** konusu yapmayı düşünmediğimiz şeyler filozof tarafından masaya yatırılıp didikleniyor. Hume'un sorusuna nasıl cevap vereceğimiz nasıl bir insan olduğumuza bağlı. Eğer hayatını sağduyusu yardımıyla sürdüren sıradan bir insan isek, bu soruyu bir "sorun" bile yapmayız. Eğer sadece olaylar arasında değişmez nedensellik ilişkileri araştıran bir bilim adamı isek, bu tür ilişkiler bulduğumuz zaman sevinir ve bu ilişkilerin her zaman, her yerde devam edeceğine olan inancımıza Hume'un gölge düşürmesine izin vermeyiz. Daha çok teorik bilimlerle uğraşanlar bu konuda biraz daha "temkinli" davranmak gerektiğini, dolayısıyla Hume'un şüphesinin onları acele karar vermekten, böylece yanılmaktan kurtaracağını düşünürler. Ben kendi hesabıma Hume'un ortaya attığı bu "sorun"un **daha güvenilir** bilgiler edinmemize yardım edebileceğine inanıyorum.

B) Felsefe ve İnanç

Bir önceki bölümde bazı filozofların en temel inançlarımızı bile şüphe konusu yaptıklarını gördük. Bunlar sıradan insanın **apaçık gerçekler** gibi gördüğü, dolayısıyla şüphe konusu yapmayı aklından bile geçirmediği, dolayısıyla tartışılmasını **yadır-gadı** inançlar. Felsefe okumaya ilk başlayan öğrenciler bile bu inançların bir şüphe konusu yapılabilmiş olduğuna pek bir anlam veremezler ve filozofların sergilediği bu tür bir şüpheciliği "aşırı", hattâ "gereksiz" bulurlar.

İşin ilginç yönü, filozofların bazen bunun tam tersi bir şekilde davranmaları, yani çoğu insanın şüphe konusu yaptığı bazı inançların "inanmaya değer" olduğunu kanıtlamak için kırk dere-den su getirmeleri. Bunlar arasında bir Tanrının varlığına inanç başta geliyor. Descartes gibi metodik bir şüpheyi her türlü yanılmaya karşı koruyucu bir yöntem olarak herkese salık veren bir filozof bile tutup Tanrıya inanmanın bizi birçok gereksiz şüpheden kurtarabileceğini kanıtlamaya kalkıyor. Filozofların Tanrının varlığını kanıtlamak için başvurdukları gerekçeler, her birinin mizacına ve amacına göre farklı olabiliyor. Bunlar arasında Tanrıyı evrendeki ilk hareketi başlatan varlık olarak gören Aristoteles'in yanında, onu ahlâkın onsuz olunamaz temeli olarak gören Kant gibi bir filozof yer alıyor. İşin daha da ilginç, rahiplerin "iflâh olmaz" bir ateist, yeminli bir din düşmanı gözüyle baktıkları Voltaire, "Tanrı olmasaydı, onu icat etmek gerekirdi!" diyerek akıllı bir adamın tanrısız edemeyeceğini dile getirmiş olması. Sözün kısası, Tanrıya inanmanın gerekliliğine inanan pek çok filozof ve bilim adamı var. Bu arada "ilâhiyatçı" dediğimiz kişiler ayrı bir yer tutuyor, zira, adı üstünde, **ilâhiyatçının** (theologian) baş görevi Tanrıya inancı şüphecilerin saldırılarına karşı korumak! İster filo-

zof, ister ilâhiyatçı, isterse bilim adamı olsun, bir sürü insan Tanrının varlığını kanıtlamak için bin dereden su getiriyor. İşin garibi, Berkeley gibi en temel inançlarımızdan şüphe etmemiz gerektiğini söyleyen bir filozof, sıra Tanrıya gelince, onun baş savunucusu kesiliyor. Ona sorarsanız, gerek dış dünya, gerekse "ben"in varlığına inanç Tanrının zihnimize koyduğu birtakım fikirler. Yalnız bu Tanrı fikrinin nereden çıktığı sorusunu üstâd cevapsız bırakıyor. Filozoflar arasında **ateist** denebilecek nadir insanlardan biri Hume. Doğa yasalarının bile her zaman geçerli olduğundan emin olamayacağımızı söyleyen Hume, elimizde bir Tanrıya inanmamız için hiçbir akla-yakın gerekçe olmadığı kanısında. Empirizmi son kertesine kadar götüren Hume'un gözünde Tanrıya inanç halkın kolaylıkla kapıldığı boş inançlardan biriydi, dolayısıyla durup onun var olduğunu kanıtlamaya kalkmak akli başında insanlara yakıştıramadığı bir davranıştı.

Burada vurgulanması gereken ilginç bir nokta, çok-tanrılı dinlerde kimsenin çıkıp da **tanrıların** var olduğunu kanıtlamaya kalkmamış olması. Hattâ Anaxagoras cahil halkın tanrılara inancısıyla alay ettiği zaman da, bu inancın sağlam olduğunu kanıtlamaya kalkan olmamış, sadece Yunan dininin koruyucuları onu "dinsizlik" ile suçlayıp Atina'dan kaçmasına yol açmışlar. Aynı şey Sokrates için de geçerli; yalnız Sokrates mevcut tanrıları yadsıdığı için değil, "yeni tanrılar getirdiği" ve böylece gençliğin ahlâkını bozduğu için suçlanıp ölüme mahkûm edilmiş. Hristiyanlıkta ise bunun tam tersi bir durumla karşılaşyoruz. Gerçi işin başlarında, Tertullianus ve Lactantius gibi, tanrıya inancının salt **iman** işi olduğunu savunanlar var, ama ortaya bazı şüpheciler çıkınca Hristiyanlığı savunmak ihtiyacı duyuluyor ve bu arada Aziz Augustinus gibi iman ile aklın uzlaştırılabileceğini, dolayısıyla tanrının varlığının akılla kanıtlanabileceğini iddia e-

den filozoflar çıkıyor ortaya.* Ancak akıl ile imanı uzlaştırmaya kalkmanın boşuna ve gereksiz bir iş olduğunu iddia edenler de var.

İ.S. 2. yüzyılda yaşamış olan Tertullianus o ünlü "**Credo, quia absurdum est**" (İnanıyorum, zira saçmadır) sözü ile bütün dinî inançların akıl-dışı (irrasyonel) olduğunu, her türlü bilginin kaynağı olan akılla, insanlığı günâhtan kurtarmak için oğlu İsa'nın bedeninde tenleşen ve çarmıha gerilip öldürüldükten sonra göğe çıkan bir Tanrıya inanmanın mümkün olmadığını vurgulamıştır. **İmanın** (tanrıya inanmanın) akla rağmen ve akla karşı gerçekleşebileceğini öne süren ilâhiyatçılara **imancı** (fideist), onların ilâhiyatına da **olumsuz ilâhiyat** (negative theology) deniyor. Buna göre, Tanrıyı akılla kanıtlamaya kalkmak bir zül, hattâ temeldeki bir şüphecilik belirtisidir, zira "inanma" fiilini gerçekleştirebilen bir insanın bu tür aklî bir kanıt ihtiyacı yoktur. "Ne mutlu onlara ki, büyük bir saf-yüreklilikle İncil'in Tanrısına inanırlar!"

Ne varki, sıradan adam Tanrıya saf yüreklilikle inansa bile, onu bu inancından saptırmak isteyecekler bulunabilir. Bunlar da çoğunlukla "şüpheci" yaradılıştaki olan filozoflardır. Bu gibilerin şüpheleriyle sıradan adamı baştan çıkarmak isteme girişimlerine karşı dinî inançları koruma görevi ilâhiyatçılara düşecektir.

* Aslında **teoloji** (tanrı-bilgisi) adı verilen düşünsel uğraşın doğmasına daha önce (ama özellikle İ.S. 3. yüzyılda) Atanasius ile Arminius arasındaki tartışma yol açmış sayılabilir, zira bu din adamları Hristiyan öğretisinin birbiriyle bağdaşmaz gibi görünen iki değişik yorumunu yapmışlar, bunun üzerine imparator Konstantinus İ.S. 325'de Kilise büyüklerini, bu sorunu çözmek üzere İznik'te toplantıya çağırmişti. Bu dinî toplantıda Atanasius'un yorumu Kilisenin yasal görüşü olarak benimsenecektir. Böylece "ortodoks" görüş ve "sapkın" (heretical) görüş ayrımı yapılıyor ve bundan böyle sapkın olduğu saptanan görüşlerin sahipleri kovuşturuluyor. Sapkın görüşlüler "fikir suçu" (veya "inanç suçu") işlemiş sayılıyorlar.

Böyle davranmalarında kendi kendilerini iknâ etmek, yani Tanrı konusunda başlarına üşüşen şüpheleri dağıtarak imanlarını güçlendirmek istemelerinin de büyük payı olabilir. İlâhiyatçı filozof böylece kendi kafasındaki ikincilliği ortadan kaldırıp düşünsel bir huzura kavuşmayı amaçlıyor olabilir. Her hal ve kârda, burada en çok **şüpheye açık** olan bir konuda, şüphe edilmemesi gerektiğini, şüpheye yer olmadığını belgelemek gibi bir çaba ile karşı karşıya olduğumuz söylenebilir.

Dediğim gibi, bir Tanrının varlığına inanç insanın kafasına genellikle başkaları tarafından sokulur. Nitekim bir insana hiçbir zaman Tanrıdan veya tanrılardan söz etmezseniz, onun Tanrı fikrine kendiliğinden varması ihtimali yok denecek kadar azdır. Bu da gösteriyor ki, bu fikri bize çevremizde gözlediğimiz nesne ve olaylar ilham etmiyor. Aynı şekilde, ölümsüzlük fikrini gözlemlerimizden edinmemiz, hele cennet ve cehennem fikrine bu yoldan ulaşmamız ihtimal dışı. Bu fikirlerin insanların kafasında **ilkin** nasıl yer ettiğini belki hiçbir zaman bilemeyeceğiz. Bu konuda ancak bazı tahminlerde bulunabiliriz. Ancak bu fikirler bir defa insanın kafasına girdikten sonra, onların bir daha çıkmasını sağlamak için neden bunca çaba harcadığını kolayca tahmin edebiliriz: Alışkanlık ve çıkarıcılık. Sıradan adam bir defa alışmış olduğu fikirleri bir daha söküp atmak istemez, zira bu belli bir araştırma ve soruşturma yapmayı, dolayısıyla zaman ve çaba harcamayı gerektirir. Ancak toplumda alışılmış zevk, fikir ve davranışların devamından yarar uman insanlar vardır, bunların da başında **din adamları** gelir. Onlara göre temel dinî inançların devamı hem kişinin iç-huzuru için gereklidir, hem toplumun dirlik ve düzenliği için.

Daha önce de parmak bastığım bu nokta üzerinde bir defa daha durmak isteyişimin nedeni, **ilâhiyatın** "bilgi üretme" ye yönelik bir düşünsel uğraş **olmadığını**, bu nedenle ne felsefeye, ne de bilime benzemediğini vurgulamaktır. Bilgi yeterince belgelenmiş doğru inançlardan oluşur. Oysa teolojide hiçbir gözlemin ilham etmediği inançlar söz konusu olduğu için, bunları sonunda gözlemlere dayanarak belgelemek de mümkün değil. Dolayısıyla burada belgelemenin hep mantıksal bazı çıkarımlara, en çok da benzetme (analoji)lere dayanacağı apaçık. Herhangi bilimsel bir iddiayı herkes denetleyebilir, yani doğru olup olmadığını kendisi saptayabilir, ama teolojik argümanlar için bu mümkün değildir. Nitekim, bu argümanlar dinî mizaçlı kişileri ikna etse bile, bu mizaçta olmayanları hiç de tatmin etmeyebilir. Okullarımızda çocuklara ha bire din dersi veriliyor, ama onlara bir Tanrı'nın varlığına neden ötürü inanmamız gerektiği öğretilmiyor. Oysa Batı'da Tanrı'ya inanmanın boşuna olmadığını, hattâ akli bir ihtiyaçtan doğduğunu göstermeye çalışan yüzlerce ilâhiyatçı-filozof yetiştirmiş, ve bunlar **iman**'ın **akla** aykırı olmadığını kanıtlamak için binlerce kitap yazmışlar. Ben bütün bu gayretlerin sonuçta boşa gittiğini, zira hiçbir rasyonel argümanın Tanrı'nın varlığını kanıtlamaya yetmediğini göstermeye çalışacağım. Ama bu tür temellendirme denemelerinden bile öğrenebileceğimiz çok şey var. Herhangi bir girişim her zaman başarıyla sonuçlanmayabilir, ancak bu türlü başarısız denemelerden bile insanoğlu ders alabilir, onların neden başarısız olduğunu araştırıp öğrenerek, bir daha o tür denemelere girişmez. Nitekim, bugün artık kimse Tanrı'nın varlığını kanıtlamaya kalkmıyor.

Varlığı kanıtlanmaya çalışılan Tanrı herhalde sıradan adamın kutsal kitaplar aracılığıyla tanıdığı Tanrı'dan bir hayli farklı olsa gerek. Sıradan adamın Tanrı'sı bir çeşit "süper-baba" olup insan-

ların davranışlarını sürekli gözetleyip "iyi" veya "kötü" diye değerlendiren, güç durumunda kendisinden yardım, kötü bir davranış ardından af dilenen, insan gibi öfkelenen, sevinen, üzülen, bazen mükâfat, bazen ceza veren, her zaman korkulması gereken, bazen şefkatine sığınılan süper bir baba. Kutsal Kitapta Tanrı'nın insanı "kendine benzer" yarattığı yazılı değil mi?

Biraz felsefe yalamış, dolayısıyla herhangi bir gerekçe olmadan hiçbir şeye inanmama alışkanlığı edinmiş olan ilâhiyatçılar ise Tanrı'ya biraz daha değişik bir gözle bakarlar, daha doğrusu onun daha başka niteliklerini vurgularlar. Nitekim, onların gözünde Tanrı her şeye gücü yeten (omnipotent), her şeyi bilen (omniscient), her şeyi yaratmış olan, ama kendisi yaratılmamış olup ezelden beri var olan, ebediyete kadar var olacak olan, her bakımdan "mükemmel" bir varlıktır. Bu açıdan o hiçbir başka varlığa benzemez, hiçbir varlıkla karşılaştırılamaz. Her şeyi o yönetir, dolayısıyla esasta her şeyden sorumlu odur. (İlâhiyatçılar onun bu niteliklerini var olması için bir gerekçe olarak da göstereceklerdir.) İnsanlar arasında da türdeşlerinden daha güçlü, daha bilgili, daha yaratıcı olanlar vardır, ama hiçbirisi bu konularda Tanrı ile aşık atamaz. O halde bu var olduğu ancak **akılla** bilinebilen bir varlıktır.

Elbet burada karşımıza hemen şu soru çıkıyor: O halde neden her akıllı insan kendiliğinden bu tür bir Tanrı düşüncesine varmıyor da, onun varlığından ancak kutsal kitapların, dolayısıyla din adamlarının yazdıkları veya söyledikleri ile haberdar oluyor?

İlâhiyatçılara göre, her akıl sahibi insanın bir Tanrının var olduğunu anlayacak kadar aklının çalıştığını söyleyemeyiz, dolayısıyla onun aklını bu yolda çalıştırmasına yardım edecek insanlara ihtiyacı var; işte ilâhiyatçıların da baş görevi bu konuda

ona kılavuzluk etmektir. Nasıl bebelerin yürümesini öğrenebilmeleri için ilkin ellerinden tutup yürütmeye çalışmak gerekiyorsa, aynı şekilde, henüz bu konuda akıllarını çalıştırmayı öğrenememiş kişilere neden ötürü bir Tanrının varlığına inanmak zorunda olduklarını öğretmek gerekir.

O halde Tanrıya inanmamız için elimizde ne gibi akla uygun (rasyonel) gerekçeler olabilir?

İlâhiyatçılar bu konuda bir sürü gerekçe öne sürmüşler, yalnız bizim bunlardan her birini incelememiz ne mümkün, ne de gerekli. Bu nedenle ben bunlardan en çok başvurulana, en önemli bulduğuma birkaçına değineceğim. İnsanoğlunun daha çok kendi inançlarını pekiştirmek, daha doğrusu, dindar çevrelerde bir "şeytan dürtüsü" sayılan şüphecilikten kurtulmak için ürettiğine inandığım bu gerekçelerin de insan zekâsının pırıltılarını taşıdığı şüphe götürmez. Bilimde **kolay inanmama** ana tavidir, zira insanoğlunun burada en çok korktuğu şey aldanmak, yani yanlış bir inanca kapılmaktır. Bu, insanı doğruluğundan iyice emin olmadığı bir fikre **inanmamaya** zorluyor. Aynı tavır bir bakıma ilâhiyat için de geçerli, zira burada da Tanrının varlığına inanmak için insanın elinde akla-yakın, hiç değilse iknâ edici kanıtlar bulunması şart koşuluyor. Bu yaklaşım nedeniyle ilâhiyatçıları da filozof kategorisine sokuyoruz.

Bütün bu gerekçeler inanmakta tereddüt edenleri veya düpedüz inançsızları imana getirmek umut ve amacıyla ileri sürülmüş olduğu için, gerekçelerin kısa bir açıklamasından sonra, onların neden doyurucu olmadığını göstermeye çalışacağım. Benim burada öne süreceğim itirazlar çeşitli filozoflar tarafından daha önce de dile getirilmiştir.

1. Ontolojik Gerekçe: İlk defa Aziz Anselm tarafından öne sürülen bu gerekçeye göre Tanrı, tanımı gereği, "en mükemmel varlık"tır. Oysa "var olma" niteliği de "en mükemmel" varlığın onsuz olunamaz bir niteliğidir, dolayısıyla Tanrının var olması gerekir. İlk bakışta bu gerekçe, şapkasının içinden bir tavşan çıkarıveren gözboyacının marifeti kadar şaşırtıcı. Nitekim, Kant'ın da belirttiği gibi, ben her bakımdan mükemmel bir varlık tasavvur edebilirim, ama benim böyle bir varlığı düşünebilmem, onun var olmasını gerektirmez. (Onun deyimiyle, "var oluş bir yüklem değildir".) Bir tanımdan, tanımlanan şeyin varlığı türetilemez. Ben üç başlı, elli metre boyunda bir Herkül de düşünebilirim, ancak bu hayâl-gücünün ürettiği yaratığın var olduğunu ayrıca kanıtlayamadıkça, onun var olduğunu iddia edemem. Ontolojik gerekçe sadece **görünürde** bir gerekçe olup, ancak zaten "en mükemmel" bir varlığın gerçekten de var olduğuna inananları tatmin edebilir. Her halde, burada da "mantıksal" bir gözboyacılık karşısında olduğumuz bence apaçık. Kaldı ki, birçok felsefe ders kitabında sayfalar boyunca tartışılan bu gerekçenin sıradan bir dindarı uzaktan yakından ilgilendirmeyeceğini kolayca tahmin edebilirsiniz.

2. Mistik Gerekçe: Burada yukarıda anılanın tam tersi bir gerekçeyle karşı karşıyayız. Ontolojik gerekçede Tanrının var olduğu mantıksal bir el çabukluğu ile kanıtlanmaya çalışılırken, burada onun var oluşu mistik bir yaşantıya dayatılmaya çalışılıyor. Genellikle bir şeyin varlığını bize haber veren duyularımızdır. Eğer "kedi" dediğimiz bir hayvanı gözlerimle görür, ellerimle dokunursam, onun gerçekten de var olduğuna inanırım. Bu hayvan kucağıma çıkıp mırıltılar çıkarmaya başlayınca bu inancım daha da güçlenir; hele onu okşarken elimi tırmalarsa varlığı şüphe götürmez bir hal alır. Sözün kısası, herhangi bir nesnenin

varlığından haberdar olmanın en kestirme ve en güvenilir yolu onu algılamaktır. İşte bazı insanlar Tanrının varlığını da böyle algıladıklarını, onunla doğrudan doğruya temasa geçtiklerini, bütün varlıklarıyla onun yakınlığını duyduklarını iddia ediyorlar. Buna "mistik yaşantı" deniyor.

Elbet bunu bizzat yaşamayan bir kimse bunun nasıl bir ruh hali olduğunu anlayamaz. Büyük bir coşku, bir kendinden geçme, mânevî bir sarhoşluk diye tasvir edebileceğimiz bu hali yaşayanlar Tanrı ile bir olduklarını söylüyor ve Tanrıya inanmak için bundan daha elle tutulur bir gerekçe olamayacağını iddia ediyorlar.

Ne yazık ki, bu tür bir gerekçenin başkalarını Tanrının varlığına inandırmak bakımından işe yaramayacağı apaçık. Kaldı ki, hemen akla şu itiraz geliyor: Bu tür bir yaşantının bir sanrı (hallucination) olmadığı ne mâlum? Öyle ya, kişi Tanrı düşüncesiyle fazla meşgul olduğu için, herhangi bir derin ruh halini Tanrı ile birleşme sanabilir. Bu yaşantının ayrıntılarıyla anlatılması başkalarını da aynı hali yaşamaya sürükleyebilir, bunun Tanrının kendi varlığını doğrudan doğruya insanlara ayân-beyan ettiğini söyleyebilir miyiz? Kişinin kendi kendini aldatmadığından hiçbir zaman emin olamayacağımıza göre, bu gerekçeyi de ciddiye almamız mümkün değil.

3. Mucizeler: İnsanları bir Tanrının var olduğuna inandırmak için en sık başvurulmuş gerekçeler arasında mucizeleri sayabiliriz. Hemen bütün kutsal kitaplarda Tanrının bazen doğrudan doğruya yaptığı, bazen peygamberlerine yaptırdığı binbir "mucize"den söz edilir. Bunlar "olağanüstü", normal olarak rastlanmayan, bilinen doğa yasalarına ters düşen, hattâ düpedüz bu yasaları çiğneyen olaylardır: Musa'nın adamlarıyla birlikte geçmesi

için Kızıl Denizin ikiye ayrılması, İsrailîliler bir başka ulus ile savaşırken Güneşin gökte uzun süre aynı noktada durması, İsa'nın suyu şaraba dönüştürmesi, bir körü iyileştirmesi, Lazarus adındaki ölüyü diriltmesi gibi... Bunlar "doğal" olarak meydana gelmesi imkânsız olaylardır, dolayısıyla bunlar ancak Tanrının isteği üzerine meydana gelmiş olabilirler.

Sıradan insanın bu tür mucizelere **inandığını** ve onları Tanrının varlığına yorduğunu biliyoruz. Ancak sıradan insan gözbo-yacıların numaralarını da çoğu zaman onlarda "olağanüstü" güçlerin varlığına yorar. Bu nedenle kutsal kitaplarda anlatılan **mucizelerin gerçekten** de olduğuna inanmamız için bunları anlatanların sözlerine **güvenmemiz** gerekecektir. Oysa bunları anlatanlar sözlerine güvenilir (yalan söylemeyen) insanlar olsa bile, onların **yanılmadıklarını** garanti edemeyiz. Kaldı ki, kutsal kitapları yazan, dolayısıyla bu mucizeleri anlatanlar genellikle peygamberleri doğrudan tanımamış insanlar olup, onlar da bu hikâyeleri başkalarından duymuşlardır. Onların doğruyu söyledikleri ne mâlum? Bu hikâyeleri peygamberlere onlar yakıştırmış olamazlar mı? Hem ne diye Tanrı bir yandan doğa yasaları koysun, öte yandan --canı isteyince-- onları çiğnesin? "En mükemmel varlık" diye bilinen Tanrıyı "kapisli", "keyfine göre" karar değiştiren bir varlık olarak görmeye hakkımız var mı? Tanrının "kudretinin" sonsuz olduğunu belgeleyen mucizeler onun "bilge"liğine leke sürmüyor mu?

Sağduyumuzla aklımıza ters düşen mucizelere inanabilmemiz için bu yeteneklerimizi rafa kaldırmamız gerekiyor. İşte burada "akıl" ile "iman"ın çatışmasına tanık oluyoruz. Ayakta kalabilmemiz için sağduyumuzla aklımıza güvenmemiz gerekiyor; oysa aklımız bize mucizelere **inanmamamızı** emrediyor. Bu iki-

lemi nasıl çözeceğiz? Sıradan adam için böyle bir ikilem yoktur, zira o hem bir yandan akli ile yaşamını sürdürmeye çalışır, hem de --gözboyacılar olduğu gibi-- mucizelere "inanır". Ona göre "Tanrı her şeye kâdirdir", dolayısıyla "Onun hikmetinden sual olunmaz". İnanma söz konusu olduğunda çoğu sıradan adam sağduyusunu da, aklını da mantığını da rafa kaldırmaya hazır-
dır. İlâhiyatçılar arasında aklın "iman"a karşı olduğunu vurgula-
yanlar da en çok halkın bu saflığını sömürmek isterler. Onlara göre, insan, aklının dürtülerine rağmen Tanrının varlığına inan-
malıdır. Ancak ilâhiyatçılar arasında böyle düşünmeyenler, do-
layısıyla "iman" ile "aklı" uzlaştırmaya çalışanlar çoğunluğu
oluşturuyor. Bunların daha çok "filozof" mizaçlı ilâhiyatçılar ara-
sından çıktığını söyleyebiliriz. Bu gibilerine göre insan **bilerek**
inanmalıdır.

4. Kozmolojik Gerekçe: İnsanlar genellikle her şeyin bir ne-
deni olduğunu varsayarlar. A'nın nedeni B olsun; genel varsayı-
mımıza göre B'nin de C gibi bir nedeni, C'nin de D gibi ... bir ne-
deni olacaktır. Bu nedenler zinciri sonunda bir ilk nedene daya-
nacaktır; işte bu ilk neden Tanrıdır.

Daha çok filozoflarla bilim adamları evrenin nasıl oluştuğunu
(veya nereden geldiğini) merak etmişler ve çeşitli biçimlerde bu
meraklarını gidermeye çalışmışlardır. En son kozmolojik teoriye
göre başlangıçta bütün madde ve enerji bir noktada yoğunlaşmış
bulunuyordu, ancak bu yoğunluk o derece arttı ki, sonunda büyük
bir patlama ile sonradan evreni oluşturan maddi parçacıklar olu-
şup büyük bir hızla her doğrultuda etrafa saçıldılar, derken galak-
siler, yıldızlar, gezegenler meydana gelmeye başladı. Yalnız, tek-
rar başa dönüp Büyük Patlamadan önceki sonsuz yoğunluktaki
madde-enerji karışımının da nereden geldiğini sorabiliriz.

İşte bilim adamının daha geriye gidemediği bu noktada ilâhiyatçı işe karışıp bu ilk nedenin Tanrı olduğunu öne sürüyor. Kut-sal kitaplarda evrenin Tanrı tarafından yoktan yaratıldığı yazılıdır. Sıradan dindar da bunun böyle olduğuna inanır. Yunan düşünürlerine göre ise evren yaratılmamıştır, ezelden beri vardır, dolayısıyla onu yaratan bir Tanrıya inanmamız için rasyonel bir neden yoktur. Aslında işe Tanrıyı karıştırmakla hiçbir şeyi açıklamış olmuyoruz, daha çok zihnimizi soru sormaya devam etme külfetinden kurtarmış oluyoruz. Zaten "yok"tan yaratılmanın nasıl bir şey olduğunu anlamamıza imkân yok, zira bütün gözlem ve deneylerimiz bize her şeyin var olan başka bir şeyden oluştuğunu gösteriyor. Kaldı ki, eğer şüpheli bir yaradılıştaki isek, soru sormaya devam eder ve "Peki, Tanrı nasıl oluştu?" diyebiliriz. Zaten her şeyin bir nedeni varsa, Tanrının da bir nedeni olmak gerekmez mi? Tanrıyı "her şeyi yaratan, ancak kendisi yaratılmamış bir varlık" diye tanımlayarak da işin içinden çıkamayız, zira bu defa da "Bu tanıma uygun bir Tanrının var olduğu ne mâlum?" sorusunu sormaktan hiçbir kuvvet bizi alıkoyamaz.

5. İlk Hareket Teorisi : Görüldüğü gibi, bir insanın hangi aşamada soru sormaktan vazgeçeceği kişisel bir zevk sofunu. Hristiyan ilâhiyatçılar ancak her şeyin ilk nedeni olan bir Tanrı hipotezini kabul ederek soru sormaktan vazgeçebileceğimizi, daha doğrusu vazgeçmeye hakkımız olduğunu düşünmüşler, ama bu onların "hüsnü kuruntusu", zira insan ilgilerine göre, nedensellik zincirinin herhangi bir noktasında soru sormaya devam etmekten vazgeçebilir. Eğer sadece durup dururken balkon kapısının **neden** açıldığını merak ediyorsam, bunun mümkün olan nedenlerinden hangisinin söz konusu olduğunu araştırırım. Eğer kapıyı bir insan veya hayvan (örneğin evin kedisi) arkadan itelememişse, açılmasının genellikle o sırada çıkan rüzgârdan

kaynaklanmış olabileceğini düşünürüm ve bu düşünce merakımı gidermeye yetebilir. Ancak biraz daha ileri (daha doğrusu geri) giderek rüzgârın çıkmasına nelerin neden olduğunu sorabilirim ve bu merakımı giderebilmek için rüzgârın çıkmasına neden olan hava şartlarını incelemem gerekebilir. Eğer bir meteoroloji uzmanı isem araştırmalarımı daha da derinleştirmem gerekebilir. Ancak en genel doğa yasalarını elde ettiğim zaman da, bu yasaların neden geçerli olduklarını sormak zorunda değilim. Sorsam bile, bu yasaları Tanrının koymuş olduğu sonucuna varmam gerekmez, zira evrenin baştan beri bu yasalarla birlikte var olduğunu düşünebilirim.

Bu son söylediklerim genellikle bilim adamlarının tutumunu yansıtıyor. Laplace Napoléon'a ne demişti: "Benim bu tür bir hipoteze (Tanrının varlığı hipotezine) ihtiyacım yok, yüce efendim!"

Bütün tek-tanrıci dinlerde her şeyi (evreni) Tanrının yarattığı yazılıdır. Buna karşılık, Yunan filozofları bir "yaratıcı tanrı"ya ihtiyaç duymamışlar. Platon'a göre Tanrı (o buna Demiurgos diyor) evreni sadece yönetir, yaratmaz. Aristoteles de her hareketi başlatan --ilk hareket ettirici-- anlamında bir Tanrıyı gerekli görmüş nedense. Aslında "ilk neden" ile "ilk hareket ettirici" arasında pek bir fark yok, dolayısıyla bir ilk hareket ettiriciye inanmamız için de rasyonel bir neden yok, ama ilâhiyatçılar bu tür gerekçelere dayanarak, her bilim adamının bir tanrıya inanmak zorunda olduğunu belgelemeye çalışıyorlar. "Büyük Patlama" teorisinin bile bir tanrının varlığını zorunlu kıldığını kanıtlamaya kalkışmadılar mı?

Bütün bunlar kanımca yarı dindarları iknâ etmek için uydurulmuş gerekçeler. Eğer bu gerekçeler geçerli olsaydı, ilâhiyatçılar gibi bilim adamlarının da onları ortaya atıp savunması gerek-

mez miydi? Oysa durum hiç de öyle değil. Gerçi bilim adamları arasında da dindar olanlar var, ama bu insanlardan hemen hiç-biri Tanrıya olan inançlarını bu tür gerekçelere dayandırmaya kalkmıyor. Örneğin, Newton çok saf ve samimî bir dindar olmasına rağmen, bu tür gerekçelere iltifat etmemiştir. Nitekim, evrensel çekim yasasını bulduktan sonra, bu çekim kuvvetinin nasıl bir şey olduğunu bilmediğini itiraf etmiş, bu konuda hipotezler uydurmak istemediğini (**hypotheses non fingo**) söylemiş, eline iyi bir fırsat geçmiş olduğu halde, bunun "tanrısal" bir güç olduğu gibi lâflar etmemiştir.

6. Teleolojik Gerekçe: Yunanca 'telos' erek (gaye) demek. Evrenin rastlantı ürünü olduğunu ve evrendeki bütün olayların doğa yasalarına göre, kendiliğinden olup bittiğini kabul etmek biraz düşünen insana zor gelir. Bu nedenle insan en azından bu yasaları koyan bir gücün var olduğuna inanma eğilimindedir. İşte bu "düzen"i yaratan gizli güç Tanrıdır; onun evreni "yaratmış" olduğunu kabul etmesek bile, koyduğu yasalarla ona bir "düzen" verdiğini düşünebiliriz. Dünyada rastladığımız bazı olaylar (anî bastıran bir fırtına, deprem, vbg.) bizde dünyanın kaotik bir yapıda olduğu izlenimini uyandırsalar bile, bunlar istisnâî olaylardır ve gelip geçtikten sonra her şey "normal" gidişine döner. Kaldı ki, bu tür istisnâî olaylar devam ederken de temeldeki düzen bozulmaz. Sular gene yükseklerden alçaklara doğru akmaya, Güneş, yıldızlar ve gezegenler hiçbir şey olmamış gibi gökteki hareketlerine devam ederler, eskisi gibi karnımız acıkır, vbg.. Kurulmuş bir saatmiş gibi, evren saatinin düzenli tik-taklarını duymaya devam ederiz. Bu düzen canlılar dünyasında daha da belirgindir. Her canlının doğuşu, büyüüşü, ölüşü belli bir zaman sırasına göre olur. Hele canlıların yapısını incelediğimizde, organlar arasında inanılmaz bir düzen, bir ahenk göze çarpar. Or-

ganizma, bütün parçaları birbiriyle hiç şaşmaz bir uyum içinde işleyen, son derece karmaşık bir saat gibidir. Bu saat bazen bozulur (hastalık, vs.) gibi olur, ama sanki gizli bir güçten emir almış gibi, kendi kendini tamir etmeye başlar. Bu örnekleri alabilirdiğinçe çoğaltabilirsiniz.

Bütün bunların "kendi kendine" olduğunu düşünmek, Darwin'e gelinceye kadar, yalnız ilâhiyatçılara değil, birçok bilim adamına çok zor geliyordu. Doğanın işleyişi, hele canlıların yapısı bütün bunların insaninkinden de üstün bir zekânın eseri olduğu izlenimini uyandırıyor. Tevrat'ın yaratılış masalını çocukça bulan filozof ve bilim adamları bile her şeye düzen veren, onu belli bir amaca yönelten bir zekânın varlığını yadsıyamıyorlardı. Bir saat, zamanı göstermek amacıyla insan zekâsının ortaya koyduğu bir gereçtir; aynı şekilde göz de canlının görmesini sağlamak için tanrısal zekânın ürettiği, saatten bin defa daha karmaşık bir organdır ve bu derece dakik ve duyarlı, bu derece "mükemmel" bir organı ancak insan-üstü bir zekâ üretebilir.

18. yüzyıl genellikle "Akıl Çağı" diye anılır. **Aydınlanma** sloganı da bu yüzyılda ortaya çıkmıştır. Yalnız bu çağın filozoflarıyla bilim adamlarının dini yadsıdıklarını düşünmek yanlıştır. Bunlar kutsal kitapların dile getirdiği "halk dini" yerine bir tür "akıl dini" diyebileceğimiz bir din anlayışını getirmişlerdir. Buna "theism" veya "deism" ("tanrıcilik") deniyor. Halk dini çocuksu birtakım inançlara dayanıyordu; akıl dini ise gözlemlerimize, dolayısıyla "bilgi"ye dayanacaktır. Nitekim, bu akıl dinini savunanların başında botanistlerle zoologlar geliyor. Bunlar "doğanın harikaları"nı öve öve bitiremeyen binlerce cilt kitap yazıyorlar. Onlara göre, neredeyse bütün canlılar Tanrının zekâsını övmek için yaratılmışlar. Nereye baksalar Tanrısal zekânın izlerini görüyorlar.

Bazı canlıların düşmanlarından gizlenmek için geliştirdikleri kamuflaj teknikleri kadar, onlardan kaçmak için sergiledikleri kurnazlık ve akrobatik yetenekler de onlara ancak çok zeki bir Tanrı tarafından bağışlanmış olabilir.* Hele canlıların çeşitli organları arasındaki harika uyum, ayakta kalabilmek için sergiledikleri inanılmaz ustalık, hastalandıkları veya yaralandıkları zaman tekrar iyileşmek için geliştirdikleri yöntemler ancak üstün bir zekânın varlığıyla açıklanabilirdi.

Burada şöyle bir **çıkarım** söz konusu olsa gerek:

(i) Her alet belli bir amaca hizmet için zeki bir yaratık olan insan tarafından üretilir

(ii) Oysa doğada rastladığımız insan yapısı olmayan bazı nesneler, organizmalar, belli bir amaca hizmet ediyorlar

(iii) O halde bunların da zeki bir varlık tarafından yaratılmış olması gerekir

Çıkarımın temelinde aletlerle organizmalar arasında yapılan bir benzetme yatıyor olsa gerek. Dürbün insan tarafından cisimleri yaklaştırmak, dolayısıyla daha büyük göstermek amacıyla üretilmiş bir alettir. Göz de görmeyi sağlayan bir alettir. Dolayısıyla dürbün gibi gözün de belli bir amaçla birisi tarafından düşünülmüş olması gerekir.

Daha çok biraz olsun bilimle ilgilenmiş dindar kişilerin dile getirdiği ve gene daha çok aydınları bir Tanrının varlığına inandırmayı amaçlayan bu argümanın ilk bakışta çekici olduğu şüp-

* Voltaire'in insan burnunun Tanrı tarafından gözlüklere desteklik etmek üzere yaratılmış olduğunu söylemesi bu argümanı alaya alma amacına yönelik olabilir, ancak öne sürülen örneklerin ezici çoğunluğu biraz akılı başında olan insanları gülümsetecek türdendi.

he götürmez. 18. yüzyılda insanlar bağıışıklık sistemi hakkında bir şey bilmiyorlardı; eğer bilselerdi, bu sistemi ancak hastalanan canlıları iyileştirmeye kararlı, üstün bir zekânın düşünebileceğini öne sürerler ve sadece bu sistemin varlığının bir Tanrıya inanmamız için yeterli bir gerekçe olduğunu kanıtlamaya çalışırlardı.

Darwin'in "Evrım Teorisi" bu argümanı yerle bir eden en güçlü silâh olmuştur. Aslında dindar yaradılışlı bir insan olan, hattâ rahip olmak için Cambridge Üniversitesinde ilâhiyat okuyan Darwin'i dinî inançlarından vazgeçiren en güçlü argüman bütün organizmaları, bu arada en mükemmel yaratık diye bilinen insanı yaratmış olan çok zeki bir Tanrının, dünyada bu derece acımasız bir yaşam savaşına göz yumamayacağı düşüncesi olmuş. Başka bir deyişle, Darwin insanî ve ahlâkî kaygılarından ötürü Tanrıya olan inancını yitirmişti, zira ona göre bir Tanrı her şeyden önce "iyi" olmak zorundaydı, oysa canlılar dünyasına acımasız bir yaşam savaşı egemendi.

İşin ilginç yanı, bu savaşın Darwin'in eline sonradan neden Tanrıya **inanılmaması** gerektiği konusunda **bilimsel** gerekçeler vermesidir. "Evrım Teorisi"ne göre, canlılar dünyasında olup biten her şeyi --Tanrıyı hiç işe karıştırmadan-- doğa yasalarıyla açıklamak mümkündür. Nitekim, daha önce de belirtmeye çalıştığım gibi, bu dünyada her şey **doğal ayıklanma** sürecine göre olur biter. Her canlı yaşamını sürdürmek için bazen binlerce yavru üretir, bunlardan çevre şartlarına uyabilenler ayakta kalır, uyamayanlar elenir. Bütün bunlar gözlerimizin önünde olup biten olaylardır. Bu anlamda "evrimleşme" tümüyle **doğal** bir süreçtir. Yapay ayıklanmada hangi bireylerin yaşamaya devam edeceğine biz karar veririz, yani yaşamasını istediğimiz bireyleri

biz seçeriz. Bizim işe karışmadığımız durumlarda seçim "raşlantı"ya kalmıştır, ama gene de canlının çevre şartlarına uyum sağlaması esastır. Ona dışarıdan müdahale edecek, olayları önceden planlayan bir güce ihtiyaç yoktur. Zürafanın boynu uzamışsa, bu doğuştan uzun boyunlu zürafa yavrularının doğa şartlarına daha iyi uyum sağlayıp ayakta kalmış olmasındandır. Bunun aksini düşünmek hem sağduyuya aykırıdır, hem de kişiyi sorularına devam etmekten alıkoyamaz. Nitekim, her şeyi önceden belli bir plâna göre düzenleyen bir Tanrıya mı inanıyorsunuz, eğer biraz daha meraklı biriyse, "Bu üstün zekâlı plâncı Tanrı nasıl meydana geldi?" diye sormaya devam edebilirsiniz.

Bütün bu söylediklerimden şöyle bir sonuç çıktığını sanıyorum: İlâhiyatçıların yapmak istedikleri ilk bakışta **şüpheli** yapıldığına olan insanları bir Tanrının var olduğuna inanmaya iknâ etmek. Ancak her insan akıl sahibi olduğu, dolayısıyla en kutsal inançları bile zaman zaman sorgulayabildiği, ama çoğu zaman bundan rahatsızlık, hattâ huzursuzluk duyduğu için, kendi iç-huzurunu da yeniden kurmak umuduyla bu tür görünüşte rasyonel argümanlara başvurabilir. "Görünüşte rasyonel" diyorum, zira insan konuya sıkı bir mantıkçı veya titiz bir bilim adamı gibi yaklaştığında, bu gibi argümanların iler tutar bir tarafı olmadığını görebilir. Ancak ilâhiyatçı dediğimiz insanlar bazı inançlara an-gaje olmuş bulundukları ve kendilerini onları herkese, bu arada özellikle aydınlara kabul ettirmekle yükümlü saydıkları için, bu tür argümanlara başvurmaktan geri durmazlar.

SON SÖZ

Geleneksel felsefede en çok tartışılan sorunlara verdiğim son iki örnek genellikle "metafiziksel sorunlar" diye anılır. Burada 'metafizik' deyiminin ne anlama geldiğini açıklamaya kalkmayacağım, zira böyle bir girişimin herhangi bir yarar sağlayacağını sanmıyorum. Ancak her iki örnekten de anlaşılacağı gibi, bu tür sorunlar üzerinde yürütülen tartışmaların herkesin "doğru" diyebileceği bir çözüme bağlanmadığı meydanda. Bu anlamda bu sorunlara --bilimsel sorunlardan farklı olarak-- "kısır sorunlar" diyebiliriz. Bu, soru sormanın bir "mantığı" olmadığını gösteriyor. İnsan akli durmadan soru üretiyor, ama bunlardan bir kısmına doğruluğu veya yanlışlığı üzerinde "karar verilebilir" bir çözüm üretemiyor. Bu tür bir çıkmaza "özlemsel düşünüş"ün yol açtığını gördük. Galiba insanoğlu sandığından fazla duygularının etkisinde olan bir yaratık, ama bunun pek farkında değil. Bir bakıyorsunuz, bir "dış-dünya"nın, bir "ben"in, dolayısıyla "başka benler"in varlığını şüphe konusu yapabilecek kadar aşırılığa kaçabiliyor, bir bakıyorsunuz, hiçbir şekilde algılayamadığımız, tümüyle "hayâl-ürünü" sayabileceğimiz bir Tanrının varlığına inanıyor, hattâ inanmakla da yetinmeyip, bu inancının akla-yakın olduğunu kanıtlamaya kalkıyor. Bütün bunlara bakınca, insanın pratik yaşamını sürdürmesinde olumlu bir rolü olan "akıl" dediğimiz yeteneğin bazen duygusal yaşamının etkisinden kurtulamadığı anlaşılıyor.

Felsefede uzun süre tartışılıp da bir sonuca bağlanamayan "sorun" lara kalıcı (perennial) sorunlar deniyor. Ben bunlara **"fosil sorunlar"** demeyi teklif ediyorum. Son olarak incelediğim iki sorun bunun bence en "tipik" örnekleri. Bunlara "fosil sorunlar"

dememin iki gerekçesi var: Bunlardan biri **kişisel** bir gerekçe, sizin anlayacağınız, ben kendi hesabıma bu sorunları tartışılmaya lââyık bulmuyorum. Dış dünyanın varlığını yadsıyan Berkeley'e karşı Dr. Johnson ayağını bir taşa çarpmış ve böylece Berkeley'in saçmaladığını kanıtladığını göstermek istemiş. Ben Dr. Johnson'un "sağduyusal" yöntemlerini uygulamayacağım, ancak bazı sorunlar üzerindeki tartışmalardan insana bir yerde "gına geldiğini" düşünüyorum.

İkinci gerekçem de şu: Bilim adamları da bu tür sorunları tartışmaya lââyık görmüyorlar. Anlaşılan onlar da bu tür tartışmalar sonunda herhangi bir "bilgi" üretilmeyeceği kanısındalar, dolayısıyla insanın düşünsel enerjisini "üretken" sorunlara yöneltmesi gerektiğini düşünüyorlar. Bu bakımdan "kısır" sorunlar üzerinde ayak diretmenin bir anlamı yok.

Ben de bu nedenle bu kitapta daha çok bilgi üretmenin nasıl bir şey olduğunu vurgulamaya, bu arada bilim adamının elden geldiğince kendisini duygularının etkisinden kurtarmak zorunda olduğunu belirtmeye çalıştım. Baş amacım, yeni yetişenlere bir bilgi üreticisi olabilmek için nelere dikkat etmeleri, dolayısıyla ne gibi tuzaklardan kaçınmaları gerektiğini göstermekti. Bu anlamda "bilim adamı" gibi düşünebilmenin demokratik bir yaşam düzenine ayak uydurmak için de gerekli olduğunu anlatmaya çalıştım. Toplumda en çok huzursuzluğa yol açan, bazı insanların yobaz ve bağnaz olmasıdır, dolayısıyla bilimsel düşünme alışkanlıkları edinmek bu tür zihinsel hastalıklara yakalanmamak için şart. Demokrasi ise bu tür alışkanlıkların toplumun hiç değilse yönetici kadrosunda yerleşmiş olmasını gerektiriyor. Bu anlamda felsefe öğrenmek, benim gözümde, "aydın", dolayısıyla "uygar" bir insan olmayı öğrenmek anlamına geliyor. Bu kitap bu tür insanlar yetişmesine katkıda bulunabilirse, ne mutlu bana!

BİBLİYOGRAFİK NOT

Bu kitabın sonuna ayrıca bir "Bibliyografya" eklememiş olmamın başlı iki nedeni var: 1) Bu kitap meslekten felsefecilere değil, yabancı-dil bilmediğini varsaydığım lise öğrencileriyle, sıradan okuyucuya hitap ediyor; bu gibi insanlara bir sürü yabancı dilden kitap adı saymak bana gereksiz bir gösteriş gibi geldi; 2) Hemen tümüyle daha önce edinmiş olduğum bilgi-birikimine dayanarak yazdığım bu kitapta alıntı yaptığım yerleri dip-notlarında göstermiş bulunuyorum.

Okuyucularım arasında benden herhangi bir bilgi almak isteyenler olursa, bana, "Dr. Hüseyin Batuhan, Refah Şehitleri 97, 81340 - Heybeliada" adresine yazabilirler.

UĞUR FELSEFE ÖĞRENİYOR

Başta lise son sınıf öğrencileri olmak üzere, felsefenin ne tür bir düşünsel uğraş olduğunu öğrenmeye meraklı kişilere hitap eden bu kitap, elden geldiğince sade bir dille yazılmış olup, okuyucuya “bilimsel” düşünme alışkanlıkları kazandırmayı amaçlamaktadır.

“Bilgi sevgisi” anlamına gelen “felsefe”; baştan beri bilgi edinmeye yönelik bütün çabaların genel adı olmuştur. Bu nedenle yazar bu kitabında “bilgi”yi, “bilgi-olmayan” şeylerden, bu arada daha çok inanca dayanan fikir ve iddialardan ayırt etmeye çalışmış, bunu yaparken de “belgeleme”nin önemi üzerinde durmuştur. Ona göre, belgelenmeyen, ama buna rağmen haklı gösterilmeye çalışılan inanç sistemleri arasında (daha çok insanın toplumsal davranışlarını ilgilendiren) dini, ahlaki, politik ve hatta ekonomik öğretiler yer alır. Yazara göre, ideolojik bir temele dayanan politik öğretiler arasında en akla yakın olanı demokratik ideoloji olup, bu ideolojiyi yaşatabilmek daha çok bilgiye önem veren, bilimsel düşünce alışkanlıkları edinmiş insanların harcıdır.